

3237/11.

AZ AKADÉMIA FILOZÓFIAI KÖNYVTÁRA
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGA

11.

HARKAI SCHILLER PÁL

A LÉLEKTAN FELADATA

BUDAPEST, 1940.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Philos.O. 3237
/u.

AZ AKADÉMIA FILOZÓFIAI KÖNYVTÁRA
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGA

11.

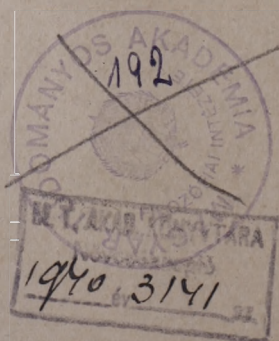
HARKAI SCHILLER PÁL

A LÉLEKTAN FELADATA

BUDAPEST, 1940.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

115511

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.
Sylvester Rt. Budapest, XIV., Hermina-út 51.

ELŐSZÓ.

A mai lélektan kevésbé hasonlít néhány évtizedes elődéhez, mint bármely nemzedék felfogása az előzőéhez. Korunk átfogóbb szemlélete a nem-tudatos lelki jelenségekkel gazdagította a lélektant, a funkcionális gondolkodás pedig a jelenségek rendeltetése iránt tett fel kérdést. Így lett a lélektanból tudatelemzés helyett cselekvésleírás, mert felismertük, hogy tudatos és nem tudatos jelenségek annyiban tartoznak össze, hogy egyaránt a cselekvések irányítására szolgálnak. Munkámban megkísérlem a lélektan fogalomtörténetének kidolgozását, annyiban, amennyiben ez a leíró cselekvéstan alapvetését adhatja. Lesznek, akik a lélektan tárgyának általam megkísérelt meghatározását behaviorista, és lesznek, akik alakelméleti felfogásnak fogják minősíteni. Meg kell azonban jegyezmem, hogy ennél sokkal több irányú hatás ért. Első tanárain, Pauler Ákos és Kornis Gyula ösztönzésein kívül Ranschburg (Budapest) és Köhler (Berlin) intézeteiben éveken át kapott irányításnak, majd Bühler (Bécs), Piaget (Genf) és Tolman (Berkeley) tanárokkal élvezett érintkezésnek köszönhetek a legtöbbet, mint ez a fogalomtörténeti részekből kitűnik. A magam felfogását a leghatározottabb formában a 4. és 10. fejj. tárgyalja.

Bízom benne, hogy a lélektan feladatának szigorúbb elmélyítésével gazdagodni fog ember- és életszemléletünk. Egyébként bölcséleti következtetésektől, ahol csak lehetett, tartózkodtam. Persze nem kerülhettem el, hogy ontológiai és logikai vonatkozásban állást ne foglaljak, nevezetesen az alakviszonyok kérdésében, de ezt mindenkor úgy tettem, ahogy az a lélektan tárgyából kínálkozott. Az idézetek fordításában és a rájuk való hivatkozásban iparkodtam a műszavakat, félreértések kiküszöbölésére, eredeti alakjuknak megfelelően alkalmazni. Ez mentse a sok latinos kifejezést.

Budapest, 1939. őszén.

H. S. P.

TARTALOM.

Előszó	— — — — —	3
Bevezetés. Cselekvéstan és élménytan	— — — — —	7
I. rész. Az élménytan bírálata	— — — — —	13
1. fejr. <i>Aristoteles lélektana</i>	— — — — —	13
1. A lélek az élőlény lényege	— — — — —	14
2. A lélek tevékenységei	— — — — —	16
3. Az élet vegetatív és célrairányuló vonása	— — — — —	19
2. fejr. <i>Descartes lélektana</i>	— — — — —	25
1. Az élet lélek nélkül is értelmezhető	— — — — —	26
2. A lélek hylomorf hatásai	— — — — —	29
3. A lélek élethivatása	— — — — —	33
4. A lélek egyenlő a gondolkodással	— — — — —	36
3. fejr. <i>Wundt és Brentano élménytana</i>	— — — — —	41
1. A tapasztalat két vonása	— — — — —	43
2. Az élménytan ellenmondásai	— — — — —	46
3. Az intencionalitás	— — — — —	54
4. A belső tapasztalás tana	— — — — —	57
5. Az élménytan viszonya Aristoteleshez	— — — — —	61
4. fejr. <i>Az élmények valóságtana</i>	— — — — —	67
1. Az élménytan axiómái	— — — — —	67
2. Az axiómák jeltani értelmezése — Bühler	— — — — —	70
3. Az élményvizsgálat mint segédtudomány	— — — — —	83
4. Az élmények objektív szerepe	— — — — —	87

II. rész. A cselekvéstan bontakozása	— — — — —	101
5. fejr. <i>A lélektani biologizmus</i>	— — — — —	103
1. Darwin pragmatikus kérdése	— — — — —	104
2. A tudat mint alkalmazkodási eszköz	— — — — —	106
3. A külvilág jelentésváltozásai Uexküll jeltanában	— — — — —	113
4. A fenomenológus funkció-fogalom	— — — — —	121
6. fejr. <i>A lélektani kulturalizmus</i>	— — — — —	127
1. Kulturális antropológia	— — — — —	128
2. Dilthey szellemtörténeti nézőpontja	— — — — —	131
3. Spranger objektív struktúrái	— — — — —	136
7. fejr. <i>A lélektani patológizmus</i>	— — — — —	144
1. Beteg élmény vagy beteg cselekvés?	— — — — —	145
2. Janet felsőrendű funkciója, a viselkedés	— — — — —	146
3. Freud törekvésmegvalósítási dinamizmusa	— — — — —	153
8. fejr. <i>A viselkedés fogalma</i>	— — — — —	165
1. A dinamikus viselkedés	— — — — —	167
2. James és a funkcionalizmus	— — — — —	170
3. A behaviorizmus és a belső tényezők	— — — — —	173
4. McDougall teleologikus purpozizmusa	— — — — —	185
5. Tolman tanítása	— — — — —	194
9. fejr. <i>A helyzet fogalma</i>	— — — — —	203
1. A totális helyzet	— — — — —	204
2. Az alaklélektan szemlélete	— — — — —	208
3. Köhler összmezője	— — — — —	212
4. Lewin helyzetrajza	— — — — —	220
10. fejr. <i>A cselekvéstan alaptételei</i>	— — — — —	237
1. A viselkedés és a helyzet tétel	— — — — —	238
2. A törekvés erőmezeje — Piaget	— — — — —	248
3. A szükséglet és a felszólítás	— — — — —	254
4. A motiváció tétele	— — — — —	274
5. A cselekvésemléletek	— — — — —	285
<i>Befejezés. A lélektani törvény eszméje</i>	— — — — —	293
Névmutató	— — — — —	313

BEVEZETÉS. — CSELEKVÉSTAN ÉS ÉLMÉNYTAN.

A lélektan az embert legmélyéről érintő kérdésekkel foglalkozik. Azokat a tevékenységeket kutatja, amelyek az embert léte problémáinak megoldására képesítik. Ezek a tevékenységek értetik meg a szemlélővel az ember állásfoglalását a világgal szemben, hogy miért így vagy úgy ragadja meg, hogy miért így vagy úgy alakítja a világot, az életet és önmagát. Az emberi lét egyes oldalait különböző művelődési ágak tárják fel: a szaktudományok, a művészetek és gyakorlatok, amelyek az embert mind más és más oldalról tárják elénk. Hiába ismerjük azonban az emberi lét legkülönbözőbb oldalait, ezek egymagukban az egészből alig mondanak valamit. Lényegét csak akkor értjük meg, ha nézőpontunk minden összefüggést átfog. Ennek az átfogó nézőpontnak a különböző létformák alakító erőit kell megragadni, abban az egységben, amelyet életirányító, tevékeny léleknek szoktunk nevezni. A lélektan ennek az életirányító tevékenységnek elvi természetét vizsgálja. Az életmegragadó és alakító tevékenységek keletkezését és hatásait azoknak közvetlen feltételeiben kutatja és nemcsak az emberek, hanem más élőlények természetére is kiterjed. A lélektani kérdés tehát ez: mi hajtja az embert és más élőlényeket arra, hogy a maguk sajátos módján tevékenykedjenek? Ezt a hajtó és irányító tényezőt nevezte minden kor művelt embere léleknek.

A művelt ember igényét a tudósok csak óvatosan merték kielégíteni. A lélektan tudományos meghatározásai sokkal szerényebben hangzanak. A lélektan eszméje és tudományos célkitűzése között sajátságos eltérés áll fenn. A legjelentősebb tan-

könyvekben¹ a lélektan feladatát a lelki jelenségek vagy a lelki élet kutatásában jelölik meg, ami azt jelenti, hogy ennek a tudománynak tárgya mindaz, amit átélünk. A lélektan tudatos vagy elmebeli jelenségekkel (tartalmakkal és aktusokkal) foglalkozik, szemben a tudattól függetlenül is fennálló-nak gondolt természeti és történeti jelenségekkel. Újabban azonban találunk tankönyveket, melyek a lélektan tárgyát ettől a meghatározástól függetlenül a viselkedésben jelölik meg.² E szerint a lélektan az élőlényeknek mint egészeknek a környezettel szemben való magatartását teszi vizsgálat tárgyává. A két merőben eltérő megalapozás nyilvánvalóan nehezen hozható összhangba, mivel egészen különböző eszmét követnek. Mégis egyes művek megkísérlik az egyességet és a lélektan feladatát a viselkedés és az élmények kutatásában látják,³ vagy ami ezzel megegyezik, a külső és belső viselkedésben, vagy ennek a két tartománynak olyan egyesítésében, amely szerint a tudatos viselkedés vagy a tudatos tevékenységek (beleértve a kifelé megfigyelhető cselekvést és a csak magába forduló közvetlen átélés útján megragadható elmebeli tevékenységeket) a lélektan tárgyai.

Két eszmével találkozunk a tudományos lélektanban: a tudatjelenségek vagy az élmény, és az élő viselkedés vagy a cselekvés vizsgálatával. Ez a két, semmiképen sem árnyalati vagy hangsúlyszerű, hanem gyökeres különbséget mutató programm meggyőzi az embert arról, hogy a tudományos lélektanban baj lehet a kiindulás körül. Ha egymás mellett fennállhat két ennyire különemű tárgy, akkor fel kell vetni a kérdést, hogy mi az összefüggése ezeknek, és egyik is, másik is miben járul

¹ Ebbinghaus: Grundzüge der Psychologie. I—II. Leipzig, 1905. — Titchener: A Textbook of Psychology. Newyork, 1909. — Kornis: A lelki élet I—III. Budapest, 1917—18.

² Watson: Psychology from the Standpoint of a Behaviorist. Philadelphia, 1919. — Hunter: Human Behavior. Chicago, 1928. — Piéron: Psychologie expérimentale. Párizs, 1927.

³ Schjelderup: Psychologie. Berlin, 1928. — Koffka: Die Neue Psychologie. (Dessoirs Handbuch der Philosophie) 1925. — Wheeler: The Science of Psychology. Newyork, 1929. — Woodworth: Psychology. Newyork, 1921.

hozzá ahhoz, amit a közönséges meggyőződés tart a lélektan feladatának, t. i. az ember megismeréséhez.

A lélektan tudományelméleti alapvetése éppen a legfontosabb ponton látszik csődöt mondani: nincsen egyetértés a tárgymeghatározásban, és ezért a feladatot nem láthatják tisztán.

Nem segít ezen az sem, ha a művelt ember jogos elégedetlenségét olvassuk a tudós fejére. Mert könnyű rámutatni arra, amit helyesen gondolunk, de nehéz egyértelmű szabotossággal meghatározni. Valóban zavarba jövünk, ha a lélektan általános igényének megalapozását kívánják tőlünk, szabatos fogalmakat és tételeket. Mit értsünk tevékenységen, a lét problémáin, az élőlények világán, hajtáson és irányításon, megragadáson és alakításon? Ezeket a fogalmakat pedig pontosan meg kell határoznunk, ha igazolni akarjuk azt a lélektani nézőpontot, amely az életet lényeges vonásaiban szemlélné. Csak ilyen fogalmi elemzés adná meg tudományunknak olyan tárgymeghatározását, amely a művelt ember általános probléma-elképzelését kielégítené. Ilyen tárgymeghatározás mellett válnék lehetővé azután a lélektani ismeret természetének felkutatása, amely a lélektan főproblémáinak is új szint adna és tudományunk létfontosságáról meggyőzne. A lélektannak azzá a *nuovissima scienza*-vá kell válnia, mint Ortega hirdeti az emberismeretről,¹ melyet mélyen hallgatva magunkban hordunk a nélkül, hogy kooperatív módon rendszereznök.

A lélektan mai állapotának legnagyobb szüksége tehát az egységes tudományelméleti alapvetés. Az eddigi alapvetési kísérletek éppolyan szétágazóak, mint amilyen szétágazó a kutatás tárgyának meghatározása. Ezeknek a próbálkozásoknak mélyére kell nézni. A különböző alapvetések tudományelméleti bírálatával fogom megkísérelni annak a közös eszmének kibontását, amely valahol meghúzódik bennük. Ezen az úton fogjuk a lélektan tárgyának kialakulását, mai fogalmaink keletkezését nyomon követni.

A lélektani könyvek szétágazó tárgymeghatározása mögött két eszme húzódik meg: 1. az élmény és 2. a cselekvés,

¹ Ortega y Gasset: „Schweigen, das grosse Brahman“. Über die Liebe. Stuttgart, Berlin, 1933. Weil H. fordítása.

mint a lelki tevékenységek lényege. Ennek a két eszmének különböző természetű megvalósítása és megegyeztetéseik adják azokat a tárgymeghatározási típusokat, melyekre a bevezetésben példát mondtam. Ugyanez a két eszme található meg azokban a meghatározásokban, melyeket a lélektan különböző tárgyait egyeztető művekben találunk. Ezek közül kiragadom a legjellegzetesebb korszerű szótárt, amely a lélektan tárgyát négyféleképpen jelöli meg:¹ 1. elmebeli jelenségek, vagyis élmények, 2. a szervezet és a környezet kölcsönhatása, 3. a szervezet viselkedése, 4. az egyén. Az első és harmadik meghatározás a jelzett két eszme kifejezése, a 2. és 4. pedig a kettő egyeztetése, mert magában foglalja mind az élmény-, mind pedig a cselekvésszemponthoz való viszonyukat azonban nem jelöli meg. Kölcsönhatáson ugyanis éppen úgy érthetünk viselkedést, mint tudatot, miként az egyénre is egyaránt jellemző a viselkedése és a tudata. A négy meghatározás tehát két egészen különböző dologra utal, ezekben azonban valami közösnek kell lenni, hiszen egyeztetésekre ad alkalmat. Ettől eltekintve, bármilyen különböző eszméket követnek is a szakemberek, a különböző jelenségek kutatását mégis egyaránt lélektannak nevezik. Akármilyen eltérően is vélekednek feladataikról, a pszichológusok elismerik, hogy valamennyien lélektant művelnek, közös folyóirataik vannak, intézeteik kapcsolatban állnak egymással és értekezleteken igyekeznek gondolataikat tisztázni. Vitáik tárgyalási alapját mindnyájuk közös ügye adja, a lélektan, amely, mint valami pontosan meg nem nevezhető eszme, híveket toboroz és lelkes csapatokat terel a szétágazó utakra.² Az eszme lendületét pedig nem fogalmi tisztasága adja meg, hanem inkább a meggyőződés, hogy minden párt a maga útján tudja a közös célt megközelíteni.

Körülbelül száz év óta törik az utat a tudományos lélektan felé. Az eredmények sok hűvös bíráló szerint még szerények. Ennek magyarázatát nemcsak az adja, hogy az úttörés

¹ Warren: Dictionary of Psychology. Boston, 1934.

² V. ö. pl. Woodworth: Contemporary Schools of Psychology. London, 1931. Flugel: A Hundred Years of Psychology. London, 1935³.

lázában kevés erő maradt az elvek tisztázására, hanem első-sorban az is, hogy két egészen különböző forrásból táplálkozó eszme lépett fel közel egyidőben, és ez áttekinthetatlenné tette a lélektan fejlődését. A két eszme az élménnytán, amint az az ismeretkritikai filozófiából szaktudománnyá iparkodott válni, és a cselekvéstan, amint a biológia, patológia és kultúratörténet lélektani igényeiből bontakozni kezdett. Ezt a két mozzanatot kell eszmetörténeti elemzéssel szétválasztanunk, ha tisztán akarunk látni. A tudományos lélektan értékelésére vonatkozó álláspontokat pedig csak akkor becsülhetjük meg, ha tudjuk, hogy a két eszme közül melyikre vonatkoznak.

A lesújtó bírálatok, melyek nem engedtek helyet a lélektannak két annyira különböző bölcséleti rendszerben, mint Kant-é és Comte-é, főleg azokra a forrásokra vonatkoznak, amelyekből az élménnytán táplálkozott. A múlt századi pszichológusok pedig, akik ilyen bírálatban csak a metafizikától való idegenkedést látták, metafizikamentes meghatározást igyekeztek adni a lélektannak, és ez szükségképpen ismerettani megalapozáshoz vezetett. Ezzel a fordulattal azonban nem menekültek a további ostromozástól, mert az a metafizikai tétel, amely miatt a két nagy bölcselő elfordult a ráépített lélektantól, t. i. hogy a tudat egyenlő a lélekkel, továbbra is megmaradt hallgatólag előfeltevésnek. Az élménnytán előfeltevéseit tehát fel kell deríteni és világosan meg kell szabni azt a határvonalat, ameddig az élménnytán joggal viseli a lélektan nevet.

Az élménnytántól függetlenül és részben rá való visszahatásként olyan lélektant kezdeményeztek, amelynek az élménnytánra vonatkozó bírálatokhoz semmi köze sincsen. E kezdeményezések az életfeltételekhez való alkalmazkodásban, a kultúratörténeti alkotásokban, sőt a tudatlélektannal mintegy dacolva, a tudattalan viselkedésszabályozó tényezőkben látták meg az „igazi” lélektan kutatási területét. A hivatalos lélektan területén kívülről jött kezdeményezések a cselekvéstan irányába terelték a kutatást, melyet csak napjainkban kezd ősziinte programjává tenni a lélektan.

A két eszme eredete jóval korábbi a tudományos lélektan keletkezésénél. Az élménnytán eszméje az újkori filozófiából származik, a cselekvéstané pedig a görög bölcsélet fénykorá-

ból. Descartes és Aristoteles tekinthető a két eszme első kezdeményezőjének. Amikor tehát a tudományos lélektan küzdelmeinek megértésére a két eszmét szétválasztjuk, az eszmék eredeti jelentkezését kell tüzetesen megvizsgálnunk és bele kell mélyednünk abba az ellentétbe, amely Aristoteles és Descartes lélektana megalapozását egymástól elválasztja.

A lélektan tárgyának meghatározását oly módon fogom megkísérelni, hogy először kidolgozom Aristoteles lélektani eszméjét, majd szembeállítom ezzel az egész élménytant, miként az legnevezetesebb képviselőiben, megteremtőjében: Descartesban és lélektani kidolgozóiban: Wundtban és Brentanóban megnyilvánul. Ennek alapján kifejtem az élménytán módszeres bírálatát és megjelölöm helyét azon az eszmén belül, melyet Aristoteles adott. Az élménytannak, mint lélektani rész-tudománynak, ilyen módon való körülhatárolása után megkísérelem kibogozni azokat a legfőbb szálakat, amelyek a cselekvéstán új eszméjéhez vezetnek, majd sorra veszem azokat a fogalmakat, amelyek a cselekvéstán szabatos meghatározását ígérik és ennek az aristotelesi elgondolással való rokonságáról győznek meg. Végül a cselekvéstán alaptételeit próbálom megfogalmazni. A tárgyalás menete tehát két részből áll: I. az élménytán bírálata, II. a cselekvéstán bontakozása.

I. RÉSZ.

AZ ÉLMÉNYTAN BÍRÁLATA.

Élménytannak azt a lélektani álláspontot nevezem, amely szerint a lélektan kizárólag a tudatjelenségekkel foglalkozik, amelyek önmagukban, minden egyébre való vonatkozás nélkül megragadható, teljes és lényeges valóságot adnak. A tudatjelenségeket előfeltevémentsen, leíró fogalommal élményeknek nevezzük, beleértve ebbe a fogalomba mindazt, amit valamely alany átélhet, pl. érzéki benyomásokat, tudatos szándékokat, érzelmeket és átélt érzületeket, gondolatokat. Élmény tehát ebben az értelemben nemcsak a jelentős, életünkre kihatással levő átélés, miként ezt a köznapi és a kultúratudományi szóhasználat érti, hanem minden átélt mozzanat, bármennyire jelentéktelen vagy önállótlan is. Az élmény tehát ugyanazt jelenti, mint tudatjelenség vagy lelki jelenség, azoknak a szótárában, akik a lelkit a tudatossal azonosítják. Mivel e felfogás bírálata a lélektannak indokolatlanul szűk értelmezését adja, világos, hogy az itt kidolgozandó műszórendszerben az élmény nem azonos a mi értelmünkben vett lelki jelenség fogalmával. Hogy az élménytan bírálatát megadhassuk, először Aristoteles tanítását kell szemügyre vennünk.

1. fejezet.

ARISTOTELES LÉLEKTANA.

Aristoteles gondolatai kevés megértéssel találkoztak az újkori lélektanban. Az újszolasztikusok kötelességtudóan átvették a megmerevedett képleteket, s ezeket csak kevés tartalommal töltötték meg, az empirikus kutatók pedig olykor bizonyos elnézéssel idéztek egyes részeket, melyeket saját nézeteik

kezdetleges kifejezésének fogtak fel. Pedig a *Περὶ ψυχῆς* a lélektannak olyan nagyigényű tervezetét adta, melyet a lélektan leglelkesebb rajongója sem tudott felülmúlni.

1. *A lélek az élőlény lényege.*

Aristoteles lélektani alapgondolatát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *a lélek az élőlénynek leglényegesebb tulajdonsága*. Megvilágítja ezt a gondolatot a baltáról szóló hasonlat.¹

„...ha a balta természeti test volna, akkor a balta sajátos léte volna az ő lényege, és ez volna az ő lelke. Ha pedig ez elválna tőle, akkor csak neve szerint maradna balta és nem lenne valóságosan az. Dehát ez csak egy balta. A lélek azonban nem egy ilyen testnek a lényege és fogalma, hanem egy olyan természetű, amely mozgásának és nyugalmanak alapját magában hordja.“ — „Ha pedig a szem élőlény volna, akkor a látási erő volna a lelke. Mert a látási erő a szem fogalmi lényege, a szemgolyó azonban ennek az erőnek az anyaga. Amint ez eltűnik, a szem márcsak névszerint van jelen, mint a kőből faragott vagy a festett.“ — „A lélek tehát úgy viselkedik, mint a látás képessége és mint a szerszám ereje, míg a test a lehetőség szerint létezőt adja. Mert amint a szemgolyó és a látási erő együtt adják a szemet, úgy adja a test és lélek az élőlényt. A lélek tehát a testtől kétségtelenül elválaszthatatlan.“

A lélek az élőlénynek természete szerint való működése. Miként a baltának a vágás a természete, a szemnek pedig a látás, úgy az élőlényé a mozgásának alapját magában hordó élet, vagyis a lélek. A sajátos működés nélküli test már csak neve vagy más ábrázoltsága szerint az, ami működésével együtt volt, valóságban pedig más. Az élőlénynek sajátos lényege a lelke, sajátos lényege pedig a rendeltetése szerint való működésben nyilvánul meg. A baltának mint élettelen testnek, vagy a szemnek mint önállótlan szervnek nincs lelke, mert egyik sem mozog magától, hanem csak akkor működik, ha mozgatják. Lélekről pedig akkor beszélünk, ha önmagától mozgó lény lép működésbe, és ennek a működésnek elvét nevezzük léleknek.

¹ II. 1. 412 b; 413 a.

Lélek és test tehát nem két független tényező, hanem egy valóságnak két különféle összefüggésben nézett mutatkozása. Az utolsó idézetben szereplő „együttadottság“ nem értelmezhető úgy, mintha ott két egymás mellé rendelhető tényező szerepelne, hanem csakis úgy, hogy az élőlény két szempontból nézhető: egyszer mint valami anyagnak működés nélküli aggregátuma, tehát mint a lehetőség szerint létező és megnevezhető vagy ábrázolható test, másszor pedig mint működő, élő egész, mint lényege szerint megvalósuló, vagyis entelecheia. Ezt olvassuk másutt is.¹

„A lélek tehát egy természetes életképes test első entelecheiája. Ilyen test csak szerves lehet... Ezért nem szabad kérdezni, vajjon test és lélek egy-e, miként azt sem kérdezzük, vajjon a pecsétviasz és formája, vagy általában valamely dolognak az anyaga és az, ami az anyagból van, egy-e? Mert az „egy“ és a „lenni“ fogalmát sokféle jelentésben használjuk, de tulajdonképpen csak a valóságról (entelecheia) mondjuk helyesen.“ „Mert létezőn (ousia) hármat értünk, először a formát, másodszer az anyagot és harmadszor a kettő egészét... A lélek tehát nem test, hanem a testnek egy határozománya.“

A lélek tehát akkor mutatkozik, amikor az élőlényt mint osztatlan, működő lényeket tekintjük, nem pedig anyaga vagy összetevői szerint. A lélek tehát az élet lényege, az élőlénynek mint egységesnek és mint létezőnek (nem pedig mint darabolhatónak és élettelennek) a természete. Az élőlény természetét nem anyagából, hanem működéséből értjük meg. Az élőlény többféle szempontból lehet vizsgálat tárgya, akárcsak a létező általában.

Az élőlénynek a működéstől függetlenül gondolt anyag-aggregátuma nem különbözik az élettelen testektől. Formájával, működésbeli lényegével együtt nézve nyer sajátos valóságot és ennyiben tárgya a lélektannak. Az életnek ezt az oldalát, a működésre képesítő tényezőt, mely a működő lényben nyilvánul meg, nevezi Aristoteles léleknek.

A lélek nem a test mellé rendelt külön hatóképes valóság, hanem a testnek mint „egynek“ és „létezőnek“ működése,

¹ 412 b és II. 2. 414 a.

vagyis olyan valóság, amelyet egészen más szempontból kell vizsgálni, mint magát a testet, hacsak az életet lehetővé tevő anyagát tekintjük. Az életműködések feltétele az anyag, ezért attól függetlenül nem gondolhatók, viszont egészen más szempontból állanak fenn, mint az anyag. Az anyag lehetőségvolta azt jelenti, hogy nem közvetlenül eredményezi az életműködéseket, hanem ezeknek mintegy közege, amelyben megvalósulhatnak. Az anyag tehát változó lehet annak ellenére, hogy az életműködések állandóak maradnak. Platoni hasonlattal: miként az ifjú és az agg Sokrates egyaránt Sokrates, aki ugyanolyan erkölcsi tulajdonságokkal rendelkezik, noha teste nagyon is megváltozik, úgy az életműködések lényeges tulajdonságai is megmaradnak, jóllehet az élőlény anyagi összetétele változik. Az életműködések feltételezik egymást, és feltételeik közt legáltalánosabb közös feltétel az anyag, a működés lehetősége, vagy közege, amely széles határok között közömbös hatású változó lehet. Az anyag vizsgálata mindenesetre egészen más probléma, mint a működése, a test más szempontból létezik, mint a lélek. Ez természetesen nem azt jelenti, mintha a kettő közötti összefüggések nem volnának vizsgálhatók. Csak ügyelni kell arra, hogy — újkeletű kifejezésekkel élve — a szerkezet és működés összefüggéseinek vizsgálata során tisztában legyünk ennek a két különrendű és semmiképen egymás mellé nem tehető, össze nem hasonlítható valóságnak eltérő logikai következményeivel. Látni fogjuk, hogy az újkori ú. n. test-lélek probléma ezt az intelmet teljesen elhanyagolta. (V. ö. Befejezés.)

2. *A lélek tevékenységei.*

A lélek tehát, mint jól leszögeztük, az élet működésbeli lényege. Mit is jelent ez konkrét értelemben? Mit értett Aristoteles az élet lényegén és milyen működésekben ismerte fel az élőlény természetének megnyilatkozását? Milyen konkrét tartalommal látta el ez a bölcséleti alapvetés a lélektant?

A lelket Aristoteles világosan az élet egészével azonosítja, nem pedig annak bizonyos működéseivel. Az élménystan, mint látni fogjuk, főleg a gondolkodást ismerte el lelkinek, de Aristoteles hozzáveszi a törekvést, mozgást és érzékelést,

sőt a táplálást is. Ezeket az életvonásokat, vagy képességeket, alaperőket részletesebben kell szemügyre vennünk, hogy pontosabban lássuk, mit is ért a Stagirita az élet egészén. A lélekerők bizonyos sorrendben feltételezik egymást. Ebben a sorrendben találjuk meg azt az alapvető tulajdonságot, amely a lélektan szempontját konkrét értelemben jelöli meg. Mivel ebben a tekintetben több tétel között bizonyos eltérés mutatkozik, meg kell ismerkednünk a különböző fogalmazásokkal.¹

„...a lelkes lény a lélektelentől az életben különbözik. A lélek az életerők alapoka és a következő négy tulajdonság határozza meg: a táplálás, az érzékelés, a mozgás és a gondolkodás...” „Ahol érzékelés van, ott kellemes és kellemetlen is van, és ahol ezek vannak, ott szükségképpen megvan a törekvés is.”

Tudjuk, hogy Aristoteles szerint az egyes élőlényeknek különböző fokú képességeik vannak, a növényeknek pl. csak a táplálás, egyes állatoknak ez és az érzékelés, de az érzékelés már felteszi a törekvést is.² Ilyen módon kétféle alaperővel találkozunk: a vegetatív táplálással és az animális törekvéssel. Később rámutat,³ hogy az egyes képességeken felül külön általános lélek nincsen. Platonnal vitatkozva kifejti, hogy nem lehet általános fogalmakat keresni, amelyek egy igazi dolognak sem tulajdonságai és nem is felelnek meg fajoknak, hanem meg kell követelni az ilyen fogalmak szabatos meghatározását. Az általános határozmányok csak mint az egyénnek tulajdonságai mértékadók, és azok nem különálló valóságos létezők. A lélekerők nem különálló valóságok, hanem különböző tevékenységek. Minden fokban benne van az előző, pl. az érzékelésben a táplálás, viszont a táplálás nem tételez fel semmi mást. A legmagasabb fok az elképzelés, a gondolkodás, a megfontolás. Jóllehet ez a legmagasabbrendű képesség, a lélektan mégsem korlátozható ennek vizsgálatára. Hiszen a gondolkodás maga is csak előfeltételeivel együtt tárgyalható. Nem választhatjuk el attól, amivel lényeg szerint megegyezik, t. i. az élőlény egyéb megvalósulásaitól, a lélek másféle tevékenységeitől, amelyek feltétlenül

¹ II. 2. 413 a és b.

² II. 3. 414 a.

³ 414 b.

jelen vannak ott, ahol megfontolás van. Az életműködések lényegét azonban nem a legsajátosabb, nem mindenütt jelentkező tevékenység érteti meg, hanem a legáltalánosabb, amely a sajátos tevékenységeknek is alapját teszi. A legáltalánosabb, alapvető működésformát (tevékenységet, erőt, képességet) kell tehát fogalmilag kidolgoznunk. Ez annál is jelentősebb, mivel az „élet egésze“ nem eléggé konkrét meghatározás.

Az élet egésze kétségtelenül túlságosan tág fogalom egy, az életjelenségeket egy meghatározott szempontból, t. i. az „egész“ és a „lét“ szempontjából vizsgáló tudomány számára. Az élet egésze természetesen nem jelentheti az életfeltételek összességét, és ezért igaztalan Aristotelesszel szemben az az olesó vád, hogy ő a biológiát mindenestül azonosította volna a lélektannal. Könnyű volt a Stagirita programját biologizmusnak nevezni és vívmánynak minősíteni azt, hogy későbbi korok ennek a programnak csak egyik részét akarták megvalósítani, (t. i. csak a gondolkodásnak vagy a tudatjelenségeknek vizsgálatát). Csakhogy különbség van az élet mint egész és az életjelenségek összege között. Aristoteles maga távolról sem azonosította a mindenestül vett biológiát a pszichológiával. A biológia, illetve a lélektantól való megkülönböztetés kedvéért szabatosabban szólva, az élettan egyes életjelenségekkel foglalkozik, míg az „élet egészét“, tehát az életjelenségeket összefüggéseikben mint egészet nézve, átengedi a pszichológiának. Magának a Stagiritának számos természettudományi értekezése maradt fenn, melyben a lélektantól független biológiát, zoológiát és élettant műveli. Továbbá vannak lélektani munkái, így első sorban a Nikomachosi Ethika, melyben lélektant művel a mai értelemben vett biológusétól egészen eltérő szempont szerint, t. i. társadalmi vonatkozásban:¹

„Helyesen mondhatjuk, hogy aki élni törekszik, az a gyönyörre vágyik. Az élet ugyanis tevékenység, és mindenki annyiban és azáltal tevékeny, amennyiben és amit a legjobban szeret. Így a zenebarát hallásával a hangok tartományában tevékeny, a tudásszomjazó pedig értelmével az ismeretek tartományában, és így a többiek mind. Helyes alapja van tehát annak,

¹ Nikom. Eth. X. 4. 1175 a.

hogy a gyönyörre törekszünk, miután abból támad a legvonzóbb jószágnak, az életnek tökéletessége“.

Az élet lényege e szerint a célraírányulás, amelyben természetünk tökéletes megvalósulása adódik. A célraírányulás pedig a legkülönbözőbb életjavakra vonatkozik, az érzéki gyönyörökre és a tudásbeli tökéletességre egyaránt. Az élettani és az erkölcsi mozzanatok egyformán érvényesülnek az aristotelesi lélektanban.

3. Az élet vegetatív és célraírányuló vonása.

A legnehezebb kérdés természetesen az élettani és a lélektani szempont szétválasztása; a szabatos fogalmi megkülönböztetést nehéz megtalálni a Stagirita irataiban. Csak utalásokat találunk erre és ezeket az utalásokat kell kidolgoznunk, ha útmutatást keresünk a lélektan feladatának szabatosabb meghatározására. Vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy mi az az alapvető élettevékenység, amelyik a lélektan sajátos nézőpontjával ismertet meg. Láttuk egy korábbi idézetben, hogy Aristoteles két alaperőt ismer. Ez a két alaperő, t. i. a táplálás és a törekvés több helyen visszatér, és részben ellenmondónak látszó idézetekben hol az egyik, hol a másik látszik az élet lényegét megvilágítani. Nézzük először a törekvést.

Jóllehet a táplálás az az erő, amely kivétel nélkül minden élőlényben megvan, mégis a törekvésnek valamiképen különleges szerepe jut a lélektanban. Láttuk, hogy a *Περὶ ψυχῆς* 413. b. pontjában először négy képességről beszél, amihez később hozzáveszi az érzékelés előfeltételeként a törekvést. Ennek a habozásszerű hozzátételnek annál inkább kell különös jelentőséget tulajdonítani, mert ez az első hely a „Lélekről“ szóló művében, ahol a lélek képességeit rendszerezi. Megelőzően csak példaképsorol fel élettevékenységeket — gondolkodást, érzékelést, térbeli mozgást, táplálási mozgást, növekedést¹ — és itt nem említi a törekvést. A törekvésnek tehát valamiképen külön helye van, aminek az a magyarázata, hogy a törekvés minden egyéb tevékenységben benne van, mint nemsokára látni fogjuk. A tö-

¹ II. 2. 413 a.

rekvéssel együtt vett öt képességet egymás mellett a II. 3. fejezet elején sorolja fel, és itt a törekvés már az élre kerül. A törekvésnek az így sejtetett különállóságát egyenesen ki is mondja a térbeli mozgásról szóló fejezetben, csak hogy ott úgy tűnik fel, mintha a törekvésnek az egyik tevékenységformával, éppen a mozgással különös kapcsolata lenne. Miként a dinamikus lélektani szemlélet, mint látni fogjuk, a mozgások elemzésére vezetett, úgy látszik, Aristoteles is kísértésbe esett, hogy a törekvés tárgyát a mozgásban lássa, annál is inkább, mert egyik tételében a mozgás felsorolása elmarad éppen ott, ahol a törekvést mintegy utólag, több kötőszó után szerepelteti. Másutt azonban világosan leszögezi, hogy a törekvés minden élettevékenység alapja.¹

„Szamba jön még a törekvés képessége, amely fogalmánál és hatásánál fogva egyaránt elűt a többi lélekrésztől. Ezt szétszakítani egyenesen értelmetlen, mert az értelmes részben támad az akarat, az értelem nélküliben pedig a vágy és a bátor igyekezet. Ha pedig a lelket (Platonnal) három részre osztjuk, akkor a törekvést mindháromban megtaláljuk“. „Hogy egy ilyen lélekképesség, t. i. az ú. n. törekvés idézi elő a mozgást, — mondja tovább² — az világos. Ha azonban a lelket részekre tagoljuk és ezeket a mértékadó erők szerint különböztetjük meg, akkor igen sok rész adódik, és pedig a tápláló, az érzékelő, a gondolkodó, ítélő és azután még a törekvő rész.“ „Három dolgot kell megkülönböztetni:³ I. a mozgatót, II. a mozgás eszközt és III. a mozgatót. A mozgató (I) maga kétféle, az egyik (I 1) mozdulatlan, a másik (I 2) mozgató és mozgatót. A mozdulatlan (I 1) a jó, ami a cselekvés célja, a mozgató és mozgatót pedig (I 2) a törekvés — mert a törekvő mozgatót, ha törekszik és ugyanakkor a törekvés mozgás is, amennyiben célnak a megvalósítása — a mozgatót pedig végül (III) az élőlény. A szerv azonban (II), amely által a törekvés a mozgást kiváltja,

¹ III. 9. 432 b.

² III. 10. 433 a és b.

³ A 433 b. pont e kissé nehézkes fejtegetéseit könnyebb áttekintés kedvéért számozással könnyítettem meg, hogy az utalásokat jól meg lehessen találni. Utolsó mondatára még visszatérek, mert azt Brentano félreértette.

már testi valami; ezért erről ott tárgyalunk, ahol a testnek a lélekkel közös tevékenységeiről lesz szó...”

Aristoteles két alapvető életerőt ismer, a törekvést és a táplálást; egymáshoz való viszonyuknak tisztázására a törekvést elemző tételeiből nyertünk adalékokat. A törekvés a lélekerők alapja, amely minden tevékenységben más és más alakot ölthet. Semmikép sem tekinthetjük a törekvést csak a mozgás előidézéséért felelősnek, hiszen Aristoteles egyes felsorolásai korántsem egyeznek meg teljesen, és így csak az egyikből vagy csak a másikból nem vonhatunk le ilyen messzemenő következtetést. Második idézetünk első mondatában a törekvés által való mozgatást úgy lehet értelmezni, hogy az mindenfajta mozgásra vonatkozik, nemcsak a térbelire. Ilyenformán a kérdéses hely azt jelentené, hogy a törekvés — amely, mint láttuk, elüt a többi lélekrésztől — minden lélektevékenységnek alapja, az ősmozgató, amely a térbeli és a táplálási mozgásnak, sőt az érzékelésnek és az értelmes tevékenységnek is ősmozgatója”.¹

„Minden törekvés valami célra irányul... hiszen minden cselekvésnek a végcélja az eredete... tulajdonképpen a megkívánt az, ami mozgat, és csak ennek alapján mozgat a gondolkodás, mert a megkívánt (cél) ad alkalmat a gondolkodásra... így tehát alapjában csak egy mozgató erő van, a törekvés.”

Az élőlényt a törekvés mozgatja célja felé, tekintet nélkül arra, hogy térbeli mozgással vagy más tevékenységgel éri el célját. A törekvés tehát alapvető élettevékenység, amely célra irányítja az élőlényt. Az élőlénynek éppen a célraírányulás a sajátos vonása, amely miatt megvalósulása különbözik más testek, pl. a balta megvalósulásától, működésbeli lényegétől. A lélek az olyan test első entelecheiája, amely mozgásának okát önmagában hordja. Ilyen mozgás a cselekvés, amelyet célja hoz létre. Önmozgó és célraírányuló egyet jelent. A lélek-fogalomra ott van szükség, ahol célraírányuló élettevékenységgel, vagyis cselekvéssel találkozunk. Ebből a szempontból a törekvés az életerők alapja; a célraírányuló törekvésben találjuk meg az élet lélektani nézőpontját.

A gondolkodás előbb mozgatott és csak azután mozgató,

¹ 433 a.

vagyis a gondolkodást előbb valami kiváltja, mielőtt az tevékeny lehet. Az a cél váltja ki, amelynek megvalósulását elősegíti.¹ A célratörés tehát a gondolkodásnak is alapja, mint minden más tevékenységnek. A törekvés tehát mozgatót (hatást) vált ki, amely a legkülönbözőbb célokra irányulhat a szerint, hogy milyen cél váltotta ki a törekvést. Ehhez a gondolathoz látszik visszatérni az a legújabb lélektani irány, amely a lélektan valamennyi feladatát mozgási mintaképeken tanulmányozza (v. ö. 9. fej. 4.), amelyeknek a megkívánások vagy célmegszabta törekvések adják az alapját. Ebben az összefüggésben látja a Nikomachosi Ethika is összetartozónak a gyönyörvágyat és a jó felé való mozgást.

Világosan látjuk továbbá, hogy nemcsak a léleknek vannak tevékenységei, hanem a testnek is, tehát nem minden tevékenység-szemlélet biztosít lélektani nézőpontot, hanem csak egy bizonyos tevékenység-szemlélet, t. i. a lényegszerinti, vagyis az, amely a tevékenységet eredetében és céljában tekinti, nem pedig eszközében. A lélektan feladatát, minden egyéb biológiai és kivált élettani programmal szemben, az utolsó idézet két mondata jelöli meg szabatosan, t. i. *τὸ δ' ἔσχατον ἀρχὴ τῆς πράξεως* és *οὐ ἀρχὴ αὐτῆς ἐστὶ τὸ ὁρεκτόν*. Ebből az értelmezésből válik világossá a törekvésnek az életerők egy egészen más szempontú alapjához, a tápláláshoz való viszonya. A törekvés mindegyik képességgel kapcsolatban van: a mozgás oka, a gondolkodás kiváltója, az érzékelés velejárója. Csak a tápláláshoz való viszonya tisztázatlan. Ez a bizonytalanság mutat rá a lélektani és az élettani nézőpont fogalmi szétválasztásának nehézségére. Ennek a nehézségnek feloldására a következő kezdeményezéseket találjuk a tápláló lélekről szóló fejezetben.²

„Aki a lélekről elmélkedik, annak először meg kell vizsgálnia, hogy miben áll mindegyiknek (léleknek, ill. tevékenységnek) a lényege... Ha pedig meg kell adni pl. a gondolkodó képességnek a lényegét, akkor előbb meg kell mondani, hogy mi a gondolkodás és az érzékelés, mert a képesség fogalma fel-

¹ Ez elsősorban főleg a gyakorlati gondolkozásra vonatkozik. Az elméleti gondolkodásban más szempontok is érvényesülnek, de azt is megismerési célok vezérlik.

² II. 4. 415 a.

tételezi a tevékenységet és a kivitelt (ezek előtt vannak).“ „A tápláló lelket minden lényben megtaláljuk, ez az a legeredetibb és legáltalánosabb lélekerő, amely által a lényeknek életük van. Tevékenysége a nemzésben és az étkezésben mutatkozik. Mert minden élőlénynek... az a legtermészetesebb tevékenysége, hogy magukfajta más élőlényt nemzenek, az állat állatot, a növény növényt, hogy lehetőség szerint részt vegyen az örökben és az isteniben. Mert erre a célra törnek a lények és erre irányul minden természetes tevékenységük.“

A minden élőlényben megtalálható legáltalánosabb tevékenység: a táplálás is tehát a célraírányulás szempontjából törekvésnek tekinthető. Ebből az következik, hogy az aristotelesi értelemben vett táplálás is vizsgálható lélektani módon. Az ételszerzés és az, amit a növekedéssel együtt Aristoteles szintén táplálásnak nevez: a nemzés is lélektani probléma, ha cél megvalósításaként törekvésnek nézzük őket. Amennyiben tehát nem a cél szempontjából, hanem eszközi mivoltukban tekintjük ezeket a táplálási folyamatokat, annyiban nem lélektani, hanem élettani szemmel közeledünk feléjük. Ha ellenben eszközi tekintetben változóként, de az eredet és megvalósulás, tehát a cél tekintetében állandónak nézzük, akkor a táplálásnak is a törekvés az alapja, és ennyiben az élőlény természetéhez, működésbeli lényegéhez, entelecheiájához tartozik, és mint ilyen lélektevékenység, cselekvés. Az érzékelésnek Aristoteles két előfeltételét ismeri, a táplálást, mint vegetatív és a törekvést, mint animális életfokot. A törekvés és táplálás viszonyát azonban nem tisztázza, mert hiszen mindkettő alapvető, de különböző szempontokból az.

A táplálás a lélektan tárgya, ha előfeltételének a törekvést tekintjük, az élettan tárgya pedig akkor, ha a törekvés — mint minden életjelenség — alapjának nézzük. Törekedni csak önmagát fenntartó élőlény tud, élettanilag tehát a táplálás a törekvés előfeltétele. Célraírányulása azonban a táplálásnak előfeltétele, és így az élőlény csakis a két szempont együttes mérlegelésével ragadható meg teljesen, mint lehetőség és mint megvalósulás. A táplálás törekvésoldala a lélektan tárgya, míg a törekvés táplálásoldala az élettané. Ebből a szembeállításból válik világossá a lélektan és az élettan elválasztási alapja.

Az életet kétféleképpen vizsgálhatjuk, egyrészt mint táplálás által, másrészt mint törekvés által biztosított jelenségesoportot. Ha az élőlény működésének a szervezeten belüli — anyagi — feltételeit nézem, akkor a táplálás, vagy ahogy ma mondanók, a biokémiai folyamatok adják az összes egyéb megnyilvánulások alapját, amik az élőlények élettani feltételeit biztosítják. Ha pedig az élőlény működésének célrairányuló voltát, környezetével való kapcsolatát tekintem, akkor a törekvés, vagyis a környezet életbiztosító mozzanataira való irányulás, illetve e mozzanatoknak kiválogatása minden tevékenység alapja. Amilyen igaz, hogy törekvésre csak táplált szervezet képes, olyan igaz az is, hogy a tápláláshoz szükséges környezeti feltételeket, pl. a zsákmányt vagy nemi párt csak a törekvés biztosítja az élőlény számára. Ez a két szempont nem helyettesítheti egymást. Ha igaz is az, hogy minden élettevékenység, tehát a célrairányuló cselekvés is biokémiai mozzanatokból áll, még sem azonos a cselekvés az élettani folyamatok összességével. Egyszerűen azért nem azonos, mert különböző élettani mozzanatok összessége ugyanazt a cselekvésmódot teheti lehetővé és fordítva, ugyanazok az élettani mozzanatok egészen különböző cselekvéseket eredményezhetnek. A cselekvés tehát nem követi párhuzamosan az élettani folyamatok változását, nincsen velük egyértelmű összefüggésben, és ezért sem nem azonosítható, sem pedig le nem vezethető azokból.

Aristoteles maga is rámutat a szempontcserére, amikor megállapítja, hogy haragot két körülmény hozhat létre, a bosszúállás vágya és a vér felzúdulása. Ilyenformán az életjelenségek kétféle szemléletét kifejezetten leszögezi. A lélektan az élet törekvéseivel, az élettan pedig lehetőséget nyújtó folyamásával ismertet meg.

Ebben az értelemben Aristoteles biológiai lélek-felfogását egyáltalán nem kell túlságosan tágnak minősítenünk, hanem ellenkezően, eléggé átfogónak találjuk, amely a lényege szerint összetartozó dolgoknak együttes elméleti tárgyalását biztosítja. Az élettevékenységeket el kell választani az életfolyamatoktól, amennyiben azok célrairányulnak és a környezettel aktív kapcsolatot teremtenek. Ebben a tekintetben pedig további megkülönböztetésnek nincs helye, mert az egész szét-

bontásával lényege elsikkad. A célraírányuló tevékenység fogalmában nemcsak a gondolkodás van benn, hiszen az a célraírányulás egyik tényezője, irányító mozzanata, melyet a célraírányulás vált ki, hanem az érzékelés és térbeli mozgás is, és a táplálás az előbb elemzett értelemben, a környezetre való vonatkozásban. A léleknek mint megvalósulásnak az egy és a lét a legfőbb határozmányai. Ehhez az egyhez és léthez, az egységes totalitáshoz és a működésbeli dinamikához mutat egyre határozottabb visszatérést napjaink lélektana. Ezt a két vonást fogom részletes elemzés tárgyává tenni a cselekvéstan bontakozása c. részben.

Aristoteles lélektanának középponti fogalma a tevékenység mint célraírányuló, vagyis a cselekvés. A lélek az életnek egyik aspektusa, amely működő egységben mutatja be a lét javai felé forduló, törekvő életet. A törekvés fogalmának elemzése ismerteti meg bennünket a cselekvés alapvető tudományos kritériumával, amelynek kiépítésével áll vagy bukik tudományunk.¹ A program világos: a lélektan antik eszméje a cselekvéstan.

2. fejezet.

DESCARTES LÉLEKTANA.

Aristoteles tana a lélekről, mint az élet célraírányuló vonásáról, megingatlanul állt egészen az újkorig. A plátói, misztikusabb tanítás felhangjai a sztoikusok, majd az egyházatyák és a szkolasztika szólamaiban helyenként gazdagították a művet, amely a renaissance korában életerős együttesben zengett.² Az újkori nagy bölceleti rendszerek azonban megszakították ennek a hagyománynak a folyását, a felhangok elváltak az aristotelesi életzene tömegétől és Descartes szellemében szerkesztették meg egy új lélektani szimfónia lebegő vonalait. Descartes elődeivel mítsem törődve, csak a szkolasztikának némely kezdeményezésétől befolyásoltan, önmagából teremtett egy új világot. Az aristotelesi lélektan a moralista essayírók hatáskörébe süllyedt, népszerű képességlélektanná

¹ V. ö. e munkában 10. fej. 2.

² Például Ludovicus Vives művében: De anima et vita.

vált, amely a lélektani jelenségeket annyiféle végső „képességgel” magyarázta, ahányat durva általánosításban észrevett; erről a színvonalról a mai, életteljességet hirdető karakterológusok sem emelték fel. Egészen más vonalon jutnak szóhoz az aristotelesi gondolatok újra tudományos igényvel, ámde a nélkül, hogy az antik eszméhez való visszatérés tudatos volna. A lélektan csak lassan válik igazi tudománnyá, és mielőtt igazán kialakulhatna, le kell számolnia azzal a tanítással, amely az élménktan nevében a lélektani tudományosság igényét kiszajátította magának.

A cselekvéstan eszméjét az élménktan jelszava szorította ki helyéről. Ennek a fordulatnak hatása kivált akkor lett kritikussá, amikor a lélektan szaktudománnyá akart válni. A múlt század pszichológusai a társítási elméletre építettek, amely Descartes kezdeményezésére keletkezett. Maga Descartes csak megindította a folyamatot, amely feltartóztathatatlanul oda vezetett, hogy a bölcselek a tudatjelenségek külön öntörvényszerűségét vélték kidolgozni. Az asszociációs elmélet kialakulását nem követhetjük nyomon, és nem is szükséges, mert az már több alapos kidolgozást nyert.¹ Megelégedhetünk azzal, hogy részletesen megismerjük ennek a folyamatnak első lépését, Descartes tanait, melyek a lélektant egészen új alapokra helyezték, és ezen túlmenve, évszázadokra megszabták a bölcselkedés útját.

1. *Az élet lélek nélkül értelmezhető.*

Descartes szerint az élet lényege nem a lélek. Az életjelenségek megérthetők a mechanikus törvényszerűségek mintájára. A lélek lényege a gondolkodás, melyet az életjelenségekkel szöges ellentétben levőnek lát. A mai közmeggyőződés teljesen cartesiánusi, sőt az egyházakat is befolyásolták a tanai. Nézzük először, milyennek tartja Descartes az életet. Az életnek két kritériumát veszi vizsgálat alá és ezekről kimutatja, hogy nem különböznek az élettelen testekben megtalál-

¹ Rapaport Dezső: Az asszociáció fogalomtörténete. Budapest, 1938.

ható sajátságoktól, amelyek alapján merész gondolatfordításokkal kivetközteti az antik lélekfogalmat lényegéből. A két kritérium a meleg és a mozgás.¹

„Miután nem képzelhetjük, hogy egy test valamiképen gondolkozik, joggal tulajdoníthatjuk minden gondolatunkat a léleknek, és miután kétségtelenül vannak élettelen testek, amelyek éppolyan sokféle vagy még több módon mozognak, mint a mienk, és amelyek éppannyira vagy méginkább melegek, — mint a tűz példája mutatja, amely maga többet mozog és melegebb, mint akármelyik tagunk, — fel kell tételeznünk, hogy minden meleg és minden mozgás, amennyiben nem függ a gondolatoktól, a testnek tulajdonítható.“ „Ezáltal jelentős tévedéstől szabadulunk meg, amelybe sokan beleestek... Mivel látták, hogy a hulla nem meleg és ezért nem is mozog, azt képzelték, hogy a lélek távolléte szüntette meg a mozgást és a meleget. Így alaptalanul a lélektől tették függővé a test minden természetes melegét és mozgását, a helyett, hogy fordítva azt tételezték volna fel, hogy a lélek csak azért hagyja el a halottat, mert a meleg megszűnik és a test mozgási szervei elromlanak.“ „Ezért az élő ember teste éppúgy különbözik a halottétól, mint az egyik óra vagy más automata, vagyis magától mozgó gép, amelyik fel van húzva, és ezáltal megvan neki a rendeltetett mozgásainak testi elve és mindaz, ami a működéshez szükséges, a másik órától vagy géptől, amelyik eltörött és amelyekben a mozgásnak elve már nem működik.“

A tűz példa meglehetősen gyarló: az élőlényeknek nem az a lényeges sajátja, hogy minél többet mozognak és minél melegebbek, hanem hogy értelmesen mozognak, vagyis célok szabják meg a mozgásukat és hogy — a melegvérűek — állandó meleget tartanak a külső hőmérséklet ingadozásai ellenére. Azonkívül megjegyezhetjük, hogy két igen önkényesen választott kritériummal állunk szemben; az egész okoskodás dugába dől, ha pl. az életjelenségek legáltalánosabb vonását, a táplálást, vagy mai nyelven vegetatív tevékenységeket vizsgálná. Mult századi cartesiusok persze az anyageserére is találtak fizikai mintaképeket, ezek azonban olyan stacionárius

¹ Passions de l'âme, I. rész 4—6. fejj.

folyamatok, amelyek a legkisebb külső hatásra egyensúlybomlásba jutnak és megszűnnek sejtmodellek lenni, mert nem tudnak alkalmazkodni, nem tudnak célra irányulni. Az életjelenségek automatászerű felfogása tehát éppen a lélektani nézőpontra való alkalmazhatatlansága miatt is megbukik. Azért nem képzelhetjük a testeket gondolkodóknak, mert élettelen tárgyakon nem észlelünk alkalmazkodást.

Az élet Descartes szerint anyagi sajátosság, mert hiszen szervetlen dolgok is működnek, és így a mozgáshoz nincs szükség lélekre; ugyanez áll a melegre is. A lélek független az élettől és önként választja lakhelyéül az automatikusan élő anyagot. Tétele merész újítás, de végeredményben a mozgatottság és az önmozgás összezavarásán alapul. Az élő és holt különbsége szerinte csak valamely alkatrész romlásán — merőben anyagi mozzanaton — múlik. Descartes tehát a test működte-tőjét, vagyis az aristotelesi lelket élesen elválasztja attól, amit ő nevez léleknek.

Descartes képtelen a működés nézőpontjainak az anyagi lehetőség nézőpontjaiból való teljes különleműségét átlátni. Ezért esik bele abba a végzetes hibába, amely azután a XIX. századi tudományos lélektant annyira jellemzi, t. i. hogy az elemekből megszerkeszthetőnek tartja az egészet. Ebben a tekintetben Aristoteles lényegesen mélyebben látott. Ha még úgy össze is tesszük a megfelelő elemeket, ebből működésük elvét sehogys sem tudjuk összerakni. Az elemek összege és az egész mint létező, a működő egység, két különböző dolog, két eltérő szemszögből létező és nyomozható. A szintézis sohasem vezet az egészhez.

A tűz után az órát tartja lényegre mutató hasonlatnak. De hát ez csak egy óra, lehetne hozzátenni, mint Aristoteles a balta-hasonlathoz. Cartesius azonban nyilván nem olvasta a Stagiritát, mert különben ő is hozzátette volna ezt, vagy legalább is felismerte volna, hogy az óra működése lényeg szerint különbözik a szerves testétől. Mert hiszen nem az a csodálatos az élőlényben, hogy mozog, hanem hogy lelkesen mozog, célra irányulóan, értelmesen alkalmazkodva. Az óra önmozgása csak mozgatottság, az élőlényé pedig annyiban önmozgás, amennyiben mozgásának irányítóját önmagában hordja és kívánságai

szerint így vagy úgy mozog céljai felé. Nem az a lényeg, hogy vannak élettelen testek, amelyek éppolyan sokféle vagy még több módon mozognak, mint az élők, vagy olyanok, amelyek a bennük felhalmozott energiának megfelelően akkor is mozognak, ha pillanatnyilag nem is mozgatják őket kívülről (l. tűz és óra). A lényeg inkább az, hogy olyan élettelen testek nincsenek, amelyek egyforma külső körülmények között különbözően mozognának (bizonyos holtjátékon vagy statisztikai lehetőségeken túl), mint pl. az állat, amelyet az étel megpillantása egyszer táplálkozásra indít, másszor közömbösen hagy, vagy elfordul tőle, a szerint, hogy milyen kívánsága van jóllakottsági vagy éhségi állapota következtében. Ezt az alapvető életvonást nem látja Descartes, és ezért olyan lényegtelenségre vezetők a példái. Aristoteles korában talán nem voltak automaták és ha voltak, akkor sem játszottak olyan nagy szerepet, mint Descartes korában. Az automatát azonban nem nézte volna élőlénynek, mint ahogy a gyermek sem tartja igazinak a felhúzható babát. Descartes automatát lát az élőlényben és amit még sem tud így benne megmagyarázni, azt egy külön tényezőnek tulajdonítja: a kiterjedt dolgok mellett fennálló gondolkodásnak, a *cogitatio sive anima*-nak. Nézzük meg, hogy milyen hatást tulajdonított Cartesius ennek a szigorúan elkülönített tényezőnek.

2. A lélek hylomorf hatásai.

Descartes az életet teljes meghatározottság alapján értelmezi, a tapasztalt — az automatizmus által nem indokolt — változatokat pedig egy külön szabadságtényezőnek tulajdonítja, amely az automatikus történésbe olykor beleavatkozik. Az élőlény lényege szerinte az, hogy anyaga hibátlan legyen. Némelyikben azután egy külön tényező, valami kiterjedésnélküli, láthatatlan fogaskerékszerű alkatrész költözködik be, amely a testet elhagyja, ha az elromlik és kihül. Az életjelenségek mögött tehát, legalább is az ember esetében, két tényezőt talál, amelyek önálló valóságok, de az életre egyaránt hatásuk van és ennyiben egymás mellé rendelték: az automatizmust biztosító testi elv és a szabadságot biztosító lelki elv. *A lélek*

e szerint része, nem pedig tulajdonsága az élőlénynek (az embernek).

A lélek tehát nem az élet lényeges megnyilvánulása, hanem külön tényező, amely a test hatásai mellett mutatkozik. A lélek éppúgy irányítja az emberi életet, mint a test a benne levő tűzzel, vagyis az anyagi életszellemekkel.¹ Ezek az életszellemek a vérnek egészen finom mozgású részecskéi, amelyek az idegekből az agykamrákba és innen az izmokba folynak, melyeket mozgatnak. Ezt a mozgást részben a lélek, részben a test eredményezi.²

„Meg kell még keresnünk az okokat, amelyek miatt az életszellemek nem mindig egyforma módon folynak az agyból az izmokba, hanem egyszer inkább ezekhez, másszor inkább azokhoz. Egyik ilyen ok maga a lélek, mint még később kifejtem; e mellett van még két másik ok, amely a testből indul...”

Test és lélek tehát *egyaránt* meghatározhatják a mozgás természetét. Ez a hatásrangbeli egyformaság test és lélek között a cartesiánus lélektan legjellemzőbb vonása. A testet és a lelket ugyan szinte jóvátehetetlenül szétválasztotta, de a rangbeli különbséget, amelyet Aristoteles ugyanannak a dolognak különböző nézőpontból történő vizsgálásával biztosított, elsüllyesztette. Az élőlényt mesterségesen szétdarabolta és a lelket az emberi automata egyik sajátos alkatrészeként kezelte. Az ember lélekkel is ellátott automata, amelyet hol az anyagi részecskék, hol pedig a lélek, illetve gondolat mozgat. Itt is szembeszökik a rész és egész kérdésének nemlátása, ami által az egész csak összegező úton, egyrangbeli elemekből tartja származtathatónak.

Azzal, hogy Descartes a test és lélek különmeműségét nem dolgozta ki szervesen, a kettőt összehasonlíthatóvá tette, egyforma kategóriákkal mérven őket: az egyik kiterjedt, a másik nem kiterjedt. Ebből a változatlan szempontú összehasonlításból keletkeznek a pszichofizikai álproblémák, amilyenek a párhuzamosság és a kölcsönhatás kérdése (l. a Befejezést). Aristotelesnél fel sem bukkanhatott a kérdés, mert a kettő

¹ 8. és 10. fej.

² 12. fej.

nem egy hatásrangbeli valóság. A lélek a test lehetőségeinek megvalósulása, amelynek egészen más feladata van, mint az anyagnak. Az anyag és forma, vagy a lehetőség és megvalósulás szerves rangrendszerét a monizmus és dualizmus kérdései nem is érintik. Egyféle vagy többféle dologból van-e összetéve az élőlény, ez a kérdés fel sem vethető, amíg nem tisztázzuk a szempontot, amely szerint kérdezzük.

Az aristotelesi pecsétviasz és formája Cartesiusnál sem egy, viszont ő felveti a kérdést és úgy válaszol rá, hogy az kettő, éspedig két kölcsönhatásban álló létező. Descartes szerint tehát két világ van: az anyag világa és a gondolat világa, melyek egyaránt valóságosak. Ami a Stagiritánál szempontban különbözik, azt hatásbeli (de nem rangbeli) különbségnek fogja fel és kölcsönhatásba lépteti a valóságnak ezt a két mozzanatát, egymás mellé rendelve őket. Ez a felfogás tehát egészen más pszichofizikát kezdeményez, mint az, melyet Aristoteles megbeszélése során említettem, t. i. a szerkezet és a működés összefüggését, amely szerint a működésnek a szerkezet úgy előfeltétele, mint a törekvésnek a táplálás. Ha ezt az utóbbi pszichofizikát, helyesebben pszichofiziológiát hierarchikusnak lehet nevezni, akkor az embernek kedve lenne a descartesi és később fechneri problémát demokratikus test-lélek felfogásnak jelölni.

A pecsétviasz formájáról anyaga nem mond semmit: megadhatom a súlyát, színét, összetételét, de ez semmit sem mond arról, amit ábrázol. A formának nincs se súlya, se színe, se összetétele, olyannyira, hogy ezt kimondani is értelmetlenségnek látszik: kérdezni sem lehet. A forma nem hat az anyagra mint ilyenre és az anyag sem a formára, ha egyszer a lehetőséget megadta hozzá. Ezzel szemben Descartes a gondolkodás értelmében vett lélek világát külön, önmagában teljes valóságnak vette, amelyre vonatkozóan ugyanolyan kategóriákkal kérdezhetünk, mint a „kiterjedt” dolgokra. Ezért válik a pszichofizikában döntő jeggyé a lelki jelenségek kiterjedés-nélkülisége és lesz ugyanakkor főkérdés a mérhetőség.

Az ember mint kiterjedés egészen más probléma, mint ahogy az ember mint működés — ezt nem kell az előző fejezet után külön bizonyítani. Lehet kérdést feltenni az ember kiter-

jedésére, súlyára nézve, de ez csak egy a sok szempont közül és bizonyára nem a leglényegesebb. Milyen keveset mond az antropológusok buzgó koponyamérése és agysúly-találgatása! A gondolatnak persze nincs kiterjedése és súlyáról csak átvitt értelemben beszélünk. Lényeges vonása azonban ez a gondolatnak? A gondolatról hiába szóltunk egy szót is, amíg nem vizsgáljuk, hogy mire való, mit teljesít, milyen jelentősége van az emberi életben. Descartes azonban nem látja, hogy a dolgok a szempont szerint, amely felől megközelítjük őket, más és más problémát adnak fel, hanem csak egymás mellett fennálló külön dolgokat ismer. Az embert nem különféle összefüggésekben vizsgálja, hanem részekre bontja. Szerinte az ember két világ részese, a kiterjedté és a gondolkodóé: testből és lélekből össze van téve.

Még egy idézetet kell felhoznunk, amely különösen tanulságos arra vonatkozóan, mennyire nem volt képes Descartes ugyanahhoz a dologhoz az anyag és a forma szempontjából közeledni. Test és lélek két egymásonkívüli, egymásmelletti tényező, melyeket egészen egyféle kategóriával mér. A szembeállításnak ez a sikertelensége teszi a cartesiánus lélektant hylo-morffá, anyagformájúvá. A „Meditationes“ bevezető tartalomkivonatában olvassuk:

„...semmilyen testet sem gondolhatunk máskép, mint oszthatónak, ezzel teljes ellentétben azonban semmilyen szellemet sem gondolhatunk máskép, mint oszthatatlannak. Nem vagyunk képesek valamely szellemnek a felét gondolni, mint ezt akármilyen, még oly kis testről is tehetjük, úgyhogy a kettőnek természetét nemcsak különbözőnek, hanem bizonyos módon éppen ellenkezőnek ismerjük fel.“

Ennek az éles szembeállításnak láttán talán paradoxonnak tűnik az az állításom, hogy Descartes a lelket hylomorf módon képzelte; hiszen éppen oszthatatlannak mondta, szemben az anyag határtalan oszthatóságával. Mélyebben elemezve azonban rájövünk, hogy éppen ez a szembeállítás, amely egy tulajdonság szerint való különböző viselkedést tekint elválasztó elvnek, különösképen közel hozza a két elválasztott dolgot egymáshoz. Ellentétes csak két egynemű dolog lehet, de nem lehet ellentétes két olyan hatásrangban eltérő dolog, mint

az anyag és a működés. A lélek oszthatatlanságát vagy kiterjedés-nélküliségét éppoly kevésbé kell állítani, mint pl. a szépségről azt, hogy nem lehet méterrel vagy mázsával mérni. Ez állítás alapján a szépség még nem lesz ellentétes mondjuk a szövettel vagy bűzával. A szépség mérhetetlenségének állítása egyszerűen értelmetlen. Ha pl. a bűzát ellentétesnek mondom a szépséggel, akkor a bűzát esztétikai tárgynak tekintettem, mert hiszen csúnyának mondtam. A lélek kiterjedésnélkülisége és oszthatatlansága hylomorf fogalmak. A lélek lényegét Descartes nem látja, ő csak cogitációról beszél.

3. *A lélek élethivatása.*

A descartesi lélek nem lényeges tulajdonsága, hanem egyik része az élőlénynek. Miként a világ, úgy az ember is res extensá-ból és res cogitans-ból van összetéve. Mindegyiknek megvan a maga hatása, de eredményezheti ugyanazt. Ezért a léleknek sajátos feladata, élethivatása homályos marad. Annál is inkább marad homályos, mert szigorúan véve, csak magának a bölcselőnek magángondolkodása igazolt valóság. Idegen-lelkinek a felvételét az ismeretelméleti kiindulás, mely a létet a magángondolkodásra építi, távolról sem indokolja. Descartes elvégre a testet is csak a gondolkodásból ismeri és a kiterjedt dolgokra közvetett úton következtet, amit a szubjektív idealizmus álláspontja tulajdonképpen következetesen kifogásolt. Meg is akad Descartes a valóság és álom megkülönböztetésén. De erre jól felelt neki Locke, ágostoni fordulattal rászégezve a démontól való álmodtatás lehetőségét magára erre a gondolatra, továbbá gúnyosan kérdezőn Descartestól, vajjon nem észlel-e különbséget a valódi és a képzelt tűz-égetés között. Ebbe az ismeretelméleti vitába itt nem bocsátkozhatom bele. A szubjektív idealizmushoz vezető kiindulásából azonban az is következik, hogy Descartes-nak a sajátján kívül más gondolkodást feltételezni és ezzel az élménnyel tudományos igényét létrehozni nincs joga. Ha pedig az idegen-lelki, vagyis a többi ember gondolkodása nem igazolható, akkor miképpen lehet a lélek élethivatásáról nyilatkozni? Descartes mégis indítatva érzi magát, hogy más élőlényekben, elsősorban az emberben

gondolkodást feltételezzem. Ezért bonyolult szerkesztésbe bocsátkozik, amelyben a léleknek az életfolyamatokban szerepet juttat.

A lélek egy mirigy mozgásai által képeket vesz fel és ingereket küld szét a testbe. Mozgatás azonban benyomások felvétele nélkül is megvan és az állatok benyomások, tehát lélek nélkül, gépszerűen igazodnak ki a világban. Ezzel Descartes a reflexológia és a kezdeti behaviorizmus lapos materializmusát kezdeményezi. Kérdésünket tehát át kell fogalmaznunk olyanformán, hogy nincsen-e a léleknek valami sajátos működése, amely az élettani mechanizmus teljesítőképességétől elüt. A 36. fej.-ben Descartes egy szörny megpillantásának következményeit így elemzi:

„Ha ez az állati alak igen különös és ijesztő, vagyis sok vonatkozása van olyan dolgokra, amelyek korábban ártottak a testnek, akkor a lélekben az ijedtség szenvedélye támad, vagy a merészségé, vagy a félelemé és borzalomé, a szerint, hogy régebben védekezéssel vagy meneküléssel óvta meg magát az ember a veszedelmes dolgoktól, amelyeknek a mostani benyomás megfelel. Mert ez némely embernél az agyat olyan állapotba hozza, hogy a mirigyen levő kép által visszalökött léletszellemek részben azokba az idegekbe futnak, amelyek hátfordításra és menekülő lábmozgásra készítetnek; részben azonban olyanokba, amelyek a szív nyílásaira hatnak... hogy a vér ott szokatlanul meghígul és így léletszellemeket küld az agyba, amelyek az ijedtség fenntartására és megerősítésére alkalmasak, vagyis arra alkalmasak, hogy azokat az agypórusokat nyissák vagy csukják, amelyek éppen ezekhez az idegekhez vezetnek. Mert éppen azáltal, hogy ezek az léletszellemek ezekbe a pórusokba belépnek, a mirigynek különleges mozgását keltik, amelyet a természet úgy rendezett be, hogy a lélek ezt a szenvedélyt érezze... Miután ezek a pórusok főleg azokra a kis idegekre vonatkoznak, amelyek a szív járatait tágítják vagy szűkítik, a lélek ezeket a szenvedélyeket főleg a szívben érzi.“

Descartes tehát, akárcsak valami mai fiziológus, részletes feltevéseket dolgoz ki az idegélettani történeusről és azt hiszi, mint a maiak közül is némelyik, hogy ezzel már meg is magyarázta az élőlény viselkedését. Egy kis elszólás azonban

elárulja a hamis vágányt: a félelem következtében előálló egyik lehetőség, hogy az idegek *menekülő* lábmozgásra készítetnek. Ez nyilván nem anatómiai meghatározás, hanem a célt kifejező. A szóbanforgó mozgásnak nem az a lényege, hogy mely idegek és mely izmok végzik, hanem az, hogy a félelemkeltő tárgytól távolítsanak és az élőlény biztonságát szolgálják. Ez a szempont pedig az aristotelesi lélektan szempontja, amely nem adódik az ideg- és izommozgások semmilyen összegeződéséből, mert egyrészt az ideg- és izomműködések széles határok között változhatnak és mégis mindig menekülés marad az élőlény mozgása, másrészt ugyanazok az ideg- és izomműködések egyszer menekülésre vezetnek, máskor meg megközelítésre vagy játékra.

Másfelől ebben a fogalmazásban csak a benyomások régebbi együttjárása eredményezi, az egyik mozzanat hasonlósága folytán, azt, hogy a számos lehetőség közül valóban mi következik be. Ennek a felfogásnak helytelenségét eléggé bizonyítják a mai lélektani kutatások, amelyek szerint a szándék dönti el a rendelkezésre álló ismeretanyag aktualizálódását, nem pedig a benyomások együttjárásának gyakorisága vagy frissisége. A szándék pedig elsősorban a szükségleti állapottól függ (v. ö. e munka 10. fejj. 3.).

Ami a lélek sajátos feladatát illeti, ezek szerint az abban áll, hogy lehetővé teszi az élőlény különböző állásfoglalását valamely dologgal szemben a korábbi tapasztalatok alapján. Ez azonban a descartesi élettani mítoszban még csak epifenomenális létet juttat a léleknek. Az akarat a mirigyeket különböző irányokba hajlítja és így különböző helyekre küldi az életszellemeket, amíg annak a tárgynak nyomára talál, amelyikre emlékezni akar; a tárgyak nyomai a járhatóbb pórusok, melyeken át jobban mozgatják a mirigyet, a lélek elé állítva a kérdéses tárgyat.¹

„Szenvedélyeinket akaratunk hatása nem kelti és csitítja közvetlenül. Közvetve azonban megtörténhet a dolgok képzetek által, amelyek a szándékolt állapottal rendesen összekötöttek... Így nem elég a bátorság keltéséhez vagy ijedtség csitításához a pusztá akarat, hanem a figyelmet azokra az okokra, tár-

¹ 45., 50. fejj.

gyakra vagy példákra kell irányítani, amelyek megmutatják, hogy a veszély nem nagy, vagy hogy a védekezés tanácsosabb, mint a menekülés, vagy hogy a győzelemtől dicsőséget és örömet lehet várni, míg a menekülés bosszúságot és szégyent hozhat magával, és így tovább.“ „Ugyanezt láthatjuk az állatoknál. Jóllehet ezeknek nincs értelmük, sőt bizonyára tudatuk sem, az életszellemeknek és a mirigynek mozgásai, melyek bennünk a szenvedélyeket keltik, náluk is megvannak. Ezek náluk nem a szenvedélyeket tartják fenn és erősítik, mint nálunk, hanem az idegek és izmok mozgásait, amelyek azokkal rendesen össze vannak kötve. Ha pl. a kutya megpillant egy foglyot, akkor természeténél fogva utána akar futni, és ha puskalövést hall, természeténél fogva menekül a zajtól; mégis a vadászebet úgy idomítják, hogy egy fogoly láttán megáll és a puskalövés zajára arra a helyre fut“.

A léleknek tehát ott jut szerep, ahol többféle lehetőség között kell választani. A tapasztalatok közül válogatni tud az akarat, és ezt a választást az agypórusok különböző járhatósága teszi lehetővé. Persze itt is közel vagyunk ahhoz, hogy a materiális elgondolás egyedül legyen felelős a választás végbemenéséért. Descartes az idegéletteni gondolatmintaképek szerkesztése során csak igen szűk helyet hagy meg a léleknek, hogy élethívátását teljesítse.

A lélek igazi feladata a választás, amely a célraírányulás mikéntjét megszabja. Ezen a ponton tehát tulajdonképpen egészen közel jut a lélektan antik eszméjéhez. Csakhogy Descartes nem vonja le a következtetéseket, amelyek a léleknek ebből a feladatából adódnak. A célmegszabás nála egy a többi életjelenség között, melyet az automatikus lefolyások mellé sorol, és ezért nem jut el ahhoz a rangrendszerbeli nézőponthoz, mely az igazi lélektani felfogást biztosítaná.

4. *A lélek egyenlő a gondolkodással.*

Descartesnak nem is fontos a lélek élethívátása. Ezért siklik el nyugodtan a mellett a pont mellett, amelyen a helyes útra akadhatott volna. A lélektan tárgyának meghatározását nem az életműködések szempontjából kezdeményezte. A lélek nála nem életforma, hanem ismeretforrás. A gondolkodás a

létbizonyosság alapja, a lélek lényege a megismerés. A lélek nem az életben, hanem a megismerésben központi tényező és ezért a lélektan nála nem annyira valóságítani, mint inkább ismeretkritikai megalapozást nyer. Ha van is élethivatása a léleknek, fogalmi kidolgozása nem ezen épül fel, hanem azon a feltevésen, hogy megismerésünk kétféle, — kissé későbbi kifejezésekkel élve — közvetlen és közvetett. Gondolkodásunkról közvetlen bizonyossággal értesülünk. Ennek a közvetlen bizonyosságnak világát, melyet szigorúan véve minden gondolkodó csak önmagában találhat meg, Descartes a lélek világával azonosította. Gondolataink és benyomásaink, érzéseink: egyszóval a mai értelemben vett élményeink egy másik világot alkotnak, amelyik a kiterjedt dolgok világánál sokkal biztosabb és maradandóbb. Így indul ki műve elején: a test és a lélek különbségét akarja vizsgálni, hogy megtudja, melyiknek kell a bennünk végbemenő folyamatokat tulajdonítani. Felállít egy szabályt, amely szerint a testnek kell tulajdonítani azokat a folyamatainkat, amelyek egészen élettelen testekben is végbemennének, viszont a léleknek azokat, amelyek semmiképen nem tartoznak valamely testhez.

Ezt a szabályt vitatni lehetne. Maga Descartes mindenestre nem követi. Mert ha az életet a testnek tulajdonítja, akkor az egészen élettelen testekben is fel kellett volna tételeznie, ha követi a szabály értelmét. A tűzszerű életszellemelek és az órarugó között ugyanolyan különbséget kellene észlelnie, mint a cartesiánus lélek és a test között. Már pedig az óra és a tűz az ő elgondolásában egyaránt megegyeznek az élő gépezettel, miért is nem következetes, amikor sajátos élettényezőket szerkeszt. A gondolatok sem lehetnek kizárólagosan lelkiek a szabály szerint, mert hiszen láttuk, hogy a test is kelthet gondolatokat, képzeteket. A dilemmát úgy oldja meg, hogy bizonyos gondolatokat a test tevékenységeihez sorol, amivel az egész rendszer felborul.¹ Így pl. az álmok és az álmodozások, amelyek a léleknek nehezen felismerhető eredetű szenvedései, nem tartoznak a lélek tevékenységei közé, mert azok az életszellemelek az agypórusokon történő véletlen idc-oda közlekedéséből keletkeznek.

¹ L. 21. fej.

Descartes éles határvonalat tételez, de az elválasztásra nem ad kritériumot. A különbséget követői is összezevarták és ellentétes következtetéseket vontak le tanításaiból: egyrészt az élményeket teljes materializmus alapján értelmezték, másrészt minden dolgot teljesen élményszerűnek találtak. Így keletkezik a mechanikus materializmus és az idealista szolipszizmus. A lélek hylomorf és a világ ideomorf felfogása egyaránt a descartesi racionalizmusból származik, mert annak programja nem vihető keresztül következetesen. Ma is kísért mindennapos irodalmunkban a lelki élmény kifejezése a nem közvetlenül világos szervezeti eredetű érzések jelzésére; a testi élmény kifejezés pedig a descartesi hylomorfizmus közfelfogásba átment példája: test és lélek egyaránt kelthetnek „lelki történést“.

A lelki nem azonosítható a gondolattal és átélttel, mert vagy megkülönböztetünk testi és lelki élményeket, vagy nem-gondolatit is el kell ismernünk a lelki jelenségek között. Descartes maga is kénytelen megkülönböztetni egyrészt test, másrészt lélek keltette képzeteket. Azonkívül pedig az állati automátnak is kénytelen bizonyos lelki jelenségeket tulajdonítani. Ez abból következik, hogy az alanyi, szigorúan tehát csak magára a bölcselőre érvényes kiindulást általánosítja és más élőlényekben is lelket vesz fel. Márpedig a más emberek lelkének nem tud olyan feladatot tulajdonítani, ami ne volna meg bizonyos fokig az állatokban is, legalábbis azokban, amelyekben a tapasztalat módosító hatását és bizonyos választást — pontosabban szólva egyforma külső körülmények közt változó viselkedést — észlelünk. Olyan életjelenségeket kell tehát az objektívan meghatározandó léleknek tulajdonítani, melyek az egészen élettelen testekben nem fordulnak elő — mondja a descartesi szabály — vagyis minden életjelenséget, amennyiben életjelenség. Így tehát az élet lényegéhez jutnánk, ami Cartesiust az aristotelesi felfogáshoz vezetné, ahova, mint már rámutattam, el kellene jutnia, ha ragaszkodnék a lélek objektív, tehát valóságtani és nem ismeretkritikai meghatározásához.

Descartes azonban nem hatáselemző, hanem fenomenológus, aki az ismeretforrás leíró jellemzésével jut el metafizikai tételéhez. Fenomenológiai kiindulása pedig semmibe veszi az itt elemzett valóságtani nehézségeket: ¹

¹ 17. fej.

„A testhez egyedül hozzátartozó működések vizsgálata után könnyű felismerni, hogy lelkünknek semmi mást sem szabad tulajdonítani, mint a gondolkodást. Ennek két faja van, a lélek cselekvő és szenvedő állapota. Elsőn értem az akarati állapotokat, mert tapasztaljuk magunkban, hogy csak a lélekből jönnek és csak tőle függnek. Ezzel ellentétben szenvedésnek nevezhetünk mindent, ami érzésekben és ismeretekben bennünk mutatkozik, mert gyakran nem a lélek teszi őket olyanokká, amilyenek, és mert a lélek azokat mindig a tárgytól fogadja, amelyeket azok által elképzeli.“

Ezeket a gondolatokat könnyű lenne megfordítani. A szenvedéseket, vagyis ismereteket egészen másoknak tudjuk, mint a tárgyat, amelyre vonatkoznak. A gondolat nem leképezése a tárgynak, és magának a gondolatnak sincsenek meg azok a tulajdonságai, mint a tárgynak, amelyre vonatkoznak, sajátosságuk tehát a gondolkodó természetéből folyik, akkor is, ha a tárgyakhoz hozzárendelhetők; a gondolatok ismereti értéke a tárgyhoz való egyértelmű hozzárendelhetőségben van, nem pedig a tárggyal való hasonlóságban. A nélkül, hogy ebbe a mély ismerettani problémába behatolnánk, megállapíthatjuk, hogy a lélek szenvedéseit annál is inkább a lélek teszi ilyenekké, minthogy az ismeretmódok és érzések konkrét, egyedi sajátosságai csak a gondolkodó alany által ragadhatók meg teljesen, senki más által. Egészen más a helyzet a lélek cselekvéseivel. Az akaratot nemcsak az akaró ragadhatja meg, hanem az is, aki más ember akaratát tapasztalja, vagy éppen beleütközik. Az akarat az érzések, kívánságok és ismeretek alapján választott cselekvésben nyilvánul meg; ami tehát sajátos benne, az megnyilvánul és objektívan vizsgálható, miként az antik célratörés-vonás. Az a körülmény, hogy tapasztaljuk magunkban az akaratnak a lélektől való függését, csak azt jelenti, hogy az akaratunkról való tapasztalat: szenvedés a szó descartesi értelmében. Csakhogy ezt a szenvedést a lélek nem a tárgytól fogadja, mint az ismeret esetében, hanem magától az élőlény állapotától, mint az érzés esetében. Ebben az értelemben tehát ugyanúgy tapasztalható a csak a lélektől való függés, mint a szenvedések esetében, a fenti értelmezés szerint. Más értelemben nem beszélhetünk az akarati állapotoknak a lélek-

ből-jövésről. Az a megkülönböztetés, hogy a lelki jelenségek két tényezőre vezethetők vissza: az élőlény állapotára és az őt körülvevő tárgyakra, ebben az idézetben egészen homályosan húzódik meg. Descartes persze itt is két különböző eseménytípust szerkeszt, melyek egymás mellett állnak fenn. A tényezők össze-
szövődését feloldani nem tudja.

A szenvedés és cselekvés megkülönböztetése tehát ebben a formában alaptalan. Egy későbbi évszázadban Brentano hasonló megkülönböztetést tesz, de következetesebben jár el, amikor a szenvedéseket tekinti lélektani tárgynak. A szenvedéseket, az ismerettartalmakat természeti jelenségeknek nevezi és ennyiben megvalósítja Descartes bizonytalan tapogatózását, amely szerint a képzetek, mint szenvedések, testi jelenségek. A test és a lélek nem választható el a tudatosság alapján. Ha Descartes következetes önmagához, akkor ő is csak a lélek cselekvéseit fogadja el és a *passions de l'âme*-ot, a pusztá elszenvédeket határozottan kirekeszti a lélektani vizsgálódások keretéből, amennyiben azokat magukban, a lelki cselekvéssel való kapcsolat nélkül tekintjük. Innen már csak egy lépés lett volna a tudatosság szempontjának elvetése és a tudatos cselekvéseknek a nem-tudatosakkal való kiegészítése, ami által az antik gondolatot fejlesztette volna tovább és megkímélte volna a lélektant századokig tartó zavarától.

„A lélek annyi, mint gondolkodás“ nyilván ellenmondó tétel. Miután egyes élményeket a test kelt, az ilyeneket a lélek szempontjából elszenvédeknek kell felfogni. Ezzel szemben, mivel a descartesi szabály szerint test nem kelthetne képzeteket — hiszen élettelen testekben ilyen folyamat tudtunkkal nem megy végbe, — az elszenvédeket is a lélek tevékenységeihez kellene sorolni. Szenvedés és cselekvés tehát nem állítható egymás mellé a lélekben és el kell vetnünk azt a gondolatot, aminek mentésére ez a szerkesztés keletkezett, t. i., hogy a lélek kritériuma a gondolkodás, vagy újabb szóval élve: az élmény. *A lélektan nem teheti az élet helyébe az átélést.*

Descartes nem talál szabatos objektív kritériumot a lelki jelenségekre. Objektív helyett szubjektív meghatározást ad, az élet lényege helyébe az átélést, az élet szubjektív tükröződését állítja külön valóságként. Ez a másik világ, amely az objek-

tív dolgok világa mellett és attól függetlenül áll fenn. Nem látja a kettő kapcsolatát és a szubjektív világnak az objektívben elfoglalt szerves helyét. Ennek a problémának, t. i. a szubjektív világ jelentőségének és objektív meghatározásának megoldása soká várat magára. A gondolkodás világát nem a tárgyi világ mellett, hanem azon belül kell nézni, nem önmagában, hanem eszköz mivoltában, amely a törekvést céljához segíti. Nem a gondolkodás szempontjából kell megragadni a lélek cselekvéseit, hanem fordítva, a cselekvés szempontjából a gondolkodást, tekintet nélkül annak cartesiusi értelemben vett cselekvő vagy szenvedő voltára.

3. fejezet.

WUNDT ÉS BRENTANO ÉLMÉNYTANA.

Ha évszázadok teltek is el, amíg a pszichológusok felszabadultak Descartes lenyűgöző hatása alól, a ma egyre hangsúlyosabbá váló ellenkezés olyan gondolattisztázást enged remélni, amire nem lett volna alkalom ennyi keserű tanulság nélkül.¹ A lelket nem lehet az életjelenségek egyik tényezőjének tartani, amely a többi mellett állana fenn, nem tekinthető a materiális folyamatokkal egy hatásrangbeli valóságnak; élethivatását szabatosan és objektív módon kell meghatározni és nem lehet pusztán ismeretforrásnak tekintve szubjektív megalapozással megelégedni. A Descartes által kezdeményezett élménystan az élet lényege helyett az életnek közvetlen alanyi megismerésünk számára hozzáférhető átélését tekinti önmagában vizsgálhatónak, ami által a teljes valóság mellé álvalóságot állít, a racionalizmus sápadt és terméketlen világát. Mivel pedig minden tudományos törekvés a megismerésből indul ki, a megismerést valami attól függetlenhez nem lehet mellérendelni, hanem a megismerést, gondolkodást, tudatot csak a valóságba beágyazottnak tekinthetjük. Ezek a nehézségek forgácsolták szét a Descartes utáni bölcsekedést.

¹ Köhler: *Psychologische Probleme*. Berlin, 1933. — Bühler: *Zukunft der Psychologie*. Wien-Leipzig, o. J. (1936.) — Straus: *Vom Sinn der Sinne*. Berlin, 1935. — Hull: *Mind, Mechanism and adaptive Behavior*. *Psychol. Rev.* 44, 1937. — Gemelli: *Introspezione e studio del comportamento*. *Rivista di filosofia neoscolastica*, 28, 1936.

Descartes metafizikai dualizmusát Locke ismeretelméleti dualizmusra tolta át; ennek következtében beszél pl. Kant is belső és külső tapasztalásról, ami nagy szerepet játszik az élménytanban. E szerint ugyanis a lélektannak egészen más ismeretforrása volna, mint a többi tudományoknak, és ez biztosítaná az élménytan önállóságát. De valóságtani szempontból is hatott Descartes, mégpedig két irányban, Hobbeson át a materializmusra és Berkeleyen át a szolipszizmusra. Ezek a felfogások félvilágokat néztek egésznek, nem ismervén a rész-egész problémát és ezzel együtt a szempontok cseréjének és rangrendszerének Aristotelestől kezdeményezett logikáját, amelyen Descartes is megbukott.

Az idealisztikus élménytan a képzetek öntörvényszerűségét kutató társítási elméletben nyerte első, ál-tudományos megfogalmazását, melyre Herbart mechanisztikus tételei az igényt bejelentették; a materiális világ felé pedig a fechneri pszichofizika lépett egyet, kötőjelet téve a descartesi összegező képlet két eleme közé. Ilyen előzmények között született meg a lélektan tudományos rendszere, az *élménytan* jegyében.

Az élménytan módszeres bírálatának sorra kellene vennie az élménytan álláspontját igazoló tételeket. Ilyen tételeket azonban nem ismerünk. Az élménytan alapállításait csak rekonstruálni lehet, kiindulva azokból a tudományelméleti fejtegetésekből, amelyek az élménytani műveket bevezetik. Nehogy történeti részletekbe tévedjünk, célravezető lesz az élménytan két legjellegzetesebb képviselőjének álláspontját elemezni, Wundtét és Brentanóét. Ez annál tanulságosabbnak ígérkezik, minthogy a kettő teljesen független egymástól. Az ő álláspontjuk redukciós elemzése fog megismertetni bennünket az élménytan előfeltevéseivel. Descartes ihletése mellett Wundt az érzékfiziológusok módszeréből alkotta meg a kísérleti lélektan tudományát, Brentano pedig a középkorba pillantott vissza; az egyik a tudattartalmakat, a másik az aktusokat elemezte, és így felfogásaik az élménytan két oldalára vonatkoztak.

1. *A tapasztalat két vonása.*

Wundt Herbarttól örökölte a descartesi filozófia terhét, amely éppen eléggé ismert. A világ kettévágása két formában élt tovább, a metafizikai és a Locke megalapozta ismeretelméleti formában. Az empirikus lélektan a metafizikai fogalmaktól mindenképen szabadulni akart és az ismeretelméleti dualizmus sajátos értelmezésével próbált magának helyet vívni ki a nap alatt. A Descartes-ot követő ismeretkritikai felbuzdulás két-féle tapasztalatot ismert, a kiterjedt világot közvetve megragadó és a gondolkozást közvetlenül átélő megismerést. Wundt azonban, hogy a metafizikától minél messzebb vigye az új tudományt, így okoskodott:¹

„... a belső és a külső tapasztalás nem különböző tárgyakat, hanem különböző nézőpontokat jelöl, amelyeket a magában egységes tapasztalatnak felfogására és tudományos feldolgozására alkalmazunk. Ezek a szempontok azáltal kínálóznak, hogy minden tapasztalás közvetlenül két tényezőre bomlik: a nekünk adott tartalomra és a tartalomról való felfogásunkra. Az első tényezőt nevezzük a tapasztalat tárgyainak, a másodikat a tapasztaló alanynak. Ebből a tapasztalat feldolgozásának két iránya adódik. Az egyik a természettudomány, amelyik a tapasztalati tárgyakat az alanytól függetlennek gondolt alkotottságában vizsgálja, a másik a lélektan, amelyik a tapasztalat teljes tartalmát az alanyhoz való kapcsolataiban és az ettől közvetlenül nyert tulajdonságaiban vizsgálja. E szerint lehet a természettudományi álláspontot közvetett álláspontnak jelölni, amennyiben minden csak a valamennyi tapasztalatban tartalmazott szubjektív tényezőtől való elvonás által lehetséges, a lélektanit azonban közvetlen tapasztalatnak jelölhetjük, mert az ezt az elvonást minden következményével együtt ismét megszünteti“.

Wundt tehát nem a tapasztaló lényből indul ki, hanem a tapasztalásból mint létformából, melynek két oldalát különbözteti meg, nem lehet tudni, hogy milyen alapon. Az egységesnek mondott tapasztalat két megkülönböztetett oldalát pe-

¹ Grundriss der Psychologie. 1896, 1909, 1 § 2.

dig elvonásos úton realizálja, egyrészt mint tapasztaltat, másrészt mint tapasztalót. Ez a realizálás félreismeri a kriticismus alapfeltevését: nem tapasztalhatjuk azt, hogy miben torzítjuk a számunkra transzcendens tárgyakat, hanem csak különböző ismeretforrásaink bizonyos különbségeit észlelhetjük. Ha a tapasztalat egységes, akkor az alanyt és az őt körülvevő tárgyakat egyaránt látszatosan éljük át, és valójában pl. az elméleti fizika szerint, az élőlény és a környezete egyaránt molekula-tömeg. Wundt megkülönböztetésének az is nevezetes vonása, hogy elvi határozottsággal elválaszt egymástól két tartományt, az alanyt és környezetét, amely két tartománynak pedig éppen egymással való kapcsolata adja az aristotelesi szövegből kihámozott lélektani nézőpontot. Az aristotelesi nézőpontok a valóságot nézték kétféle módon, a wundtiak pedig a tapasztalatot.

Nézzük, mire alapozza megkülönböztetését tudományunk multszázadi bajnoka.

1. Arra az állításra, hogy minden tapasztalat közvetlenül két tényezőre bomlik. Ezt az állítást legjobb lesz egy példán szemügyre venni. Nézzük meg, hogyan bontható szét egy mindennapi tapasztalás. Egy idegen városban sétálva számos benyomásom támad. Emberek, házak, terek, langyos szél, feliratok, túlkölés, zene, ételszag, könnyű rázkódások a kövezeten szövődnek össze emlékekkel a reggelre és reményekkel az estére egyetlen élménnyé, egy nappá, teszem Parmában vagy Luccában. Mi ebben a tapasztalatban a tartalom és mi a felfogás? Tartalom talán Lucca városa, úgy ahogy a luccaiak élnek benne, vagy ahogy repülőgépről „objektív” felvételt lehet róla készíteni? Vagy azok a fizikai erők, amik rám hatnak, arcokról és házakról visszavert fénysugarak, ételgőz és benzinpára, hangok és rengések? Vagy azoknak az atomoknak a rezgése, amelyek mondjuk a San Frediáno márványhomlokzatát teszik össze? Hol érvényesül az *ἀνέκχρησται*? Annyi bizonyos: közvetlenül semmiesetre sem válik ki az élményből semmiféle objektív tényező sem. És mit elemezhetünk ki szubjektív tényezőként? A reményt, az emlékezést, a megragadottságot, az ijedtséget, amikor egy autó ránkdudált, az étvágyat, amit az étel illata keltett, a látást, a hallást, szóval mindent, amiről egyáltalán tudomásunk van. Jól értsük meg: az éhsé-

gemet épp úgy veszem tudomásul, mint a pármai dómot, mindkét benyomás szabályozza cselekvéseimet, étkezést és városnézést, de sem egyiknek, sem másiknak magánvaló természetéről nem értesülök közvetlenül. Objektíven két dolgot tételezünk mindegyik esetben: a központi idegrendszerben végbemenő történést, amely az élményeket kíséri és a periférikus fizikai állapotot, példáulim esetében az emésztőrendszeremben és Párma dómterén. Mindkét objektív történést szerkesztjük, a tapasztalatból közvetlenül nem adódnak. Ennek a két megszerkesztett eseménysornak a kapcsolata az, amit pszichológiának ismertünk fel Aristoteles nyomában; ehhez azonban objektívnak kell feltételeznünk mindkettőt, a periférikus állapotot és az idegélet-tani történést annak hordozójával együtt. A szubjektivitásról szóló tudomány — értsük tudományon az objektív tételek rendszerét — valószínűtlen vállalkozás.

2. Maga Wundt is érezte megkülönböztetése önkényes voltát és egy másik helyen szabatosabban megmondja, mit ért az alanytól függetlennek gondolt valóságon.¹

„... (a természettudomány) mindattól elvonatkozik és mindent, amennyire csak lehet, kiküszöböl, ami nem a külvilágnak általunk elképzelt tárgyaiból ered, hanem az észrevevő alany valamilyen tulajdonságaiból. Azt a kérdést pedig, hogy mi ilyen szubjektív eredetű és ezért a tárgyakból mint olyanokból levonandó, a természettudomány a maga hatalmi teljességében úgy válaszolja meg, hogy szubjektívként elveti azt, ami az objektív természeti jelenségek ellenmondás nélküli értelmezését lehetetlenné teszi.“

Aggodalommal kérdezhetné a természettudós, hogy mi marad neki, ha a problémákat elvesszük tőle. És mi más lenne e szerint a pszichológia, mint a rejtélyek tárháza? A pszichológia e meghatározás szerint olyanféle torzító tükrök optikájává válnék, amilyeneket a nép mulattatására szánt vásári bódékban látunk. Nem lévén pedig másféle, mint csak emberi tapasztalatunk, mindent csak torzítva észlelhetünk és így tapasztalatunk torzító jellegéről sohasem értesülhetünk. Ez a torzító

¹ Naturwissenschaft und Psychologie, II. 1. c. 1911-es külön kiadása a Physiologische Psychologie-ből.

üveg maga kell hogy képeit két tényezőre bontsa, arra, amit torzít és arra, ahogyan torzít. Ez arra a münchhauseni feladatra emlékeztet, amelyben a lovag saját hajánál fogva húzza ki magát a lápból.

A wundti megkülönböztetés tagadása persze nem jelenti azt, hogy ne volnának különböző bizonyosságú tapasztalatok. Vannak „tapasztalataink“, amelyek különféle ismeretforrások számára ellentétes lehetőségeket jelentenek, és ezeket irreálisnak nevezzük. Ezekből az álmódosásokból hamar kiköknünk, ha meg akarjuk fogni az álmoképet. Descartes, a világ álmillúziójának példájával a szolipszizmust kezdeményezvén, könnyen mondhatta, hogy a csalódás is álom, melyet valami démon láttat velünk. Ez a démon azonban nem mindig szeszélyes, néha következetes is. A következetes álmódózást pedig reális tapasztalatnak nevezzük. Hogy ez azután emberi látás-e vagy démoni láttatás, ez tisztára névleges kérdés és olyan jelentőségű, mint az, hogy vannak-e élőlények a Marson. Ettől eltekintve az irreális élményeknek újabban jellegzetes ismertetőit dolgozták ki, melyek által a reális tapasztalattól jól elkülöníthetők.

2. Az élménytan ellenmondásai.

A wundti megkülönböztetés alaptalanságát talán sikerült kimutatni. A megkülönböztetés következményei ennél fogva szükségképen ellenmondásokra kell hogy vezessenek.

1. Az élménytan az alany szubjektivitásának tudománya akar lenni, mégis teljesen személytelen. Tételei a szubjektivitásra általában vonatkoznak, és annak személyi és helyzeti feltételeitől lehetőleg függetlenek. A kutató számára idegen lelki jelenség épp olyan tapasztalati adottság, mint a nem-lelki természeti valóság. Szigorúan véve más alany léte nem igazolható, és a kutató magán alanyiséga személytelen általános alanyisággá válik. Nincs más, csak én meg a világ. A többi alany, mint a világ folyásába és a kutató alany életébe beavatkozó személy, nem lehet tudományos lélektani kutatás tárgya. Maguk az élmények külön világot alkotnak, melynek önálló felkutatását lehetségesnek mondjuk, noha személyi jelensége és aktuális rendeltetése nélkül nyilván nincs értelme.

2. A tapasztalati adatok kettéválasztása korántsem vihető keresztül következetesen és éppen ott mond csődöt, ahol a legtisztábban találkozunk „alanyi hamisításokkal“, ahol elhagyjuk a Descartes által testinek mondott érzékiséget, t. i. az orektikus jelenségek területén. Az érzelmi és akarati jelenségek ismereti mozzanata az alany állapotára és szándékára vonatkozik, de objektív természeti tárgyat nem tartalmaznak, hacsak az élményekkel együttjáró élettani folyamatokat nem tekintjük annak, ami nyilván egészen más értelemben objektív, mint a „periferikus fizikai történet“ (l. fenn). Wundt is belátja ezt a nehézséget és úgy hidalja át, hogy ezeket a szubjektív impulzusokat elválaszthatatlanul összekapcsolódóknak mondja a külső tárgyakra vonatkozó képzetekkel.¹ Ennek az állításnak minden további bírálat nélkül is nyilvánvaló mélységhiányát maga is átérezvén, *μετάβασις εἰς ἄλλο γένος*-szal segít,² nem tartván tiszteletben a fent kifejtett különbséget periferikus fizikai és központi idegéletteni objektív történet között.

„Egy emberi cselekvés a fiziológus számára az izomösszehúzódások rendezett összegéből, az előidézett csontmozgásokból és a kiváltó periferikus és központi idegizgalmakból tevődik össze. Lélektani szempontból pedig akarati folyamat, amely mint indulati lefolyás jellegzetes érzelmekkel kezdődik és külső in- és izomérzésektől kísért képzetekkel végződik. A pszichológus nem elégszik meg az észrevettnek mint adottnak megállapításával, hanem megpróbálja azt tényezőkre és feltételekre bontani. Ezek a tényezők és feltételek azonban mindig ismét alanyi, közvetlenül átélt tudattartalmak.“

Ebben a szövegben az akarati élményeknek megfelelő objektív valóság a velejáró élettani folyamat. Ezt azonban nyilván nem a tapasztalatból vonja el közvetlenül, hanem szerkeszti. Ennek azonban az orektikus jelenségek „objektív tartalmához“ egészen más viszonya van, mint a fizikai „téridőviszonynak“, ami megmarad, ha az ismereti élményekből elvonjuk az érzéki, érzelmi és indulati elemeket. A téridőviszony a fizikus által szerkesztett világ, melyet Wundt is hozzátartozónak

¹ Grundriss, I. §. 1.

² Nw. u. Ps. előbbi helyén.

gondol valamiféle szemlélőhöz, azzal a megszorítással, hogy ez a szemlélő — valami deista abszolútum — nincsen befolyással rá.¹ Az orektikus jelenségek fent idézett objektív tartalma egyáltalán nem sajátos az orektikus tapasztalatokban, hiszen ugyanaz megvan az ismereti tapasztalatokban, amelyeket éppúgy kísérnek élettani folyamatok, mint az akarati és indulati élményeket. Az orektikus jelenségek az ismeretiektől abban tehát mindenestre különböznek, hogy csak egyféle („központi idegéletteni“) valósággal járnak együtt, míg az ismeretiek ezenkívül még „periferikus fizikai“ téridőviszonyokra is vonatkoznak.

Annyi helytálló ebben a fejtegetésben, hogy a pszichológus nem elégszik meg az idegéletteni folyamatokkal, hanem a saját nyelvén szóló tényezőket és feltételeket keres. Ezek azonban távolról sem mindig közvetlenül átélhető szubjektív tapasztalatok. Az akarati jelenségek nem érzelmekkel kezdődnek és in- és izommozgásérzetekkel végződnek. Az érzelmek valamiféle helyzetből keletkeznek, amit az akarónak a környezetében adott helyzete indokol, és az akarat sem az érzelmektől függ, hanem ettől a helyzettől.² Hiszen egyféle jellegű érzelmek egyszer elhatárolásra bírnak, máskor nem. Az akarati cselekvés továbbá nem végződik in- és izomérzetekkel, hiszen ezeket igazi akarással távolról sem éljük át. Amit átélünk, az a végrehajtás következtében előállott új helyzet, amire a siker vagy sikertelenség a legjellemzőbb. Ezek azonban olyan fogalmak, melyeknek a wundti lélektanban nem jutott hely, miután az teljesen értetlen az akarati jelenségekkel szemben. Az még csak fokozza ezt a sajnálatos hiányt, hogy Wundt maga lelkesen voluntaristának nevezte racionális felfogását.

3. Wundt a tudományosság jegyében lelkesedett az elemzésért, amely a közvetlenül adottat tényezőire bontja. Az így nyert lelki elemek kapcsolataiban kereste a lélektani törvényszerűséget. Ezeket a kapcsolatokat bonyolódó szintézisben lehet felismerni, aminek során egyre jobban eltávolodnak a párhuzamosnak tételezett élettani velejáróktól. Az elemző, termé-

¹ U. o.

² V. ö. e munka 10. fejelet.

szettudományi módszerekkel dolgozó pszichofiziológián túl, ezeknél a magasabb szintéziseknél kezdődik egyik szöveg-helye szerint¹ az igazi lélektan feladata. Ez az igazi lélektan a néplélektan, amelyben teremtő szintézissel találkozunk. Erről a teremtő szintézisről az élmények olyan keveset mondanak, akárcsak az agyfolyamatok, amelyekből azok Wundt szerint sem érthetők meg, még ha olyan világosak lennének is előttünk, mint a zsebóra szerkezete. Hiába ismerünk minden élményfajt, abból a társas berendezések kialakulásának általános emberi motívumait nem érthetjük meg. Ezt Wundt maga is érzi. Mégis alapvetéséhez ragaszkodva, a néplélektan tárgyát élménytani alapon próbálja meghatározni.²

E szerint a kulturális néplélektan „az emberek együttéléséhez kötött lelki folyamatokat vizsgálja, és feladata az emberi közösségek kifejlődésének és közös szellemi termékek alapját tevő lelki folyamatok (élmények) kutatása“.

Ilyen módon persze ez a hatalmas tudományág teljesen feltevésszerű maradna. Távolról sem tudjuk, hogy mi teszi alapját az emberi közösségeknek és szellemi alkotásoknak. A néplélektan nem a szó wundti értelmében vett lelki folyamatokat vizsgál, hanem szokásokat, intézményeket és műveket, tehát objektív valóságokat és nem azok alanyi felfogását. Az emberi együttéléshez kötött lelki folyamatok címen nem lehetne azt vizsgálni, hogy milyenek voltak ezek a szokások, intézmények és művek valóban, hanem csakis azt, hogy az egyik és a másik ember ezeket hogyan fogta el, milyen érzelmekkel kísérte stb. Az ilyen magánélmény-elemzés persze igen kevésbé lett volna termékeny. A néplélektan ugyan kiterjed helyenként ezekre a szubjektív reakciókra is, de ezeket nem lehet a nélkül tárgyalni, hogy az embereknek és intézményeiknek kölcsönhatását egészében ne kutatónk. A tapasztaló és érző egyén a környezetével kapcsolatban állónak csak egyik esete, a lélektannak pedig éppen e kölcsönhatások egészét kell nyomonznia. Az élmény az életnek csak egyik mozzanata, melyet nem szigetelhetünk el a nélkül, hogy az egésznek értelme el ne sikkadjon.

¹ Nw. u. Ps. 106. I.

² L. Völkerpsychologie, I. 1. l.

Nyilvánvaló a két program, a fizioiógiás lélektan és a néplélektan közötti szakadék. Milyen alapot nyert Wundt az élményelemzésben a néplélektanhoz? Nem volt a kettő között más, mint egészen külsőleges perszonális únió. Eppen a kettő közötti hézag az, ahova a lélektan kívánczik, nem az élményelemző és nem is a wundti „igazi“, hanem az a lélektan, ahogyan ma képzeljük és ahogyan a görögök kezdeményezték. Az élménykísérő élettani folyamatok és kulturális megnyilvánulások az emberi cselekvések valóságának két külsőleges oldalát mutatják: az élettani és a kultúratudományi oldalát. Magát az emberi természetet egyikből sem építhetjük fel, mindkettő közösen folyik abból, amit az emberi lét lényegének nevezhetünk Aristotelesszel.

Az emberi ismereteknek az a hatalmas területe, melyet kultúra- vagy történeti tudományoknak nevezünk, egyáltalán nem talál önálló helyet Wundt rendszerében, mert Wundt, aki az élményeket realizálja, nem ismer szellemi valóságot. Miután az egész tapasztalat természettudományi-objektív és lélektaniszubjektív oldalra bomlik, nem-természettudományi objektív valóság nincs. Ahogy nem volt helye lelki mozzanatoknak, éppúgy nem hathatnak az alanyra a társas lét „ingerei“, melyek valóban nem természettudományi tárgyak (illetve az őket kifejtő valóságok, pl. hangrezgések stb. teljesen közömbösek rájuk nézve, mert változhatnak és mert ugyanaz mást is jelenthet). Wundt persze a „szellemtudományokat“ a lélektanra alapozza, sőt bennük látja meg az igazi lélektant. El kell ismerni, hogy igazibb lélektan bármely történettudomány, mint a fizioiógiás lélektan, hiszen azok mind emberi cselekedetéről vagy alkotásokról szólnak. Épp ezért igaz az, hogy a lélektan alapvető lehet a szellemtudományok számára, csak-hogy nem a wundti lélektani eszmény, hanem az, amely még csak születőben van, abból a hézagból, melyet az előző bekezdés említ. Maguk a kultúrtudományok abban különböznek a lélektantól, ahogyan mi látjuk, hogy minden kultúratudomány olyan egyszeri eseményekre vonatkozik, melyek ismétlődése a szereplő számos *hic et nunc* feltétel következtében a legvalószínűtlenebb. Maga a szociológia is egyedi, konkrét társas alakulatok tudománya. A szellemtudományoknak ezt a vonását

eléggé ki is élezték a Wundt utáni német filozófusok. Éppen a szellemtudományok módszerezői fordultak a legélesebben az ellen, aki tudományos alapokat akart nekik szállítani. (L. 6. fejj. 2.).

4. Wundt életműve is csak igazolta saját elméleti alapvetésének tarthatatlanságát. Kísérleti módszerében — a tisztán élettaniaktól eltekintve — mindig átlépte a maga kiszabta elméleti korlátokat és kísérleti személyeivel érintéseket különböztetett meg, hangokat hasonlított össze, fényeket vétegett észre, formákat ítéltetett meg. Minden kísérlete valami érzéki vagy mozgási teljesítményt vizsgált, amit számos egyén esetében össze lehetett vetni. Laboratóriumában *emberi tevékenységeket* vizsgáltak, nem élményeket önmagukban. Hiszen ő maga fordult szembe a legélesebben azokkal, akik a wüzburgi laboratóriumban személyes élményekről számoltatták be a kísérleti személyeket. Ami ezekben az introszpekciókban termékeny volt, az szintén teljesítmények kutatása: problémamegoldás, logikai elemzés és egybevetés, szellemi realitásokkal végzett műveletek. A legnagyobb szabású kísérleteket Wundt nyomán az emlékezetkutatás végezte. Ez sem élményeket, emlékképeket és szubjektív tudattartalmakat nyomozott, hanem azt a teljesítményt, hogy mit tud a kísérleti személy a korábban látottból, hallottból felmondani, újra felismerni. Az ő nyomában kidolgozott megtakarítás módszere meg éppen kimutatott valami teljesítményt ott is, ahol tudatjelenség már nincs jelen. A feledés vizsgálata is élményhiánnyal járó teljesítménymódosulást nyomozott. Láttuk, hogy élete főműve, a „Völkerpsychologie“ sem élményeket vizsgált, hanem szellemi alkotásokat, az emberi közösségeknek a természet és az ember nagy jelenségeivel szemben tanúsított magatartásának megnyilvánulásait. A társas életvezetésnek ez a tudománya nem fért bele a dualizmusnak sem descartesi metafizikai, sem locke-wundti ismeretkritikai formájába. Ellentét van a nagy mű programja és a végrehajtása között.

Amit Wundt tesz, az történeti adatok módszeres halmozása; ezek az adatok azonban szokások, intézmények és művek, tehát távolról sem lelki folyamatok a szó wundti értelmében. Wundt az objektív szellemi valóságot vizsgálja, nem annak

alanyi felfogását, — ami a tőle kijelölt lélektani szempont lett volna. Az életmegragadás az életvezetésnek csak egyik oldala és nem vizsgálható a nélkül, amiből felismerjük, t. i. az életalakítás nélkül. Megragadás és alakítás az életnek együttjáró oldalai, amelyek együtt tárják fel az élőlénynek és világának kölcsönhatását. Ez a kölcsönhatás megragadásban és alakításban — lelki életben — nyilvánul meg. Az ilyen értelemben vett élet irányítója a lélek. Ami megfoghatót Wundt korszakalkotó munkássága a pusztá történeti jelentőségen túl adott, azt ebben a szellemben művelte.

Az önellenmondások és következetlenségek csak tragikumhoz vezethettek: voluntaristának mondta magát és intellektualista alapokra helyezte a lélektant; mindenütt szintézist keresett és az elemzőlélektan iskolapéldáját adta; a szellemtudományok őstudományát akarta kidolgozni és megteremtette a természettudományokat külsőségekben utánzó lélektant. A tudományos lélektan megalapítója és tanítványainak seregeiből éppen a legkiválóbbak fordultak el tőle, a mai lélektannak pedig legnagyobb küzdelme, hogy szabaduljon a tőle örökölt tehertől.

Wundt tragédiája nem volna teljes, ha hiányoznék belőle a katharzis. Életmunkája mutatta, hogy nem volt doktrínér követője elméleti alapvetésének. Egyes pillanatokban maga is közel van ahhoz, hogy felismerje a termékeny alapokat.¹

„...az összes szellemtudományoknak... a lélektan adja az alapját. Mindezek a tudományok, a filológia, történelem, állam- és társadalomtan a közvetlen tapasztalatot tartalmazzák, amint azt az objektumnak a megismerő és cselekvő alanyokkal való kölcsönhatása meghatározza.“ „...Olykor úgy határozzák meg a lélektant, hogy az az „alany önmegismerése“. Ez a fogalommeghatározás azonban elégtelen, mert az egyes alany tulajdonságai mellett ennek a külvilággal és más hozzá hasonló alanyokkal való kölcsönhatása is a lélektan tárgya.“

Ebben az utolsó idézett mondatban tehát Wundt megkezdte az itt elemzett 1. számú ellenmondást, igaz, hogy leszögezte álláspontjához hozzáfűzött tétel által, melyet a kiindulás-

¹ Grundriss, 1. §. 3.

sal nehéz összhangba hozni. Az egyénnek a világgal való kapcsolatát szerinte az alanyi élményekből kell rekonstruálni. Miért választjuk ezt a nagyon közvetett utat? A közvetlen tapasztalatot a kölcsönhatás határozza meg, és ebben a közvetlen tapasztalatban nemcsak a megismerő, hanem a cselekvő alany kapcsolata is szerepel. De minek ragaszkodni akkor még a „tapasztalat“ kifejezéshez? Hogyan értsük meg a szubjektum objektív kapcsolatait, ha nem nézzük objektívan a szubjektumot, hanem szubjektívan nézzük az objektumot, t. i. úgy ahogy a szubjektumban tükröződik. Wundt a szubjektumon keresztül nézett tárgyakat tartja vizsgálándónak, a helyett, hogy a szubjektumot magát vizsgálná. Az ő útján halad később a gráci „tárgyelmélet“ és a fenomenológia az objektum megismerése felé. Ha Wundt lemondott volna a közvetett útról, világosan megfogalmazhatta volna a lélektan antik eszméjét: a világával kölcsönhatásban álló élőlény vizsgálatát. Ebben az esetben nem kellett volna kizárnia azokat a kölcsönhatásokat, amelyeket élmények nem kísérnek, amit nyilván Wundt sem akarhatott, amikor az önmegismeréssel szembeállítva tételezte lélektani tárgynak a kölcsönhatást. Mert mi biztosít arról, hogy lefejtven az élménymentes kapcsolatokat, amelyek egyén és világ közt fennállnak, természetes részt fejtettünk le, amelynek hiánya nem korlátozza a többinek megértését?

Wundt tehát minden tudományelméleti zavar mellett is közel járt az igazsághoz. Hiszen a pszichológia kifejezés használata is valószínűvé teszi a lényeg valamilyen közelségét. A lényeg pedig a szubjektum fogalmának központisége.

Az élőlényt szubjektumnak kell tekintenünk, hogy megértsük a világgal való kölcsönhatását. Az élőlény természete, az aristotelesi *ψυχή* szabja meg, hogy a külvilágnak milyen mozzanatai hatnak rá és hogyan. Az élőlény viselkedését nem tekinthetjük függőnek az „objektív világtól“, amint az egy, arra befolyással nem levő megfigyelő számára mutatkoznék. Elégé tudjuk az antropomorfizmusokból, hogy mennyire nem lehet más élőlényeket megérteni a magunk világában létező mozzanatok alapján. A természettudomány által szerkesztett valóságmozzanatok az emberi viselkedésre ezerféleképp hatnak. Értelemszerű összefüggést csak akkor ragadhatunk

meg, ha a világot az élőlény számára való aktuális jelentésében tekintjük. Éppen ez a szemléletmód ad sajátos feladatot a lélektan számára, szemben a természeti és a történettudományokkal. Wundt adta az első példát az ismeretkritika következetes alkalmazására egy tudományos rendszerben. E nélkül a példa nélkül Uexküll biológiája aligha keletkezett volna. Ez a biológia pedig (I. 5. fejt. 3.) az élőlények életét abból a valóságból próbálja megérteni, amely annak szervei által adott, tehát a viselkedést a lehetőségektől tekinti függőnek. És éppen ez a biológiai nézőpont az, amelyet az aristotelesi tanításból a lélektan részére kielemeztünk.

3. *Az intencionalitás.*

A középkor által közvetített aristotelesi behatások sem gátolták meg Brentanot abban, hogy az élménytan egyik megalapozója legyen; őrá hivatkoztak mindazok, akik a wundti alapvetés gyöngeségeit érezték. Brentano ugyanis az élményeknek olyan vonását dolgozta ki, amely jobban állta a bírálatot, mint bármelyik másik kritérium, amellyel az élmények önálló valóságát igazolni próbálták. A metafizikától, mint száradásnak minden széleskörűség mellett is hű polgára, idegenkedett és ezért a lélektan tárgyának meghatározásában ő is módszertani és racionalista alapokat követett, akárcsak a lockei hagyományok többedkézbeli hasznosítója, Wundt.

Brentano nem választja el a jelenségek világát a valóságtól, hogy a jelenségeket külön lelki valóságnak tételje, hanem kétféle jelenséget különböztet meg, amelyek egy jellegzetes vonásban különböznek.¹

„Példát ad a lelki jelenségekre minden érzékelés vagy képzelés által adódó elképzelés. Ezen pedig nem azt értem, amit elképzelünk, hanem az elképzelésnek aktusát. Tehát egy hang hallását, egy színes tárgy látását, a melegnek vagy a hidegnek érzését, valamint a hasonló képzeleti állapotokat értem; de éppenígy egy általános fogalomnak a gondolását, ha ilyesmi valóban előfordul. Továbbá minden ítélet, minden

¹ Psych. v. emp. Stp. I. 2. k. 1. f. 1. §. és 5. §.

emlékezést, minden várakozást, minden következtetést, minden meggyőződést vagy véleményt, minden kétséget; — ami mind lelki jelenség. Ilyen továbbá minden indulat, öröm, szomorúság, félelem, remény, bátorság, aggodalom, harag, szeretet, gyűlölet, kívánság, szándék, csodálkozás, bámulat, megvetés stb. Ezzel szemben természeti jelenségek egy szín, egy alak, egy táj, amelyet látok, egy akkord, amelyet hallok, meleg, hideg, szag, amelyet érzek és hasonló képletek, amelyek képzeletben megjelennek.“ „Mindegyik tartalmaz valamit tárgyként magában, — mondja később ¹ — ha nem is mind egyforma módon. A képzelésben valamit elképzelünk, az ítélésben valamit elismerünk, a szeretetben szeretünk, a gyűlöletben gyűlölünk, a kívánságban megkívánunk valamit.“

Ez a szöveg a wundti lélektan ismerőjét kettős meglepetés elé állítja. Először is a lelki jelenségekként felhozott példák hallatán az ember önkéntelenül ráeszmél, hogy ezek azok a jelenségek, amelyekkel a lélektannak foglalkoznia kell, ez az, ami Wundtból hiányzik, ez a fogalomcsoport ad tartalmat és értelmet egy új tudománynak, a természettudomány és a történeti tudományok mellett. A másik meglepetés abban adódik, hogy Brentano kereken elhagyja mindazt, amit Wundt tekint a lélektan tárgyának, sőt azt egyenesen a természeti jelenségek csoportjába sorozza. Nem különböztet meg objektív és szubjektív valóságot, hanem természeti és lelki jelenségeket. A természettudomány a természeti jelenségeket számunkra előidéző erők törvényeit kutatja a nélkül, hogy a világ abszolút alkotottságáról tájékoztatna.² Így Brentano nem keveredik a Wundt-féle ismerettani ellenmondásokba. Ezzel szemben a lélektan a lelki jelenségekkel foglalkozik, amelyekre kétségtelenül a legjellemzőbb az intencionalitás, vagyis az a vonás, hogy a lelki jelenségben, mint aktusban, valami tárgyra való vonatkozás van.³

Ez az ú. n. intencionális inexistencia a lelki jelenségek fővonása. Ennek a vonásnak kétféle jelentősége lehet a tudományos kutatásban. Vagy úgy értelmezzük, mint a lélektan

¹ 2. k. 1. f. 5. §.

² U. o. 9. §.

³ 2. k. 2 f. 9. §.

tárgyának kritériumát, és ebben az esetben azt kérdezzük, hogy milyen életjelenségekben ismerhetünk fel intencionális inexistenciát; vagy pedig úgy, hogy kiindulunk a tudatjelenségek-ből és azok közt az intencionális vonatkozásúakat lelkieknek, az ilyennel nem rendelkezőket pedig természeti jelenségeknek fogjuk fel. Az első értelmezés esetében az aristotelesi látszólagos ellenmondás határozott feloldásával találkozunk: a lélektan körébe tartoznak azok az életjelenségek, amelyekben az élőlény valami önmagán kívül fekvő dologra vonatkozik. Ebben az esetben tudatos és nem-tudatos jelenségek egyaránt részt vehetnek az egyént környezetével kapcsolatba hozó tényezők között: nemcsak az elképzelés tartalmaz valamit tárgyként magában, hanem az a törekvés is, amelynek célját az élőlény nem ismeri.

A második értelmezés azonban népszerűbb volt, és erre maga Brentano adta meg az alapot. Szembeállítja egymással a természeti és a lelki jelenségeket, amint azok a tapasztalatban mutatkoznak. Az élmények tartalma és az élményaktusok a két sarok, amelyek között ismereti anyagunk elrendeződik. A későbbi élménypsichológusokkal megegyezően keresi a természeti és a lelki jelenségek különbségeit. A kétféle jelenséget kétféle valósággá avatja, amikor összehasonlítja őket. Sorra vizsgálja, hogy mi különbözteti meg a természeti és a lelki jelenségeket: a kiterjedés jegyének jelenléte vagy hiánya, az egységesség foka, a megragadás módja. Mindezeknél a kritériumoknál azonban lényegesebbnek tartja az intencionális vonatkozást, amelyet az élményaktusokban felfedez, magukban az élmények tartalmában azonban nem. Miután az intencionálitást a tudatosságból vezeti le, igazi racionalista módjára, a tudatosságot azonosítja a lelkivel, és ha az aktivitást is találta a lelki jelenség lényeges jegyének szemben az aktivitás tárgyával, az aktivitást csak az élményeken belül tekintette, és csak a tudatos aktivitást ismerte el a lélektan kutatási területének. Innen származik az a határozott állásfoglalása, hogy tudattalan lelki tevékenység nem létezik.¹ A tudattalan tudatos nyilvánvaló önellenmondás és az élménypsichológia előfeltevései-

¹ 2. k. 2. fej.

ből nézve nincs is semmi értelme a tudattalannak. Az a feltevés azonban, hogy csak a tudatos aktivitás intencionált, egészen önkényes megszorítás és csakis Brentano racionalista kiindulásából érthető, nem pedig elméletében bennfoglalt kényszerű következmény. Az intencionalitás fogalma éppen ellenkezőleg, szükségszerűen túlmutat az élmények „külön világán”.

4. *A belső tapasztalás tana.*

Ebben az értelemben beszél tehát Brentano a lélektanról, mint a lelki jelenségekről szóló tudományról. Meghatározása szerinte mindazt tartalmazza, amit a „lélekről” szóló tudomány meghatározása tartalmaz, de az az előnye, hogy metafizikai feltevésektől mentes. Ez a metafizika-kerülés persze magában hordja a személytelenség veszélyét és elvezet attól a tisztálátástól, amit az aristotelesi elfogulatlanság biztosít. Ezzel szemben felbukkan a belső tapasztalás fogalma, amely veszedelmes második kritériumként hozzásegődik az intencionalitáshoz, hogy biztosítsa az intencionális aktusoknak a tudatra való korlátozását. Ezen a ponton a lockei ismeretkritikai dualizmus a Wundtéhoz hasonló fonák élményfilozófiát sugalmaz. A megragadásnak Brentano szerint két faja van, a belső és a külső, és ezek bizonyossági foka különböző.¹

„Lelken az újabb szóhasználat... a képzeteknek és más tulajdonságoknak, amelyek csak belső tapasztalással közvetlenül ragadhatók meg és amelyeknek képzetek az alapjai, szubsztanciális hordozóját érti. Tehát léleknek szokás nevezni pl. egy érzékletnek, egy képzeletnek, egy emlékezeti aktusnak, egy remény- vagy félelemaktusnak, kívánságnak vagy undornak a szubsztanciális hordozóját.” Az érzéki csalódásokból az következik, hogy „az ú. n. külső észrevevés tárgyairól tehát nincsen jogunk azt gondolni, hogy úgy állnak fenn, igazában, mint ahogy nekünk feltűnnek. Sőt bizonyíthatóan nem állnak fenn rajtunk kívül. Ellentétben azzal, ami igaz és valóságos, pusztá jelenségek. Ellenben ami a külső tapasztalás tárgyairól elmondható, az nem állítható ugyanígy a belsőeiről. Ezeknél

¹ 2. k. 2. f. 2. §.

nemcsak hogy senki sem mutatta meg, hogy aki jelenségeit igaznak veszi, ellenmondásokba keveredik, hanem éppen a legvilágosabb ismeretünk és a legteljesebb bizonyosságunk van meg róluk, amit a közvetlen belátás ad“.

Ez az intencionalitás melletti hozzáfűzött kritérium felidézi a jelenség és a magánvaló valóság problémáját, melyet a második idézett részlet a szubjektív idealizmus szellemében old meg. A belső tapasztalásban nem különböztet meg jelenséget és valóságot, ami nem jelenti azt, hogy ilyen megkülönböztetés nem is végezhető. Az érzékelési aktus igazában másképp áll fenn, mint ahogy átéljük, ha ez a másság különbözik is az átélt tárgynak az intendálttól való eltérésétől. Ami pedig a közvetlen bizonyosságot illeti, az az aktusokra vonatkozóan semmivel sem lehet más, mint a tartalmakra vonatkozóan. A közvetlen bizonyosság a naív realizmus álláspontjára vezet. Ez az első ellenérv a belső tapasztalás elsőbbségével szemben.

1. Közvetlen bizonyosságom szerint a világ olyan, amilyennek tapasztalom. Biztosra veszem, hogy egyes tárgyak kémenyek, messze vannak stb., egyszóval, hogy meghatározott lehetőségeket engednek meg cselekvéseink számára. Magát a tapasztalást tekintve, a tárgyakról szerzett ismereteink igen jól tájékoztatnak a tárgyak természetéről úgy, ahogy azok számunkra kezelhetők különböző szándékaink értelmében. Az érzéki csalódások különleges feltételek mellett adódó kivételes esetek, melyek bemutatásakor őszintén meglepődünk, hiszen közvetlen bizonyossággal bízunk érzéki adatainkban. A bizonyosság fokát tekintve tapasztalatunk nem oszlik két csoportra, a kisebb és nagyobb bizonyosságúra. Ha egyáltalán van ilyen különbség, akkor ez abban áll, hogy a környezetünk ránk tett hatásait sokkal határozottabban éljük át, mint a magunk állapotait. Ezzel függ össze a második ellenérv.

2. Lélektani értelemben a közvetlen tapasztalat a külvilágra irányul, míg az alanyra irányuló tapasztalás közvetett és fejlett reflexió eredménye.¹ A gondolkodás története során már Platon mélyreható bírálatot ad a külvilágra irányuló tapasztalatról a Theaitetosban, míg a belső tapasztalás tana csak

¹ Kornis: A lelki élet, I. Bevezetés.

a Locke utáni kriticizmusban üti fel a fejét. A világot alaposan ismerjük, míg az élmények kutatása és saját aktivitásunk tana újkeletű, tehát sokkal közvetlenebb reflexiót tételez fel. Az egyéni fejlődésben is késői termék az önszemlélet.

3. A belső tapasztalás bizonyossága tehát nem nagyobb és nem közvetlenebb, mint a külsőé, de egy harmadik ellenérv szerint kimutathatóan nem is egyértelmű. Azokat a tapasztalatokat, melyek nemcsak hogy különböző ismereti feltételek esetében különböznek (mint az érzéki csalódások), hanem többoldalú összehasonlítást meg sem engednek, mert cselekvéseinknek hozzájuk való irányítása esetében ellenmondásra vezetnek, irreálisoknak nevezzük. Ezek az irreálisok sokkal nagyobb szerepet játszanak az emberi életben, mint az érzéki csalódások, vagyis a külső tapasztalat bizonytalanságai. A külső tapasztalat hiányosságait érzéki berendezésünk megfelelően javítja, amint ez az érzéki konstancia jelenségeiből alaposan ismert. Az irreális élmények — álmodozások, vágyképek stb. — kiigazításáról azonban keveset tudunk és egész filozófiai rendszerek épültek fel egy ilyen kiigazítás létének tagadásán. Ha kezdjük is ismerni az irreális élmények magukban hordozott (tehát realizálási kísérlettől független) kritériumait, az irreális mozzanatok szerepe a képzeletben és életirányításban van olyan jelentős, hogy létezésüket a „belső tapasztalásról” való elmélkedés során tekintetbe vesszük, és ezért a belső tapasztalat egyértelműsége felől kétségeink támadjanak. Abban az értelemben persze egyértelmű a belső tapasztalat, hogy az irreális élmények úgy folynak le, ahogy átéljük őket. Ez a tautológia azonban a külső tapasztalás élményeire is vonatkozik, mert hiszen azokat is úgy éljük át, mint amilyenek, és így nem ad elválasztási alapot.¹

4. További okoskodás úgy egészíti ki az eddig mondottakat, hogy a belső tapasztalás is olyan értelemben bizonytalan, mint a külső, t. i. hogy eltér attól, amire vonatkozik. Ilyen értelemben szintén találkozunk nagyon jellegzetes kétértelműségekkel. Ha a külső tapasztalás a természeti tárgyakra, akkor a belső az alany aktusaira vonatkozik. A természeti jelensé-

¹ Ennek figyelmen kívül hagyása miatt tartom lélektani szempontból hibásnak Bencsik Béla rám is hivatkozó nagyszabású új ismeretelméletét. V. ö. A megismerés. Budapest, 1939.

gekben csalódhatunk, mert a közelinek tűnő távol lehet, ha meg akarjuk közelíteni, a lazának látszó dolog szilárd lehet, ha megfogjuk. Ugyanez áll azonban a lelki jelenségekre is. Az ember hajlandó szándékait nemesebb motívumoknak tulajdonítani, mint amik valóban mozgatják. Ha nem volna többértelműség a „belső tapasztalatban“, akkor nem létezhetnék önbecsapás. Az önbecsapás pedig a legfőbb szemlehungyó cselekvéseink szubjektív értékelésében. Ha belső tapasztalatunk szigorúan bizonyos lenne, akkor nem lenne érzelműség, amely kigondolt célokat valóságosan kívántakká tüntet fel önmagunk előtt. Élményeinket általában nagyon befolyásolja az a tudás, amellyel élményeink feltételeiről és a hagyományos élményformákról rendelkezünk.¹

5. Végül ellene szól élményeink belső bizonyosságának, illetve a magánvaló-probléma élménnytani állítólágos érvénytelenségének az a körülmény, hogy élményeink nem folynak le zavartalanul. Éppen ellenkezően, egymást állandóan befolyásolják, annyira, hogy pl. a reflexió elfedi az indulatot és még inkább a mástárgyú gondolkodást, mint ezt Comte az introspekció elleni vitájában kifejtette.² Ezen túlmenve a pszichoanalízis hozta fel a legszebb példákat az élmények eltorzulásaira, aminek számos típusát derítették fel az eltolásban, sűrítésben, helyettesítésben és ambivalenciában. Szándékaink Wundtól felismert heterogonizálódása a legjobb példa, melyet a „belső tapasztalás“ elsőbbsége ellen fel lehet hozni.

Brentano tehát egészen megbízhatatlan alapra fektette a lelki jelenségek tanát, amikor nem elégedett meg az intencionalitással, hanem a tudatosság mozzanatának biztosítása kedvéért a belső tapasztalás bizonyossága alapján írta körül a lélektan területét.

¹ Scheler, Z. path. Psychol. I., 1912.

² V. ö. Fröbes: Lehrbuch der experimentellen Psychologie I., Freiburg, 1923. 2-3.

5. Az élménytan viszonya Aristoteleshez.

Brentano Aristoteles követőjének tartotta magát, s így a törekvéseknek méltó központi helyet biztosított a lélektanban; az intencionalitás tanával pedig továbbvitte a középkorban megrekedt antik pszichológiát. Hogyan lehetséges akkor, hogy mégis belefutott a locke-wundti élménytan útvesztőjébe? Ezt csak Aristoteles valamilyen félreértése magyarázhatja. A félreértést kétségtelenül előmozdíthatta az ókori szöveg némely határozatlansága, ami a Stagirita egyik legjobb ismerőjét is zavarba hozhatta, és hozta talán inkább, mint a távolabbi tisztelőt, akit a szöveg egyes pontjai kevésbé tesznek elfogulttá. Az aristotelesi lélekfogalom sorsát követvén, Brentano így ír:¹

„A vegetatív tevékenységekről a pszichológus nem beszél többé. Az egész növényvilág, ha a tudat hiányzik belőle, kívül maradt kutatása határain, az állati lények világa pedig, amennyiben a külső észrevezés tárgya, mint a növény és mint a szervetlen test, szintén területén kívül esett“. „A korlátozás nem volt önkényes. Ellenkezőleg, határozottan javításnak tűnik, a dolog természetéből kifolyólag. Mert csak akkor helyesek a tudományok határvonalai és beosztásuk csak akkor szolgálja az ismeret haladását, ha a rokon dolgokat összekapcsoljuk és a kevésbé rokonokat szétválasztjuk. Már pedig különleges mértékben rokonok a tudat jelenségei. Az észrevezésnek ugyanaz a módja értesít bennünket valamennyiről... Amit pedig a külső észrevezés mutat nekünk az élőlényekről, azt miként valami más oldalról, egészen más alakban látjuk, és az általános tények, amelyekkel itt találkozunk, részben ugyanazok, részben hasonló törvények, mint amelyekkel a szervetlen természetben találkozunk“.

Az idézet olybá tünteti fel az aristotelesi tant, mintha az az egész állat- és növénytant a lélektanba olvasztotta volna bele. Ezzel szemben láttuk, hogy az élőlény csak bizonyos szempontból tárgya a görög lélektannak. Mint életfeltételeiben vizsgált anyag, az élőlény nem tárgya a lélektannak, hanem csak mint lényegének megvalósítására törekvő lény. Nem vívmánya

¹ 1. k. I. 1. §-ban.

tehát a későbbi koroknak, hogy az élőlényeket bizonyos szempontból kizárták volna a lélektani kutatásból. Az újdonság az volt, hogy nem az élőlényt, hanem a tapasztalatot nézték különféle szempontokból. Az így adódó megkülönböztetést, miként Wundt, Brentano is elveti más helyen,¹ végül azonban, mint láttuk, mégis épít rá, ahogy Wundt is teszi, pusztán nominális fordulattal.

Brentano követelményét a megfelelő tagolásról helyeselni kell. De kérdés, vajjon tárgyi összefüggést mutat-e a megismerés módja, vagyis, hogy a rokon dolgokat összefoglaló és az idegeneket elkülönítő szempontja helyes-e. A választott alap nem a tárgy természetében gyökerezik, hanem az ismeretforrásban, tehát módszertani és racionális, amit nem lehet megfelelőnek nevezni, ha nem magáról az ismeretről szól, hanem a lényegük szerint törekvőknek felismert élőlényekről. A tudat jelenségeinek különleges mértékű rokonsága egyszerű állítás, melyet Brentano annál kevésbbé követ következetesen, minthogy a tapasztalatban belül nemcsak a belső és külső megkülönböztetést hasznosítja, hanem felismeri az irányuló aktusok és az intendált tartalmak különbségét. Descartes-tal megegyezően tehát egyes tudatmozzanatok nem tart lelkieknek. Az ellenmondás feloldása mellől pedig elsiklik. Az intencionalitás tekintetében ugyanis a lelki aktusok rokonságot mutatnak azokkal az aktusokkal, amelyeknek tárgya nem tudatos és amelyeket aristotelesi értelemben az élőlény lényegének megvalósítására törekvőknek, tehát ugyancsak lelkieknek kell neveznünk. Ez a fogalom a dilemma kulcsa, melyet végül mégsem használ. A félreértést és zavart a lelkiek az élményszerűvel való azonosítása magyarázza, mely alól Brentano sem tudta magát kivonni. Ez az alapja annak a következtetlenségnek, amellyel Brentano a kritériumnak felismert intencionalitással szemben a belső tapasztalat feltételezett vonásaival határolja körül a lelki jelenségeket.

Az intencionalitás jegye szerint meghatározott életjelenségek körébe kétségtelenül belesorolandó a mozgás, sőt a táplálás is, amennyiben célirányuló természetét vizsgáljuk. A célirányulást pedig nem a szubjektív átélés alapján kell megha-

¹ 2. k. 1. f. 9. §.

tározunk, hiszen az ilyen átélés nagyobb mértékben mutatkozik megbízhatatlannak, mint akár a „külső észrehevés“. A célra-irányulás jelenlétét tudományos szabatossággal objektív körülményeken kell eldöntenünk, nem pedig szubjektív adatok objektív értelmezése alapján. A célra-irányulás objektív kritériumait újabban egyre szabatosabban dolgozzák ki a viselkedés jegyeinek elemzésével,¹ — elég, ha itt egyelőre utalok a cselekvésnek valamely állapot eléréséig tartó többirányú változtatására. A cselekvéseknek olyan következményeit nevezzük cél-nak, amely következmény változó körülmények között is változatlan marad. Ilyen alapon a tudományos igények tiszteletével vizsgálhatjuk az élménybeszámolásra képtelen — vagy az ilyen szempontból megbízhatatlan körülmények közt levő (pl. kísérleti) — élőlényeket és nem tesszük ki az összehasonlító és a kísérleti lélektant olyan kétes módszereknek, mint az analógias értelmezés. Az élménytan ugyanis, mint Wundt is, Brentano is bevallja, más élőlények lelki jelenségeire csak közvetett úton következtethet, amennyiben olyan helyzetekben és állapotokban, melyeket a kutató is átélhet, feltételezi az övéhez hasonló élményeket. Ez a „módszer“ természetesen egyrészt a legilletéktelenebb önmintájú felfogást eredményezi, másrészt egészen fölöslegesnek látszik, mert minek kimondani valamit, aminek előzményeit és következményeit a nélkül is tapasztalhatjuk és tudományosan megállapíthatjuk: nem érdekes pl., vajjon átél-e valamely állat ijedtség-félét, csak az fontos, hogy bizonyos környezetváltozásra mozdulatlansággal vagy meneküléssel reagál. Ha ilyen korrelációkat nem észlelnénk, fel sem vetődne az élményanalógia kérdése.²

Mindez csak egy aristotelesi hagyománnyal szemben való következetlenség. Aristoteles teljes félreértését jelenti azonban egy szövegrész, amelyben Brentano az aristotelesi szövegbe a maga álláspontját belemagyarázhatónak tartja.³

„A lélekről szóló harmadik könyvben ... ott, ahol az akarat mozgásokról tárgyal, eltekint azoknak a közvetítő szervek-

¹ L. e munka 8. fejj. 4. pont.

² Az élmények posztulálására vonatkozóan l. jelen munka 4. fejj. 4. pont.

³ l. k. I. 1. §.

nek a kutatásától, melyek a törekvés és a között a tag között vannak, amelynek mozgására irányul a törekvés. Mert ezeket nem annak kell felkutatnia, mondja (Ar.), akárcsak valami modern pszichológus, aki a lelket vizsgálja, hanem annak, aki a testet“.

Ezzel szemben láttuk, hogy a szöveg (433 b) nem egészen így szól, hanem úgy, hogy „...erről ott tárgyalunk, ahol a testnek és léleknek közös tevékenységeiről lesz szó“. A szerv mint olyan, testi valami, mint működő vagy irányuló pedig lelki. Ha a szervet abból a szempontból nézzük, hogy annak a szerkezete miként ad lehetőséget a vele végzett célirányulásra, akkor nyilván határterületen mozgunk, a szó helyes értelmében vett pszichofiziológia területén, melyet Aristoteles valóban igényesen és pedig az élménnytán nézőpontjánál lényegesen nagyobb igényvel jelölt ki.

Nem lesz érdektelen, ha rövid kitérésben megemlítem, hogy Wundt is szívesen belelátott az aristotelesi felfogásba élménnytani vonásokat:¹

„Aristoteles írása a lélekről, ez a legrégibb lélektani rendszer egyúttal az első, mely a lelket az élő test céltevékeny aktualitásának nevezi és így azt az életfolyamatok egészének fogta fel, nempedig egy a testtől elkülönített szubsztanciának, miközben azonban a pszichológia tulajdonképeni területének szükséges határmegvonása még hiányzik...“

Az entelecheia, megvalósulás, kifejezésnek rokonsága, sőt egészen helyes fordításának megegyezése az „aktualitás“ kifejezéssel eléggé indokolatlan örömet keltett Wundtban. Hiszen Wundt a maga aktualizmusát egészen más értelemben szögezte le, t. i. a lelki jelenségek kizárólagosan aktuális voltának jelölésére, ami azt jelenti, hogy nincsenek tudattalan, pl. diszpozicionális lelki mozzanatok (noha ilyeneket egyes pontokon kénytelen felvenni, pl. a figyelem tárgyalásában). A wundti aktualizmus az élmények személyközi realizálását, személytelen értelmezését fejezi ki, míg Aristoteles entelecheiája éppen azt jelenti, hogy a lélek magának az élőlénynek a természete. Az aristotelesi entelecheia az életfolyamatok egészének aktualitása,

¹ Natw. u. Ps. II. 1. b.

vagyis megvalósulása, kiteljesedése, a wundti aktualitás pedig az ismereti folyamatok egésze, amennyiben átéljük. Wundt tehát nem a „hiányzó határmegvonást” adta meg, hanem egészen más irányba terelte a lélektan érdeklődését.

Még egy helyen említi Wundt érdekes módon a Stagiritát:¹

„A lélek, mint minden életjelenség elve, így az emberi lélek formájában az a legmagasabb energia vagy entelecheia, amely a természet lefolyásában élénk táruul... (ez a rendszer) átfogja az egész természettel együtt mind az életjelenségeket, mind a szellemi folyamatokat, sőt... éppen az életfolyamatok összefüggésében és ezeknek a szellemi folyamatokkal való kapcsolatában van a legfőbb alapja”.

Itt Aristoteles mint a fiziológiás lélektan atyja szerepel, de egészen más értelemben, mint azt előbb, a brentanoi félreértés helyreigazítása esetében láttuk. Aristotelesnél nem találunk dualizmust szellemi- és életfolyamatok között, melyet utólagos szintézisben oldana fel. A képzeletet ugyanúgy tárgyalja, mint a mozgást, amennyiben mindkettő törekvést fejez ki. Az életjelenségeket mint célraírányulókat különbözteti meg, a célraírányulást csak lehetővé tevő, pusztán anyagában nézett táplálási jelenségektől. Ez a megkülönböztetés az élet természetéből folyik, amely az anyagi világ elvein alapuló történetekben lehetőségét nyújt olyan események számára, melyekre nézve az anyagi lehetőségek széles határok közt változhatnak, a nélkül, hogy azokat különbözőképpen kellene jellemezni, mert szabatosan leírhatók a célraírányulás szerint, mégpedig a célraírányulás előbb említett objektív jegyei szerint. A célraírányuló események vizsgálata tehát szükségképpen egészen más szempontot igényel, mint az ezek lehetőségét megadó anyagi, vagy mai szóval élve fiziológiai történeteké. Az aristotelesi tudományelmélet metafizikájának egyenes folyománya.

Wundt egyoldalúságát ugyanolyan *horror metaphysicae*-nek kell tulajdonítani, akárcsak Brentano egyoldalúságát. Brentanora visszatérve azonban le kell szögezni, hogy az élménytan általa adott megerősödését nem az intencionalitás

¹ V. ö. I, 2. b.

tana eredményezte, hanem a közvetlen tapasztalásról szóló tan alkalmazása. Maga az intencionalitás tana talán a legnagyobb tett, ami a görög idők óta a lélektanban történt. Ez a tan ad alkalmat annak a világos megállapítására, hogy az életjelenségek milyen szempontból nyújtanak az élettannal szemben önálló tudományos tárgyat, amely nomothetikusan vizsgálható. Az intencionalitás fogalmának alkalmazása az életjelenségek egész körére a törekvések jelenségcsoportját helyezi a lélektan középpontjába és ezzel biztosítja az intellektuális jelenségek jelentőségének helyes megértését, sőt az élmények egyedül helyes értelmezését is, mert ezeket többé nem önmagukban vizsgálják, hanem az egyén számára való jelentőségükben és a világgal való kapcsolatukban, mint az egyéni aktivitás kifejtésének egyik eszközét. Az élménytan bírálata és a lélektan nagyobb igényeinek visszanyerése Brentano fellépésének egyik következménye. Brentano igazságának hatása nagy volt, de szétfolyó, mert lendületét vette az a következtetlenség, amellyel az intencionalitást beleszorította a tudatjelenségek körébe.

Az élménytan igézete, amint azt Descartes és az újkori bölcselet felidézte, túlságosan erős volt. Egyaránt megnyerte magának a két annyira különböző műveltségi irányú és szándékú pszichológust. A hiba egyforma volt, bármennyire különböző utakon is jutottak hozzá. A közvetlen tapasztalás fogalma idézte elő a zavart, amely végiggondolt bírálat hiányában egészen különböző értelmet nyerhetett. Nagyobb ellentét egy fogalomra nézve alig képzelhető el, mint Wundt és Brentano értelmezése róla. Előbbi szerint közvetlen a tapasztalat „amint az számunkra egy szembenálló tárgyra való vonatkozásától eltekintve adott“, utóbbi szerint pedig „egy tartalomra való vonatkozás, egy tárgyra való irányulás vagy immanens tárgyiaság“. Mindkét felfogásnak voltak hívei, ellenzői és egyeztetői és valamennyien pszichológusoknak nevezték magukat. A lélektan fejlődésének útja azonban már a következő nemzedékben más irányt vett, amint ezt a II. rész bemutatja. Ennek megbeszélése előtt azonban módszeresen állást kell foglalni az élménytan felfogásával szemben, megjelölve az élménykutatás szerepét a lélektan nagyobbigényű feladatán belül: *az átélés helyébe ismét az életet kell helyezni.*

4. fejezet.

AZ ÉLMÉNYEK VALÓSÁGTANA.

Az élménytant, vagyis azt a tant, amely szerint az élmények a valóságnak önmagukban teljes és lényeges tartományát teszik; melynek minden egyébtől elvonatkoztatott egyértelmű felkutatása lehetséges, jellegzetesebb formáiban tarthatatlannak ismertük fel. Bíráló megbeszélésünk azonban nem volna teljes, ha nem értetné meg, hogy a helyesnek felismert, klasszikus lélektani tartományban az élmények milyen helyet foglalnak el. Igyekeztem hangsúlyozni, hogy az élmény többértelmű történés, amely önmagán túlmutat, tehát csak valamilyen vonatkozási rendszerben válik olyan létezővé, amelyről tudományos tételek mondhatók ki. Hátra van még a feladat, hogy az élményeknek az élőlények számára való jelentőségét, a környezettel kapcsolatban játszott szerepét tisztázzuk és beleágyazzuk az élményeket az őket méltán megillető összefüggésbe. Ilyen módon az élménytán tévedését *pars pro toto*-nak értelmezve, annak érdemeit is a legjobban fogjuk tudni méltányolni.

Wundt is, Brentano is kiélezték a lélektanok élménytanná történt újkori átalakulását. A XIX. századi tudományok azonban termékeny lélektant kívántak és ösztönzést adtak a Descartes-féle régibb hagyományok felelevenítésére. A kiélezés siettetette az ellenmondást, és ezért ideje lesz azt módszeresen összegezni egy, az élménytán előfeltételeit és szükségszerű következményeit elemző bírálatban. Ez a módszeres bírálat az élmények objektív meghatározását célozza és iparkodik ezeknek helyét megjelölni a cselekvéstan körében. Ezért próbálkozásomat az élmények valóságtanának nevezem. Az ismeretelméleti kiindulással szakítva vissza kell fordulnunk az élet lényegéhez.

1. Az élménytán axiómái.

Ha megpróbáljuk az élménytán legáltalánosabb tételeinek megfogalmazását, akkor azokat úgy kell megszerkesztenünk, hogy megkerüljük az ellenmondásokat.¹ Az ellenmondásokra pedig az a meggyőződés vezetett, hogy az életjelenségeket

¹ V. ö. e fejezet vázlatos közlésével „A lélektan feladatáról”. Athenaeum, 23, 1937.

irányító tényezők megismerésünk számára is különleges helyzetet foglalnak el. Akár a gondolkodást állították szembe a kiterjedt dolgokkal, akár a tapasztalat alanyi oldalát annak tárgyi oldalával, akár pedig a belső tapasztalás közvetlenségét a külső közvetettségével, mindegyik esetben *petitio principii*-t követtek el. Az élményeket különálló kijelentési területnek tételezték és ennek elhatárolását olyan megkülönböztető jegy alapján végezték, amely maga is beleesik ebbe a kijelentési területbe. Tehát magát az elhatárolandó egységet választották ketté, ami lehetetlen vállalkozás, mert a tapasztalásból mást, mint tapasztalást, elkülöníteni nem lehet. Ez a sajátosság ellenmondás maga is rávilágít arra, hogy az élmények határozmányait csak rajtunk kívülfekvő vonatkozási rendszerben kereshetjük. A konkrét élményteni kutatás szükségképen így is jár el: teljesítményeket és alkotásokat vizsgál. Semmi okunk nincs feltételezni, hogy az életjelenségeket irányító tényezők a megismerésünk számára különleges helyzetet foglaljanak el. Így ugyanis előbb-utóbb minden értelemszerű életjelenséget valamiféle gondolkodásnak kell tulajdonítani, sőt minden olyan jelenséget, amelyről értelmes kijelentés tehető. Ez páncsichizmusba vezet, ami a lélek fogalmának megkülönböztető értelmét megszünteti. A lelki jelenség ismertetőjegyét nem kereshetjük szubjektív tényezőkben.

Ismeretelméleti meggondolásokkal nem kerülhetünk el metafizikai feltevéseket.¹ A wundti és brentanoi élménytan egyaránt hallgatag metafizikai kapcsolatokkal dolgozik. Ebből következik, hogy álláspontjuk a lelki jelenségek meghatározásáról nemcsak szubjektív ismereti mozzanatok által jellemezhető, hanem szükségképen valóságtani meggyőződéseket is rejt magában. Maga a most összefoglalóan jelzett önellenmondás, t. i. „a lélek = gondolkodás”-tétel is metafizikai feltevés marad minden formájában. Csakhogy ez téves metafizikai tétel, mert önellenmondásra vezet. Magukról az élményekről, melyeket a lelki jelenségek egésze helyett azok egy csoportjának kell tartanunk, szintén metafizikai meggyőződéseket lehet kihámoz-

¹ V. ö. Brandenstein: Az ismeretelmélet bölcséleti helyéről. Athenaeum, 20, 1934.

nunk. Ha ez sikerül, akkor az élmények objektív jellemzőivel fogunk megismerkedni és megtaláljuk az élmények helyét azon az életjelenségeken belül, melyeket lelkiek gyanánt határoztunk meg.

Meg kell kísérelnünk, hogy kihámozzuk az élménytan alapfeltevéseit, melyeket az élménytannak akkor is el kell ismernie, ha elvetjük azt az ellenmondásra vezető tételt, amely szerint a lélek egyenlő a gondolkodással, illetve a belső tapasztalással, avagy a tapasztalat alanyi oldalával, egyszóval, hogy a lélek egyenlő a tudattal. Ilyen beleértett tételek a következők, melyeket lehetőleg axiomatikus fogalmazásban adok, zárójelbe téve azt az élménytani vonást, amelyet kifejeznek.

1. Van olyan jelentéstartomány, amely különbözik az objektív egyértelmű jelentéstartománytól. (A tudattörténetek eltérnek a természeti történetektől.)

2. Számtalan ilyen különértelmű jelentéstartomány van, melyek egymástól különböznek. (A tudat személyhez tartozó.)

3. Az egymástól különböző, különértelmű jelentéstartományok egymást nem határozzák meg. (A tudattörténeteket elsősorban a tudathordozónak a természete szabja meg.)

4. A különértelmű jelentéstartományok minden története hozzárendelt valamiféle történéshez, amely az objektív egyértelmű jelentéstartományhoz tartozik, de nem megfordítva. (A tudattörténet értesít valamiről.)

Ezek a tételek az élménytannak valóságos axiómarendszerét teszik, azzal a megszorítással, hogy a történeti élménytanok a „lélek = tudat“-tételt is tartalmazzák, melyet itt nem tartok szükségesnek axiomatikusan megfogalmazni, mert hiszen úgy is ellenmondásra vezet. Tételeink forma szerint kielégítik egy axiómarendszer követelményeit, amennyiben egyenként és egymásközt nem ellenmondók, és egyik sem logikai következménye a másiknak. Tartalmilag szükségesek az élménytan tételeinek megalapozására, de nem elégségesek, ha a „lélek = tudat“-tételt elhagyjuk. Elégségesek azonban egy, az élményeknél — metafizikai értelemben — általánosabb jelenségesoport meghatározására, mint részletesen ki fogom fejteni. Mielőtt ennek a fontos következményekkel járó megállapításnak elemzésébe belebocsátkoznék, bemutatom azokat a legfőbb

következményeket, melyeket a tételrendszerből levonhatunk. Ezek a következmények feltevések, melyeket a tapasztalati vizsgálatnak igazolnia kell, ha a tételrendszer érvényesnek tekinthető.

I. A különértelmű jelentéstartományok akkor lesznek egyértelműek, vagyis objektívak, ha hozzágondolunk valami azokat létesítő sajátos rendszert, amelyben értelmet nyernek. Ha ugyanis ilyen nélkül is egyértelműek lennének, akkor nem különbözhetnének egymástól, ami ellenkezik a 2. tétellel. Ez a rendszer a tudattörténesek alanya, mint objektív megértő lény.

II. A sajátos rendszerek a történés önelvűségét biztosítják. Ellenkező esetben ugyanis valamely más jelentéstartomány meghatározná a hozzájuk tartozó történetet, ami ellene mond a 3. tételnek. Ez a tudattörténesek ismert szabadságvonása, amely önelvű történésben nyilvánul meg.

III. A különértelmű jelentéstartományoknak az objektívhoz való hozzárendelése csak különértelmű jelentéstartományok számára egyértelmű, ellenben az objektív jelentéstartomány számára számtalan különértelmű jelentéstartománybeli történés is hozzátartozhatik, mert ha nem, az a 4. tételnek mondana ellen. Ez a vissza nem fordítható kapcsolat a tudattörténesek intencionalitása.

A három levont sarkfeltevés tehát három legjellegzetesebb élménytani tételben nyer igazolást, ami axiómarendszerünk találó voltáról egyelőre kielégítően győz meg.

2. Az axiómák jelteni értelmezése.

Az élmények legfőbb, ellenmondásmentes tulajdonságait tehát sikerült legáltalánosabb valóságtani kritériumok rendszerében kifejezésre juttatni. Hátra van még annak igazolása, hogy ezt a rendszert kielégíti egy olyan tapasztalati tartomány, melynek valóságtani meghatározása az ismeretforrás természetével nem változik. Ez az eljárás, az axiomatikán belül maradva, igazolná az 5., itt csak jelzett tétel elvetését, és megjelölné azt a területet, amelyre nézve axiomatikánk nemcsak szükséges, hanem elégséges is.

Ha abból indulunk ki, hogy az élmény a lelki történés

egy osztálya, a lelki történés pedig az életjelenségeknek valamilyen formája, akkor a kérdés a következő. Van-e olyan életjelenség, amely nem jelent minden, benne résztvevő lény számára ugyanazt, hanem valami sajátos rendszert tételéz fel, amely önelvű történést biztosít és ez a történés hozzárendelhető valami objektív történéshez? Az első három tulajdonság bizonyos értelemben együtt jár minden életjelenséggel, miután az életjelenségek minden fajban különböző jelentésűek és öntörvényűek. A 4. tétel által követelt tulajdonságot azonban csak az életjelenségek egy egészen sajátos osztályában találjuk, t. i. az ú. n. jelműködésekben.

Jelműködéseknek nevezzük az életjelenségek olyan kormányzóját, amely a jelenséget az ezt eredetileg kiváltó mozzanatok távollétében is irányítani képes, helyettesítő jegyek által. Ilyen jelműködés pl. az intő kiáltás, amelynek elhangzása egyes állatokat menekülésre késztet a nélkül, hogy a menekülést objektív értelemben indokoltan kiváltó veszély az intő kiáltást halló lény számára közvetlenül jelen volna. Ilyen jelek az emberi ábrázolások is, melyek képben vagy szóban helyzeteket képviselnek, amelyekhez úgy lehet alkalmazkodni, mintha valósággal jelen volnának. Egy ház tervrajzán pl. meg lehet állapítani, hogy milyen térbeli mozgások lesznek lehetségesek az ábrázolt házban és milyen intézkedésekkel lehet az ott fellépő kívánalmakat kielégíteni. Fényképen, térképen, helyzeteket ismerhetünk fel és kitervelhetjük pl. a kirándulást vagy a hadmozdulatot.

A jelműködésekre axiómáink változatlanul érvényesek. 1. A jelek jelentéstartománya különbözik attól a jelentéstartománytól, amelyet jelentenek. A jelek ugyanis helyettesítő jegyek, melyeket nem tévesztünk össze a valósággal. A fényképen látott barátunkat nem ölelhetjük meg, a tervrajzban nem lakhatunk. 2—3. Számos jelrendszer van, amely egymástól teljesen eltér és egyik sem határozza meg a másikat, ha nem tartozik bele valamelyikbe; a jelrendszer a saját vonatkozásrendszerétől függ. Így pl. számos emberi nyelv jelentésrendszere egymástól független. 4. A helyettesítő szerepet a jelműködés azáltal tölti be, hogy valamihez hozzárendelt, amit képvisel és ami objektív egyértelmű jelentés (pl. ábrázolás).

Az így értelmezett tételekből következtetett feltevések is olyanok, amelyek a tapasztalatban igazolhatók. Az élménytan esetében említett három sarkfeltevés például a következő ismert jeltani tételeknek felel meg.

I. A jel csak akkor egyértelmű, ha sajátos rendszerében értelmezzük. Így pl. a térképjeleket egyezményesen kell biztosítani, ha azt akarjuk, hogy érthetők legyenek. Bizonyos vonatkozási rendre még az egyezményhez nem kötött jegyek körében (tehát a szimbólumok területén kívül) is szükség van. Így pl. a fénykép esetében a kétkiterjedésű teret kell jelentéshordozónak elfogadunk, mint ezt gyermekeken, vadnépeken és állatokon végzett képkísérletek nehézségei igazolják. Maguk az állati jelműködések is feltételezik a rájuk felelő szervezetek természetét, ösztönös adottságait, mint sajátos vonatkozási rendszert: a galambok süketek a csókahívásra (mint hívójelre). A jel megértőt tételez fel.

II. A jelrendszer sajátelvű, a jelműködések saját felépítésük szabja meg, amely független a jelzett dolog természetétől (ha persze meg is felel neki). A tereptárgy nem szabja meg a térképjelzést, de még az ú. n. természetes ábrázolás esetében is, pl. a fényképezett dolog nem szabja meg annak a képsíkon elfoglalt helyét és nagyságát, hanem csak valami jelrendszeren belüli részletviszonyokat. Az állati jelek természetét pedig nem a jelzendő események (pl. környezetbeli változás, vágyfellépés) sajátosságai szabják meg, hanem a szervezet sajátosságai, amelyek szerint képesek a jeleket megkülönböztetve felfogni és leadni. A jeleket a jelző szabja meg.

III. Az intencionalitástétel kifejezi a jelműködések jelentéshordozását. A jel csak akkor jel, ha jelent valamit, és jelentése egyértelműen mutat rá valami objektív történésre. Maga az objektív történés azonban nem írja elő a jelet. Ugyanaz a történés számos jelben juthat kifejezésre. A veszély pl. különböző állatfajokban különböző kiáltásokat, intőmozdulatokat stb. vált ki. Az ábrázolás még éppen a legkülönbözőbb módokon mehet végbe. A szimbólumok pedig mindennél világosabb példái annak, hogy egy objektív történést számos egyezményes jellel lehet kifejezni. Ezzel szemben persze áll az, hogy a szimbólum csak akkor jel, ha egyetlen objektív dolgot jelent.

A szimbolikus költészet pl. csak annak számára értelmes, aki a megfelelő műveltségi hagyományok részese. A jel jelent valamit.

Fejtegetésünk világosan bemutatta, hogy az élménylan ellenmondásmentes axiomatikája kielégíti az életjelenségeknek azt a sajátos osztályát, melyet jelműködéseknek nevezünk. Ezzel itt megelégedhetünk. Nem lehet feladatom, hogy a jeltani problémákba belemélyedve megvizsgáljam, vajjon valóban elégségesek-e az itt adott tételek valamennyi igazolt jeltani megállapítás elvi alapvetésére. Mindenekelőtt egy probléma az, amely meghátrálásra késztet: a másodlagos jelek, vagyis a jeleket jelző jelek kérdése. Ezekről nem merném mostani ismereteimmel állítani, hogy *mutatis mutandis* alkalmazható rájuk tételrendszerem. Részleteket az újabb nyelvfilozófia tárgyal. A jelek bölcséletét módszeresen Cassirer dolgozta ki. Szerinte a nyelv, a mítosz, a művészet és a tudomány jelentéshordozó vonása tudatvilágunk jellegében gyökerezik. A jel nem külső burka a gondolatunknak, hanem szükséges és lényeges szerve, amely kialakítja a tartalmakat, melyek csak vonatkozásrendszerben jelentenek tárgyat. A *quid pro quo*, a jelentés, a tudat felépülésének és formájának előfeltétele.¹ Ebben gyökerezik a közvetett kulturális jelek hatása.

Nem lehet kétséges, hogy az élménylan alaptételei minden következményükkel beletartoznak a jelműködések körébe, ami egyszerűen szólva azt jelenti, hogy az élmény nem más, mint jelműködés.

Ez a felismerés meglehetősen szokatlanul hangzik, pedig annyira természetes, hogy egyrészt a köznapi használatban is sokszor jelekként értelmezzük az élményeket, másrészt a bölcselők is minduntalan rámutattak erre az összefüggésre, a nélkül, hogy a következményeket bárki is szigorúan levonta volna.

A köznapi szóhasználat élményeinket képszerűnek mondja. Annyira megy ez a közhely, hogy az emberek teljesen értetlenek a nem-szemléletes-élményekkel szemben, amilyenek a

¹ Cassirer: Philosophie der Symbolischen Formen, I. köt. Berlin, 1923. Bev.

würzburgi intézetben felkutatott gondolkodási aktusok. A tár-
sítási elmélet, amely ma az átlagember lélektani közmeggyő-
ződésévé süllyedt, minden élményt képszerűnek tart és még az
akaratot, ezt a célraírányuló törekvéssel leginkább rokon él-
ménytani fogalmat is, képzetekre, tehát szemléletes, képszerű
mozzanatokra akarja visszavezetni.¹ Ez a vállalkozás persze
lehetetlen, mert ezzel éppen a még Descartes által is kiemelt
lélektani feladattól fosztjuk meg az akaratot, amely valójában
nem képszerű jel, hanem mérlegelt szándékunk szervezeti jele,
mint élmény és maga a célraírányulás elhatározása, lehetősé-
gek közti döntés a cselekvéstan értelmében. — Élményeinknek
a közhasználat is jelentését kutatja; a reális élmények jelen-
tése a gyakorlatban nyilvánvaló; az irreális élmények jelen-
tését pedig keresik és a költők hozzászoktattak bennünket
ahhoz, hogy fantáziaképeink, vágyaink és érzéseink jelentés-
hordozó természetében meggyőződünk. Az álmok jelentésnyo-
mozása pedig a legrégibb „jeltani tudományok“ egyike. Az él-
mények jeltermészete a köznapi életben nyilvánvaló.

A bölcselők előtt is sokszor megvilágosodott az élmények-
nek ez a leglényegesebb vonása. Platon számára minden ta-
pasztalatunk jel, amely az igazi dolgoknak csak árnyékával
ismertet meg. Augustinus kétségei, vágyai és szándékai a
benne végbemenő gyökeres átalakulás jeleivé válnak. Végig
követhetnők a bölcsélet történetében ezt a vonást mindazoknál,
akik nem vakok a jel természetével szemben, vagy olymódon,
hogy jeleket mechanisztikus világképükben egyáltalán nem
látnak, vagy olymódon, hogy szubjektív idealizmusukban csak
jeleket látnak, ami végeredményben szempontunkból egyre
megy. Ezek a jelvalóságok Descartes óta különösen kedveltek.
A jelek természetének világos átlátását az újkor egyik legfüg-
getlenebb gondolkodójának: Leibniz-nek köszönhetjük, aki
*Quid sit idea*² c. értekezésében megállapítja, hogy a kör gon-
dolt fogalmából, jöllehet az nem hasonlít a természetbeli kör-
höz, mégis olyan igazságok vonhatók le, melyeket a természet-
beli körön tapasztalhatunk.

¹ Ziehen: Leitfadens der physiologischen Psychologie. Jena,
1924.

² Gerhard VII, 263.

A legújabb bölcseletben Piaget-nak köszönhetünk rendszeres fejtegetéseket a tudatnak biológiai jelműködésésként való értelmezésére.¹ Szerinte a gondolkodás sűrített cselekvés-helyettesítés. Vitális tevékenységeink értelemszerűek, és ezek fejlődésük során az inger és eredménye közé lépő közbülső mozzanatok hívnak létre. Az elméleti folyamatok az értelmes tevékenységek interiorizációjának termékei, amelyek a cselekvés céljának alárendeltek. A tudat az alkalmazkodás hiányából születik és a mozgáspériációból az élményközpont felé haladva fejlődik. Az élmény nem kiindulás, hanem eszköz, a ráció cselekvésmozzanat. E gondolatot Kant is érintette.

A gondolkodók szinte kivétel nélkül megegyeztek abban, hogy szemléleteink és gondolataink nem tárgyaiknak leképezései, hanem a tárgyak természetétől eltérő, máselvű valóságok, amelyek valamiképpen hozzárendelhetők a tárgyakhoz. Arra a kérdésre is találunk megoldási kísérleteket, hogy mi ennek a hozzárendelésnek az alapja. Ezt a kétségkívül legérdekesebb kérdést azonban nem fejthetem ki, mert ez problémáinknak más fogalmi nyelvezetben való megvilágítására és a lélektani nézőpont elhagyására vezetne. Meg kell elégednünk azzal, hogy élményeink a három legismertebb különböző jel-fajtához miképpen látszanak hozzátartozni.

1. A jelek fajtái között megkülönböztetjük a tisztán egyezményen alapuló szimbolumokat, amelyek semmiféle tárgyi rokonságot a jelzett dologgal nem mutatnak, hanem meg egyezés és tapasztalat alapján nyerik jelentésüket. Vannak lélektani felfogások, melyek szerint élményeink ilyen egyezmények, melyeket a gyakorlatban való sikerük vagy balsikerük szerint válogatva hozzákapesolunk a jelentésükhöz.

2. Megkülönböztetjük továbbá az ábrázoló jeleket, amelyek a jelzett tárgyaknak bizonyos szerkezeti tulajdonságait magukon hordozzák. Érzéki észrevételeinket ebben az értelemben ábrázoló élményeknek nevezhetnők. Ezek a tárgyak szerkezeti tulajdonságait, alakjukat, mozgásaik rendjét a saját szerkezeti vonásaikban hordozni látszanak számos érzékelés-

¹ La Naissance de l'intelligence. Neuchâtel, 1935. I. fejr. L. még jelen mű 10. fejr. 2.

tani vizsgálat tanúsága szerint.¹ De nemcsak ezek a lockei szekundárius, hanem a primárius minőségek is nyerhetnek valamilyes szerkezeti kifejezést az élményekben egyes érzékléstani elméletek szerint, amint ezt Aristoteles, Goethe és Pikler színelméletei bizonyítják.² Amit élményeink realitásának nevezünk, az nem is határozható meg máskép, mint különböző érzékeink vagy más ismereti forrásaink számára adott konvergáló szerkezeti megfelelés. Az intencionalitás ilyen szerkezeti vonásokra irányul. Ennyiben a brentanói, szűkebb értelemben vett élménytani intencionalitás nem más, mint szerkezeti összefüggések jelentése.

3. Végül megkülönböztetünk közvetlen vagy szervezeti jelfajtát, amelyre az állati viselkedést szabályozó kiáltásokban láttunk példát. Az összefüggést jel és jelzett között a szervezet megfelelő berendezése biztosítja a nélkül, hogy bizonyos szerkezeti megfelelés vagy tapasztalati kapcsolat volna közöttük. Ilyen nativisztikus jeleknek lehet felfogni a szervezeti állapotról, vágyainkról és szándékainkról értesítő élményeket, melyek az egészséges embert közvetlenül a megfelelő cselekvésre irányítják. Vannak ugyan próbálkozások, amelyek arra irányulnak, hogy szerkezeti megfelelést mutassanak ki az élmény és a hozzátartozó élettani történés között, akkor is, amikor az élmény nem tárgyábrázoló.³ Akár helyes ez a feltevés, akár nem, egyik további példája az élmények jelszerűségét magábanfoglaló tudományos elgondolásoknak.

Ezek után, hogy az élmények jelszerűségének gondolatával megbarátkoztunk, sorra vehetünk néhány analógiát, melyek élményeink jelszerű voltát szemléltetik.

Miként minden organikus jel cselekvésirányító mozzanat, úgy cselekvésirányító az élmény is. Élményeink értesítenek szervi, társas és más szükségseinkről, ők tájékoztatnak azokról a lehetőségekről, amelyek kielégítésükre a környezetben és magukban adódnak. Az élmény azok közül a tényezők közül

¹ V. ö. Schiller: *Biological Review*, 12. 1937.

² Pikler: *Theorie der Empfindungsqualität als Abbildes des Reizes*. Leipzig, 1922.

³ Koffka: *Die Grundlagen der psychischen Entwicklung*. Orterwieck, 1925.

való, amelyek biztosítják az élőlénynek környezetével való kapcsolatát, reflexek és más kapcsoló tényezők mellett. Az élmények az objektív valóságnak kiválogatását végzik, amelyre vonatkoznak és csak a jelfogadó részére fontos mozzanatokat közvetítenek: a veszélyeset, az ígéretet, a valamiképen lényegeset. Az élmények csak az átélő számára jelentésteljesek és csak ebben a személyes jelentésben tekinthetők törvényszerűeknek, mert lefolyásukat az átélő — jelfogadó — egyén számára való jelentésük szabja meg, akárcsak a jelekét. Az élményeknek a jelzett dolgoktól gyökeresen eltérő a fennállási módjuk és közös nyelvre fordítják le mindazokat a mozzanatokat, amelyek az átélő cselekvéseit tudatosan megszabják. Az élmény egyrészt jele a külvilág fizikai, társadalmi és eszmei lehetőségeinek, másrészt jele az átélő egyén szükségleteinek és képességeinek. Az élmény ilyenformán jele a cselekvések két fő tényezőcsoportjának, a szükségeknek és a felszólításoknak, amelyek összetalálkozásából érthetők meg a cselekvések törvényszerűségei (l. 10. fej. 3.).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az élmény olyan, mint a nyelv: a kifejezendő dolgoktól különálló valóság, amely csak annak számára ragadható meg, akiben él, értelmet abban az összefüggésben nyer, amely keletkezését megszabja, és ettől függetlenül nem egyértelmű. Ez a nyelv megértőt tételez fel, aki számára a kifejezett dolgok valóságát képviseli és miként minden nyelv, önmagán túl mutat: arra, amit jelent és arra, akinek azt jelenti.

Az élmények jeltani értelmezésének határozott kezdeményezését találjuk Bühler lélektani és nyelvbolcséleti kutatásaiban. Bühler a maga jelelméletében egységet teremt az élettani önszabályozások és legfejlettebb művelődési szimbolika között. Szerinte minden szerveződésben, életérdekű anyagi folyamatok alakulásában jelközlekedés fordul elő.¹ A külső közlekedésben az ember a legfejlettebb szimbolumrendszert, a nyelvet használja és ha ez nem kielégítő, akkor ezt is helyettesíti pl. forgalmi fényjelzésekkel. Az állatok is jelzések alapján tájékozódnak. De még a testen belül is a nedvfolyam irányítóeszközként viszi magával jelzőanyagait, a hormonokat, az ideg-

¹ Die Zukunft der Psychologie. Wien—Leipzig, o. J. (1936).

rendszer pedig az izgalmakkal irányít. Ezt a gondolatát Bühler az értelemre vonatkozóan alkalmazta az élménytanra. Az embert a fogalmi gondolkodás és az értelmes eszközhasználat jellemzi. A termő szellemi tevékenységek csakúgy, mint az eszközhasználat új helyzetekben való célszerű viselkedést tesz lehetővé a nélkül, hogy a tárgyon magán kellene próbálkoznia. A célszerű viselkedésmódok kiválasztására az élmények szolgálnak.

Főművében így ír:¹ „Ha a testmozgások még túlságosan sok munkába kerülnek, vagy más oknál fogva nem kielégítő, akkor a kiválasztás színtere az elképzelések és gondolatok területébe helyeződik és ezeket pazaroljuk. Ez bizonyos kényelmesebb és sok tekintetben eredményesebb eljárás... Ha már most az adott szerkezeti feltételek mellett éppen azok a testmozgások, amelyeken végül múlik a dolog, a célszerű létesítésében nem vesznek részt, hanem valami helyettesíti és képviseli azokat, akkor ezek és azok közt hozzárendelésnek kell fennállnia.“ „Biológiai megfontolásaink egy lényegében helyettesítő esemény szerkesztéséhez vezetnek. A helyettesített dolog az állatnak a tárgyakon végzett tevékenysége, és a helyettesítőnek a helyettesítéssel összhangban kell lennie, ha hivatását teljesíteni akarja.“ „Mielőtt szűkebb értelemben vett képzetek lehetségesek, (tudatos) észrevévéseknek kell jelen lenniök. A térszemlélet az új egységalkotások, kapcsolatok, átrendezések műveleteinek átfogó, vonatkoztató gyakorlótere és ez érzeteket tételez fel, pl. tapintási vagy színérzeteket. Mi célból, milyen szükségességből keletkezhettek az érzetek, amelyeket ma minden magasabb tudatalakulás alapvető alkatrészeként fogunk fel?“

Bühler tehát bár óvatosan, mégis már jelzi az értelem jelszerepének más élményosztályokra való kiterjesztési lehetőségét. De arra szerinte máig még senki sem tudott felelni, hogy az élmények hogyan keletkeztek és mi a viszonyuk a szükségletekhez. A szükségletek szabályozásában azonban szintén meglátja az élmények jelszerű beavatkozását, amennyiben tözsdehasonlata szerint életérdekű impulzusainknak az adott körülmények közt való mérlegelését az érzelmek végzik.²

¹ Die Geistige Entwicklung des Kindes. Jena, 1920. 1930,^o 35. §.

² Zukunft der Psychol.

„...A belső milió állandósága a szabad és független élet alapfeltétele... a belső történés valóban kitüntetett értékek körül ingadozik, a nélkül, hogy bármi történnék, ami a pszichológus legszorosabb érdeklődési körébe tartoznék. Csak akkor, ha az eltérések bizonyos küszöbértéket túllépnek, vagyis ha röviden szólva a belső önkormányzat nem jön ki az ő eszébe, csak akkor áll elő általában a szükség megérzése, akkor áll elő a szükséglet, mint éhség, szomjúság, fázás, stb. Ezeknek a jelentéseknek alapján kap felszólítást a szervezet külső cselekvésre.“ „Ha normálisan megegyezés van szükség és szükséglet közt, akkor általában kérdezhetjük, hogyan érik azt el, és mi biztosítja azt az élő szervezetben. Van-e tözsdefolyamat... hol és hogyan szabályozott a szervezetben a szükséglet-hivatkozás és az alkalom-esábítás keresztezése és mérlegetése.“ „A cselekvő egyén pszichofizikai rendszerében tözsdeállomások találunk és az élmények egy saját osztályát, amelyben megnyilvánul ez a mérlegetés és értékelés.“ „Nos, az emberi gazdálkodás egész játéka, kereslettel és kínálattal, a cselekvő egyénben hordja ösképet, amely vagy belülről szorítva külső alkalmakat keres, vagy a másik esetben, ahol valami alkalom esábít, először a szükség kérdését veti fel és rendszeresen megválaszolja, mielőtt cselekszik.“ „Nem véletlen, hogy a cselekvés a lélektan újjáépítésében első helyen áll. Hiszen a cselekvés az értelmes viselkedés legkisebb egysége, melyet az egyénen megfigyelhetünk. Ez a lélektani elemzés végső egysége, nem pedig az ú. n. élményelemek, mint az érzetadatok, képzetek, érzelmek, vagy a reflexek, stb. Ez mind csak anyag, amit persze a jövőben is gondos vizsgálat alá kell venni. De az anyag sehol a világon sem adja az egészet. Ha az új lélektan az akar lenni, ami a régi volt, t. i. az értelmes élet tana, akkor tárgyának elemei a cselekvések. Hozzá tartozik az ember esetében ehhez az ú. n. belső elhatározás, a belső cselekvés, az aktusok, mint pl. az ítélet és az értékelés. Ebben az egészen tág értelemben tehát általában mondható: az értelmes viselkedés eleme a cselekvés, mert cselekvésből épül fel maga az értelmes élet.“

Bühler a cselekvéstani eszme egyik leghatározottabb kimondója. A gondolatot, az észrevevést és érzést életszükségek

és alkalmak jeleinek látja, bár igaz, hogy külön élménylétüket tartja döntőnek. Ezzel az engedménnyel elválasztja a külső és belső cselekvést egymástól. Így azután Bühler bizonytalan utakat nyit meg akkor, amikor a cselekvés mintaképébe beépíti a „belső aktusok“ kutatását. Ezt maga sem tudja keresztülvinni, mert a cselekvésnek bölcséleti fogalomrendszerben történő kifejtése során a belső aktusok önmagukban való értelmezésével csődöt mond. A belső aktus tagja, részmozzanata a cselekvésnek, egyik irányító tényezője, de maga nem cselekvés. Azáltal, hogy Bühler egy részmozzanatot az egésznek mintájára iparkodik ráhúzni, *μετάβασις εἰς ἄλλο γένος*-t követ el és a makrokozmikus szerkezetet az élmények mikrokozmoszában megismétli. Ez a hiba mindazokat a gondolkodókat jellemzi, akik a dinamikus szemléletet az élménytanon belül nem úgy alkalmazzák, ahogy helyesnek ismertük fel, hogy t. i. az élményben önálló tárgy helyett részmozzanatokat, önállótlan cselekvéstényezőket lássunk.

Az élmények nem belső cselekvések, a cselekvés szerkezetének egészét tükröző külön mikrokozmoszban, hanem a cselekvés belső tényezői, amelyeknek a cselekvés egészében vitt funkcióját kell kutatni.¹ A bühleri engedmény következtében a cselekvés (főleg Fouillé és Ribot-tól kidolgozott) ideomotorius elméletéhez jutunk, amely szerint az élmény mozgat, nem pedig a szükséglet következtében élünk át és mozgunk. Ennek a következménynek Bühler áldozata is lesz ú. n. működés-gyönyör-elméletében.² E szerint a szervi tevékenység megfelelő működése a sikertől függetlenül is gyönyörforrás és Bühler ebben látja az élőlényre annyira jellemző szüntelen keresés és próbálkozás mozgatóját, ingerét (míg a kielégítés gyönyöre szerinte fékez). A gyönyör persze csak úgy készíthetne próbálkozásra, ha ezt megelőzné; márpedig a gyönyör éppen a próbálkozás folyománya. Ez a *post festum* elmélet figyelmen kívül hagyja, hogy a működés csak akkor vezet gyönyörre, ha kielégíti azt a szükségletet, amely a működést keltette. Ha pedig az anticipálást tanulásnak tulajdonítjuk, akkor fel-

¹ L. 10. fej. 4.

² Geistige Entw. 36. §.

lép az első tanulás kérdése, és végre a tanulás is csak jelkapcsolatot teremt valamivel, ami a szükségkielégítésnek ígérete.

Bühler tehát nem gondolja végig az élmények jeltani értelmezését, hanem ennek csak egyes lehetőségeit pillantja meg. Nemcsak a gondolatok és érzelmek jelek, hanem minden tudattörténet, az impulzus, a tanulás és az értelmi tevékenység egyaránt cselekvéslehetőségek jele. Ennek a Bühlerénél radikálisabb felfogásomnak igazolására röviden megbeszéljük 1. az érző és észrevevő élményeket, 2. az elképzelést és a gondolkodást, 3. az orektikus élményeket.

1. Az érzékeléstani vizsgálatokban volt mindig a legvilágosabb a jeltani nézőpont, ha központi hangsúlyát a racionális kiindulás sokszor el is tolt. Az érzékelés ismeretszerző működése mellett a pszichofizika teljesen elhanyagolta az ezt is átfogó tájékozó működést, amely minden érzékelés alapkérdése, beleértve a szellemi tények fölötti áttekintést. Az érzéki benyomások arra valók, hogy lehetőségekről és szükségégekről értesítsenek, pl. a szervezet éhségéről értesítsenek és az étel helyét tudassák. Az érzékelés határainak, a küszöböknek és a csalódásoknak kutatása a cselekvések irányító tényezőinek megbízhatóságáról és teljesítőképességéről adnak felvilágosítást. Mozgási benyomásainkat is érzékeléssel nyerjük; ezek az élőlény realizálási törekvéseinek ellenőrzésére szolgálnak azáltal, hogy az élőlény mozgásainak sikerét vagy sikertelenségét jelzik. A laboratóriumok mesterséges műtermékeiben persze a tudományos munkához szükséges elszigetelés sokszor azt a látszatot keltette, mintha benyomásainknak ebből a jelösszefüggésből kiragadva, önálló létük volna.

2. Nemcsak a termékeny gondolkodás, hanem a pusztá emlékezés és képzelődés is jelműködés, ha esetleg irrerealitásánál fogva nem is értékesítjük. Az elképzelés olyan mozzanatokról értesít, amelyek befolyásolják cselekedeteinket, noha az ezt indokoló alkalom nincsen jelen aktuálisan. Az emlékezés pl. lehetővé teszi elmúlt alkalmak tanulságainak felhasználását, gyakorlati és elméleti tevékenységben egyaránt. A képzelet pedig, akárcsak a belátás, lehetővé teszi valamely tevékenység hatásainak elképzelését és cselekvésbeli tekintetbevételét akkor is, ha ugyanolyan formában sohasem tapasztaltuk. Azt már eddig

is láttuk, hogy a problémamegoldás ugyanígy állásfoglalást tesz lehetővé olyan jelek alapján, amelyek addig ismeretlen alkalmakat tárnak elénk, amelyben a szükségjeinknek megfelelőt — gyakorlati közbelépést, elméleti alkotást, művészeti kifejezést — kell tennünk. A képzeleti- vagy emlékkép tehát cselekvési szükség jele, a problémamegoldás pedig tevékenységünk jele, amely valamilyen követelményeknek megfelelő vagy meg nem felelő működésről értesít. A gondolkodás új helyzetekhez való célszerű alkalmazkodást tesz lehetővé. A bölcselkedés a világot igyekszik megfelelő módon megragadva ábrázolni és mint ilyen, annak a gondolkodó számára adott jele.

3. Az érzelmi és akarati jelenségek mint élmények már a régebbi kutatás adatai szerint kivehetően jelműködések. Érzelmek arról értesítenek, hogy valamely állapot szükségjeinknek megfelel-e vagy sem. A gyönyör és a fájdalom valaminek kíváncsi vagy elvetendő voltát állítja elénk, akár közvetlen életérdekről van szó, akár erkölcsi követelményekről. Szervi és társas érzéseink egyaránt jelei azoknak a céloknak, melyekre természetünkönél fogva törekszünk, hogy lényünket, ösztöneinket és szándékainkat megvalósítsuk. Az érzelmek igazolt ösztöneredete is bizonyítja, hogy objektív törekvések jelei. Az érzelmeknek ez a létbiztosító szerepe szinte minden korban világos volt, annyira, hogy csak a XVIII. századi érzelmesség tartotta szükségesnek elméleti lehasításukat a törekvések egészéről. A tudatos törekvések, a kívánások jeltermészete, akárcsak az akarati élményeké, megnyilvánul abban, hogy miként a mozgási élmények az érzékelésnek megfelelő irányú mozgások ellenőrzői, akként ezek az érzelmeknek — és az akarat esetében még gondolatainknak is megfelelő realizálások irányítói. Az akarati élmény annak a választásnak jele, melyet a kínáló lehetőségek között végzünk. Törekvési élményeink magáról az igazi lélektani történelemről értesítenek, míg az érzések, gondolatok és benyomások a történelemet kiváltó szükségek és lehetővé tevő alkalmak jelei.

Ezekben az itt vázolt összefüggésekben nyernek értelmet az élmények, melyeknek szerepét számos leírásuk figyelmen kívül hagyta. Élménykérdés csak akkor lehet termékeny, ha azt kérdezzük, hogy mi kell ahhoz, hogy az ember ezt vagy azt a

teljesítményt mutassa. E nélkül a cselekvéstani összefüggés nélkül nem kapunk mást, mint többértelmű, hiányos valóságot tárgyaló tudománycsonkot, a megbírált élménytant.

3. *Az élményvizsgálat mint segédtudomány.*

Élmények önmagukban való kutatása hiányos feladat és csak a helyes cselekvésbeni összefüggésben tekinthető jelentősnek. Öncélú vizsgálatuk olyanféle jelkataszter készítésére emlékeztet, mintha valaki, teszem, összeállítaná az idők folyamán felbukkant összes térképjelzések gyűjteményét. Efféle tudomány pl. a heraldika, amely hasznos segédtudománya a történelemnek, de történelemmé kikiáltani aligha lehetne. Mint minden rész, ez is mond valamit az egészről, társadalmi rendekről, eszmékről, stílusokról, és ugyanígy az élményvizsgálat is, mint a lelki valóság egy része, sokat sejtet magáról a teljes lelki valóságról is. A hasonlat találó, de nyilván túlzó. Az élmények többet mondanak a lelki tevékenységekről, mint a címerek a korokról. Az élmények irányító szerepe, főleg szociális és kulturális megnyilvánulásainkban döntő jelentőségű és ezért vizsgálatuk nélkülözhetetlen. Elsősorban módszertani szempontból. A mult századi lélektan ott követte el a hibát, ahol módszerét tárgyává avatta. Az élményelemzés a lélektan tárgyainak közvetlen jeleivel ismertet meg, ami felbecsülhetetlen módszertani előny.

Az élményelemzés a jelek lehető féleségeivel és rendjével ismertet meg, mint lélektani tárggyal. Ilyen pl. az érzékeléstan által kidolgozott szín- vagy szagrendszer, amely a megkülönböztethető színeket és szagokat néhány tényező rendjébe sorolja. Ilyen még az érzelmek osztályozása, amely áttekintést nyújt az egyáltalán fellépő érzelmfajták felett, a nélkül, hogy egyetlen konkrét esemény magyarázására az ilyen keretező jelmezés alkalmazható lenne.

Az élményelemzés vagy esetrajzi lehet vagy statisztikus. Az esetrajz szépirodalmi feladat, de így is csak akkor érdekes, ha konkrét személyi állapotokkal vagy környezeti körülményekkel összefüggésben ábrázolt, ekkor pedig kilép magából a szigorúan vett élményelemzésből. A statisztika pedig kiragadja

az élményeket abból a konkrét összefüggésből, amelyben jelenést nyernek. A magánosságában létezőt nem lehet lényegének megtagadása nélkül általánosítani. Az összefüggések tisztelét természetesen az sem biztosítja, ha átfogó élményösszefüggéseket vagy -totalitásokat veszünk tekintetbe, mert hiszen ezek is többértelműek. Csak az élményeknek önmagukon kívül fekvő vonatkozásaikkal való összefüggése ad nekik határozott értelmet. Ez a kívülfekvő vonatkozásrendszer pedig nem szabja meg egyszer és mindenkorra egyértelműen az élmények jelenését, melyet a *hic et nunc* ad meg nekik. Ez azt jelenti, hogy élményszótár nem szerkeszthető.

Ilyen élményszótárba vetett hit jellemezte a pszichofizikát, úgy amint azt Fechner elképzelte, aki az élményeknek a fizikai valósággal való „exakt” összefüggését akarta nyomozni.¹ Ez a vállalkozás csődöt mondott. Egyrészt azért, mert az élmények nemcsak fizikai valóságokhoz kapcsolódnak, hanem társas és egyéb szellemi valóságokhoz is. Másrészt azért dőlt dugába az élményszótár, mert az élmények még a fizikai valósággal sincsenek egyértelmű leképzési viszonyban, amint azt az „állandóság feltevésének” bírálatában az alakelmélet kimutatta. Nemcsak egyes élményelemek, pl. érzéki tulajdonságmozzanatok nem felelnek meg egyforma módon az ingereknek — l. a kontraszt, kovariancia stb. jelenségeket, — hanem az ú. n. totális élmények legjellegzetesebbjei, az érzelmek sem jelentik mindig ugyanazt.² Így pl. a szorongás legfínomabb elemzése is csak akkor tudományos, ha tudjuk, hogy a kérdéses állapotot mi idézte elő. Egy és ugyanazt az érzelmi állapotot pl. lassan közelgő külső veszedelem, öntudatlan lelkipurdalás vagy lélekzési és szívbeidegzési zavar idézheti elő. A jelenség ezekben az esetekben más és más történés láncszeme, ha önmaga szigorú élményelemzésben ugyanaz is. A sajátosságát adó összefüggés nélkül az élmény elemzése a herbáriumkészítők leíró természetrajzának színvonalán mozog, vagy pedig a már említett heraldika jelszótárán. De nézzünk kevésbé túlzó hasonlatokat.

¹ Fechner: Elemente der Psychophysik. I—II. Leipzig, 1860.

² V. ö. Schiller: Az érzéki észrevevés elmélete, Athenaeum, 20, 1934.

Komoly segédtudománnyá az élményelemzés a lélektanon belül csak úgy válhatik, ha kidolgozza mindazokat a módszereket, amelyekkel az élmények jelfunkciói általában és *ad hoc* megragadhatók. Ilyen formán kutatja a fonétika is azokat a hangzásbeli eszközöket, amelyek jelzésbeli megkülönböztetéseket lehetővé tesznek (fonémkutatás). A fonétika azonban segédtudomány és főtudománya, a nyelvészet, értelmét vesztené, ha lemondana a külön-külön megragadható hangzókból alakított csoportok funkciójának, a jelentés hordozásának vizsgálatáról. Ugyanígy kifordul a lélektan a saját lényegéből, ha az élményeket azok funkciójának, a jelzésnek tekintetbevétele nélkül vagy annak egyoldalú értelmezésével — mint a fechneri pszichofizika — elemezné.

Az élményelemzésnek mint lélektani segédtudománynak azokat a jelzéseket kell kidolgoznia, amelyek az élőlényt környezetével kapcsolatba hozzák. Ebben az értelemben foglalják el az élménytartalmak helyét az élményaktusok, Brentano és az amerikai funkcionális iskola (l. 8. fejr. 2. pont) kezdeményezése óta. A lélektan képesség- és élmény-műszórendszerének főneveit igék és igékből képzett folyamatjelzők váltják fel: képzet helyett elképzelésről, érzet helyett érzékelésről, szemlélet helyett szemlélésről, észrevevésről beszélünk és figyelem helyett figyelésről, érdeklődésről.¹ A mult századi öntudatlanul művelt jeltant tudatosan művelt jelzéstannak kell felváltania. Ennek jelentékeny kezdeteit dolgozta ki az Uexküll-féle külvilágtan (l. 5. fejr. 3.). Ez a biológiai jelzéstan felkutatja mindazokat az élettörténeteket, amelyek az egyes élőlények észrevevővilágát és hatóvilágát létesítik. Ezt a példát a legújabb állatlélektan is magáévá tette és magáévá teheti az élményelemzés is. Ennek tagadhatatlan előnye az az ismeretelméleti kényelem, hogy nem kell mindig objektív ismertetőjelekhez ragaszkodnia, hanem kiindulhat a kutató egyéni átéléséből, mint megtermékenyítő bírálati módszerből.

A lélektan művelője ugyanis abban az előnyös helyzetben van, hogy cselekvéseinek motívumaiból számosat átél és jól megfigyelhet, valamint megfigyeltet személyes átéléseket

¹ L. pl. Woodworth: Psychology. Newyork, 1929.²

másokkal, akik erről beszámolnak, ami bizonyos objektív körülmények módszeres változtatása mellett ellenőrizhető. A motívumok egy részének tudatossága kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a tudatot a lélekkel azonosítsák. Ősidőktől fogva és az ókori bölcséletben, ha talán nem is mindig kifejezetten, a lélek mint az élet irányítója szerepelt; a lélek vezérli az élőlényt a helyes alkalmazkodásban, kormányozza a szervezetet környezetének megfelelő cselekvésekben. Ezek közül a kormányzó tényezők közül pedig az élmények valóban kitűnően megragadhatók és jobban kínálkoznak, mint a tudattalan cselekvésirányítók. Ez a körülmény az élmények túlbecsülésére és *pars pro toto* beugrásukra vezetett. A léleknek és a tudatnak azonosítását ezenkívül még előmozdította az is, hogy volt valami rejtélyesség az élményekben, melyek sok tekintetben különböztek a környezeti dolgoktól, amint azokat elképzeltük: tűnékenyek, módosulók és nem mindenkor realizálhatók, különösen az irreális élmények. Jeltermészetüknek a gyakorlat bizonyos állandóságával szemben változékonny volt, másféle realitása, önkényessége, szabadságvonása sok rokonságot mutatott azzal a rejtélyes élettényezővel, amely cselekvéseinket sokszor megfoghatatlanul irányítja. A lélek a halálban és az alvásban eltávozni látszik, a szenvedélyekben, betegségek és mérgezések fellépésekor pedig eltorzul. Ez az analógia nagyon is kínálkozott akkor, amikor az életirányításnak a szervezet anyagától feltűnően elkülönülő tényezőjét valamiképpen szemléletessé akarta tenni a gondolkodás.¹ De nem kell most tovább nyomon követnünk ezt a fogalomalakulást, hiszen nem az élménnytan keletkezésének lélektani magyarázása a feladatunk, hanem az élménnytan értékeinek kihámozása és beleágyazása abba a rendszerbe, melyet félreértéseinek elosztatásával nyertünk.

Az élménnytan tulajdonképpen a naív realizmus egyik formáját jelenti. Azt, amit átélünk, teljes értékű valóságnak vesszük és nem ismerjük fel szubjektív, t. i. szervezetünk át nem élt körülményeitől való meghatározottságát és a külvilág át nem élt tárgyi vonásaitól való függését. Ezért abszolutizáljuk az élményeket, és ezért tűnik olyan idegenszerűnek egyes élmé-

¹ Verworn: Die Mechanik des Geisteslebens. Leipzig, 1909.

nyek olykor tapasztalható eltérése a (más úton észlelt) valóságtól. A kísérleti lélektani kutatások kezdetén (Németországban) az érzéki csalódások és (Franciaországban) a beteges jelenségek felé fordult az érdeklődés; a rendkívülinek ez a tisztelete a kontárság biztos ismertetőjele. Hasonló naív realizmussal fogták fel a nyelvet a mágikus világképben.¹

Ebből a naív realizmusból érthető, hogy a test-lélek kérdésnek a fizikai és elméleti jelenségek viszonyára való átfordításával egészen terméketlen álproblémák keletkeztek. Nem tudván hová helyezni az élmények külön világát, kétféle feltévéssel dolgoztak, melyek további problémái önellenmondásokra vezettek, mint azt Kornis a legvilágosabban kifejtette. Az ú. n. test-lélek viszonyra vonatkozó párhuzamossági és kölcsönhatásos értelmezés általa adott bírálata² meggyőző e felfogások meddőségéről.

4. *Az élmények objektív szerepe.*

Könnyebb túlzásokba esni, mint módszeresen mérlegelni. Ezért nem hiányoztak modern kutatók, akik az élményeket egyszerűen tagadták, és olyanok sem, akik kevesebb metafizikai elszántsággal az élmény-szemponthoz elhanyagolhatónak vélték (l. 8. fejt. 3.). Ezeknek a szerteleneknek kétségkívül igazuk volt abban, hogy a kutató magánmeggyőződése és a hírhedt analógias módszer korántsem bizonyítja az élmények létét — amiből azonban nem következik, hogy élmények nincsenek, illetve hogy amennyiben vannak, semmi jelentőségük sincs. Ilyen felfogás pl. az epifenomenalizmus, amely persze szintén nem a lélekről, hanem az élményekről jelenti ki járulékos szerepüket.

Az élménytartalom valóban meghatározhatatlan annak számára, aki nem éli át. De következik-e ebből, hogy az élmény semmilyen összefüggésben sem vizsgálható? A szubjektív leírás nehézségei nyilvánvalóak, és utaltam már az élménytannak régén szemére vetett hibájára, t. i., hogy a visszapillantás a leírandó élményt befolyásolhatja. A más ember élményeire, mint

¹ Cassirer i. m. I. fejt. 55.

² Lelki Élet, III. 20. fejt. L. még e munka Befejezését.

láttuk, analógiás úton próbáltak következtetni, ami azt jelenti, hogy valakinek viselkedéséből, kijelentéséből stb. következtetünk a jelenlevő élményeire, annak alapján, hogy visszaemlékezünk, mit élünk át mi hasonló helyzetben.

Ennek az eljárásnak tudománytalanságára már rámutattam. Megbízhatatlanságán kívül elvi nehézségei is vannak. Tegyük fel pl., hogy egy embertársunk mindig pirosat lát, amikor mi zöldet és zöldet, amikor mi pirosat. Mi lesz ennek a következménye, ha érintkezésbe lépünk vele? A felelet egyszerűen az, hogy ez a rendellenesség semmi zavart nem fog okozni, mert nem lesz észlelhető. Emberünk ugyanis a zöldet változatlanul zöldnek fogja nevezni, mert hiszen ő a mi pirosunkat zöldnek tanulta megnevezni és nem tudhatja, hogy mi azt nevezzük zöldnek, amit ő úgy lát, mint amit mi pirosnak mondunk. Különbséget csak az az eset jelentene, ha ő két szint, amit mi megkülönböztetünk, egyformának látna és ezért nem tudná különböző nevekkal illetni őket — ez a szintévesztés esete. Egyszerű élményeltéréseket egyik és másik ember közt nem észlelhetünk, — lévén a más ember élménye számunkra transzcendens — de megkülönböztetésbeli, tehát viszony-eltéréseket a hozzájuk tartozó teljesítmények — megnevezés, hozzákapcsolás, megkülönböztetés stb. — alapján megállapíthatunk. Ebből következik, hogy a jelek egyéni természete közömbös, ellenben a jelműködések döntőek — ez utóbbiak pedig objektívan vizsgálhatók.

Az élmény önmagában vett tartalma közömbös, ellenben mint jelműködés hordozója, távolról sem az. A jelentéskapcsolatban van adva a jel értelme. Ha rákiáltok valakire, és az megfordul, akkor nem analógiás következtetéssel, hanem közvetlen bizonyossággal tudom, hogy kiáltásomat meghallotta, még pedig az esemény pontos és síma lefolyásáról. Ez az, amit az idegen-lelki közvetlen megragadásáról gondoltak századunk kutatói.¹ Azok az esetek, amikor a teljesítmény és a hozzátartozó jelek közt eltérés van, sokszor közvetlenül felismerhetők, mint ilyenek. A jelműködések álsága, amikor pl. valaki mást mond,

¹ Köhler: Methoden der psychologischen Forschung an Affen. Abderhalden: Handbuch der biol. Arbeitsmethoden. Abt. VI. Teil. D. 1921.

mint amit gondol vagy szándékozik, az a viselkedés mesterkéltsé, darabos voltáról, következtelenségéről, mellékes mozzanatoktól kísértéségéről stb. ismerhető fel, amik többek közt a hazugságnak objektív ismérvei. A jogi gyakorlat lélektana részletesen kidolgozta ezeket az objektív ismertetőket, amelyek a leplezni szándékolt tudatjelenségeket elárulják. Ezeknek ismerete persze a jó színészt sikeres leplezésre képesíti, — aminek azonban általában előfeltétele, hogy a becsapó a becsapás során valóban higgye azt, amit mond, vagy tesz. Egyébként maga a hazudás, leplezés, hamisság is megjátszható. Élmény és viselkedés egymásnak megfelelő mozzanatok, és kivételes, szándékolt eltéréseik azzal a nehézséggel küzdenek, hogy az ál-megfelelést valószínűsítőknak tüntessék fel. Az élménynek csak a tartalma, az anyaga transzcendens, a működése, jelentése objektívan felismerhető. Létüket és tudományos megragadhatóságukat nem az egyéni átélés, hanem a környezetre is kiható működésbeli szerepük biztosítja. Az idegen lelkit, vagyis a rokon élőlények közvetlenül nem tapasztalható tudatát nem a saját átélésünk indokolatlan általánosítása bizonyítja, hanem az élőlények változatos teljesítményei.

Az élmények objektív fennállását más emberekben tehát nem szubjektív átélésüknek állítása bizonyítja, hanem elsősorban azok a teljesítmények, amelyek egy, az élet anyagától különböző életirányító tényező felvételét szükségessé tették. Ez azt jelenti, hogy a tudat-fogalomra valóban, legalább is objektív értelemben, a klasszikus lelki jelenségek, az életirányító mozzanatok adtak alkalmat. Az irányulást a klasszikus lélektan kiindulópontjának, vagy ahogyan nyugodtan nevezhetnők, a lélektani őscsodának tekinthetjük. Ennek legegyszerűbb példája a következő. Ha kinyújtom a karomat, hogy az asztalon előttem fekvő poharat megfogjam, akkor ennek a szándékomnak megvalósulása csak úgy érthető meg, ha feltételezünk egy olyan fórumot, amely a pohár és a kezem közti mozgás közben állandóan változó térvonatkozást ellenőrzi és ennek alapján kezemet irányítani képes. Kell tehát olyan jelrendszert feltételeznünk, amely a két független (egymást meg nem határozó) rendszert, az én mozgatórendszeremet és az asztalon levő tárgyak helyzetét egymáshoz hozzárendeli. Ezt a fórumot nevez-

zük tudatnak és az irányító tényezőket, a rendszerek jeleit, élményeknek. E nélkül a jelzésbeli irányítás nélkül érthetetlen maradna a kéz pontos irányulása a tárgynak különböző — esetleg el is mozduló — helyzeteihez. Az élmények objektív követelésére szükség van, mert hiszen az ivás szüksége nem meghatározott izommozgásokat hoz működésbe, hanem a legkülönbözőbb izommozgásokat indíthatja meg, melyeket az alkalomról való pontos értesülés választ ki. A pohár különböző helyzetei szerint igen különböző mozgások vezetnek egy és ugyanarra az eredményre, t. i. a pohár hibátlan megfogására. Ugyanilyen értelemben beszélhetünk más emberek és egyes állatfajok élményeiről, mint az irányító vonatkozásfordulatokat ellenőrző jeltartományról. A pszichológiai öcsoda a jelközvetítés, tehát szükséglet és alkalmat jelentő élmények nélkül érthetetlen marad. Erre építi Bühler is cselekvéstani gondolatait.

Ebből azonban nem szabad azt a gondolkodásbeli rövidzárlatot elkövetnünk — noha ilyen gondolatmeneti rövidítésekre nagyon hajlamosak vagyunk, — hogy a szükségesnek felvett élmények már elégségesek is az öcsoda megmagyarázására.

Az élmények a cselekvések irányító tényezői, de nem azok a mozgatói, — hogy klasszikus képet használjak, — tehát nem azonosak a lélekkel. Ebben az értelemben idéztem Aristoteles egyik mondatát, hogy nem a gondolkodás mozgat, hanem a megkívánt ad alkalmat a gondolkodásra. Az élmény a cselekvési lehetőségek jele, nem eredményezi, hanem ellenőrzi és irányítja a cselekvést. Példánknál maradva: nem azért iszom, mert látom és megfogom a poharat, hanem azért, mert szomjas vagyok. A pohár látása csak meghatározza, hogy milyen mozgulatokkal lehet a szándékomat végrehajtani. Természetesen nem ihatnék, ha nem látnám és nem foghatnám meg a poharat — ezek azonban olyan feltételek, amelyek megváltozhatnak a nélkül, hogy az esemény lényege szerint változnék. Az érzékelés és mozgás összerendelése képletesen szólva a közeg, amelyben az ivás eseménye végbemegy, eszköz, amely a szándékot végrehajtja. Az eszközszerű, változó feltételeket pedig meg kell különböztetni attól a mértékadó főfeltételtől, amely az ivást indokolja, t. i. a szomjúságtól. Ha nem követjük a feltételek nyo-

mozásában az *ἀνάγκη στήναι* klasszikus elvét, akkor a kondicionalizmus zavaros egyneműségébe jutunk, amely mindent felelősnek lát mindenért és vak az okok rendszerével szemben.¹ A lényeges feltételnek itt sejtetett fogalmával még találkozunk a 9. fejezetben, a „helyzet“-fogalom elemzése során.

A példánkban elemzett ivás döntő feltételeként a szomjúságot neveztem meg. Tovább okoskodó élménytani ellenfelem kedvéért hozzáfűzöm, hogy persze, ez a szomjúság is lehet élmény, mint hiányérzés és mint szándék. Ebből azonban még szintén nem következik, hogy ez az élmény eredményezné a cselekvést. Nem azért iszom, mert a szomjúság érzése vagy az ivási szándék „tudatomban fellepett“, — ahogy a színpad tériességére utaló hasonlattal mondani szokták, (ez a hasonlat ismét egyik bizonyítéka az élmények burkoltan felismert jel-szerűségének, lévén a színpad ábrázolási jeltartomány), hanem a szomjúság érzése már azért lépett fel, mert a szervezet vizet kívánt, és az élmény erről a szervi szükségéről adott jelet. A szomjúság érzése, az ivási szándék az aktuális egyéni szükség jele. Tettemért az objektív ivási törekvés felelős, és ennek az átélt szándék és az átélt alkalom csak lehetőségét megjelölő eszköze. A szomjúság pusztá elképzelése — pl. olvasás vagy képzelődés során — még nem indít ivásra.

Akár tárgyi, akár személyi vonatkozású élményeket elemzünk, akár megismerő, akár orektikus jelenségeket nézünk élményszempontból, azokban mindig szükségkielégítő jeleket, cselekvési lehetőségeket fedezünk fel. Ezek a jelek valami egyéni szükségéről vagy környezeti alkalomról értesítenek — fizikai, társadalmi vagy eszmei értelemben — és lehetővé teszik a megfelelő cselekvést annak irányításával. Az élmények a cselekvések eszközei, melyek a cselekvés egyéni és környezeti lehetőségeiről tájékoztatnak. A lehetőségek még nem döntenek el a történést, mert szükség és belátás szerint élünk vagy nem élünk velük. A szükségek és alkalmak nyújtotta lehetőségek meghatározása a lélektan egyik legnehezebb feladata. Lényeg szerint csak az élőlényre vonatkoztatva határozhatjuk meg őket, viszont tautológiamentes ismereti összefüggéseket azzal

¹ Pl. Verworn előbb idézett műve.

biztosítunk, ha mind az alkalmaknak, mind a szükségeknek objektív meghatározásait keressük, ami által kapcsolatot teremtettünk lélektani és nem-lélektani szempontok között. Ez a kérdés — az élettani és társadalmi határterületek kérdése — még behatóan foglalkoztat bennünket a 10. fejezetben. Addig megelégedhetünk azzal, hogy mind a környezeti alkalom nyújtotta, mind pedig az egyéni szükség nyújtotta cselekvési lehetőségek objektív vizsgálata lehetséges. Az alkalmak leírhatók fizikai, társas vagy eszmei vonatkozásban, a szükségek pedig ugyanígy jellemezhetők szervi, társas vagy eszmei hiány formájában, melyek mind valamilyen élethiányok, a szó legtágabb értelmében véve az életet, és ezek azok, amik célokat tűznek ki elénk és cselekvésre indítanak. Az élethiányok lehetnek tudatosak vagy nem, de mindenképen törekvésekre vezetnek, amelyek célokra irányulván, cselekvéseink hajtóerői. Az élmények ezeknek az objektív értelemben vett törekvéseknek irányító eszközei, melyek a szükség természetéről és az alkalomról tájékoztatnak. Ez a tájékoztató szerep ad a vele foglalkozó élményelemzésnek mindenkor kimoshatatlan racionális mellékízt.

A szükségeket és alkalmakat sokszor ilyenekként éljük át. Éppen ezért művelhettek szinte igazi lélektant még oly torz tudományelméleti alapon is, mint amilyen az élménytan. Az élménytan ugyanis úgy ragadta meg az élőlények világát, ahogy az nekik megjelent (csak ezt a világot persze egy másik megszerkesztetthez rendelte hozzá) és minden további történést ettől a szubjektív megragadástól tartott függőnek. Hasonlóan akar eljárni a cselekvéstan is: a cselekvéseket helyzetekből értelmezi, melyek csak a kérdéses cselekvő lény számára adottak. Így tehát az élménytan bizonyos igazolást nyer, ami érthetővé teszi hatalmas történeti szerepét. Hiszen az élőlények cselekvései csak az ő saját környező világukban lehetségesek és értelmezésük csakis az élőlénynek adott mozzanatokra nézve lehetséges; persze ennek az alanyra-vonatkozottságnak korántsem kell mindig tudatosnak lennie, amint ezt az uexkülli biológia sem követeli. Ilyen mozzanatok azonban átélhetők és akkor az élmény az itt vázolt funkcióját nyeri.

Az élmény a cselekvés eszköze, mely az egyéni szükségéről és környezeti alkalmakról értesít. Csak ebben a vonat-

kozásrendszerben válik teljes és megragadható valósággá. Mint ilyen, kétségtelenül a lélektan legérdekesebb síkját tárja elénk, a tudatos emberi cselekvések természetét.

Megpróbálom bemutatni az élménytörténetek cselekvéstani értelmezését egy hosszabb példán, a műélvezésre való kitérésben.

Vannak helyzetek, melyeket látszólag csak az élménytörténet jellemez. Ezeknek legtisztább esete a műélvezés par excellence passzívnak mondott állapota. Próbáljuk meg egy ilyen történet elemzését. A zenét hallgató ember hosszú időn át mozdulatlanul ül, miközben az élmények legváltozatosabb hullámozása zajlik le. Hol van itt lehetősége a cselekvéstani jellemzésnek? Mindenekelőtt feltűnik, hogy a zenei ingerek hatására, merőben szokatlanul, éber állapotban órákig alig mozdulunk. Az olyan ingersor, amelyik leköt, noha nem kíván beavatkozást, egészen kivételes. Bizonyos huzamos, látási vagy hallási eseménysoroknak ez a hatása (a műalkotás érdeklődéskeltése) a cselekvéstani jellemzés első pontja. A cselekvéstan azonban nem áll meg a kimaradó mozgásreakció megállapításánál, hanem a zenehallgatásnak mint további cselekvések motívumainak szerepét kutatja. Ezért nem elégedhetik meg az aktuális élmények leírásával. Az odaadó zenehallgatást nem vezethetjük vissza gyönyörködő élményekre, mert hiszen a zene minden érzelmet megszólaltat és talán a fájdalmasat leglenyűgözöbben. Riemann szerint ¹ az érverésünknek megfelelő tempó, a hangterjedelmünknek megfelelő magasságok és erők a legkellemesebbek. A lassúbb, mélyebb, halkabb hangkép bágyasztó, a gyorsabb, magasabb, erősebb nyugtalanító hatást vált ki. A ritmikus, dinamikus, agogikus változásokat átélve közérzésünk együtt hullámozik a zenével, és ez a folytonos emelkedés meg süllyedés a maga feszültségével olyan állapotokat teremt, melyekre a hallgató a maga érzelmi életénél fogva különben nem volna képes. A művészet nem annyira gyönyörködtet, mint inkább vígasztal, felemel; nagy embereknek a világgal való szembenállásának egy oldalát tárja elénk, nemes reakciót a jelenségekkel való találkozásra. A művész feladata, hogy

¹ Grundlinien der Musikaesthetik. Berlin, 1921⁶.

egy benyomást, egy léttöredéket kiemeljen élete sodrából és bekeretezze kifejező eszközeinek formájába, önértéket adva a töredéknek, amely így más külvilágokkal közölhetővé válik.¹ A műélvező is „átélheti“ a művész feleletét a világra, a maga érzései átcsoportosulhatnak, az új benyomások birtokában külvilága átalakulhat, részesévé válik a nemesebb, tisztító szemléletnek, megértőbb állásfoglalásra buzdító példának. Ámde a műélvezésnek ez a kathartikus hatása korántsem mindig tudatos, és az, ami rákésztet, rendszerint tanulás- vagy szórakozásvágy, ünnepi kikapcsolódás. Kérdezhetjük azonban, hogy mi által biztosítja a gondjaimból való kikapcsolódás az élvezetet? Éppen azáltal, hogy elhagyva a folytonos beavatkozást igénylő reális külvilágomat, egy másik, irreális, a művésztől a sajátjából kihasított világba merülök bele, még akkor is, ha ezt nem akarom a magamévá tenni, nem akarom megismerni, csak hagyom magam benne sodortatni. Ebben az esetben a mű átélésének a későbbi cselekvéseimre gyakorolt hatása csekély lesz, esetleg csak az esti hangulatomat javítja, vagy beszélgetek róla. Ha viszont a zenei tanultság gazdagításának vágya késztet a zenehallgatásra, akkor a mű elemzése folytán a hallgató azt a jövőben is jobban fogja érteni, vagy tökéletesebb előadásmódját sajátítja el, de mindig annak alapján, hogy a szerzőnek, ill. az előadónak külvilágába beleilleszkedett. A műalkotás olyan vágyakat kelt bennünk, amelyeknek másféle kielégítésére, mint a mű megértésére, nem törekszünk.

Ez a gondolatmenet azonban még nem érintette a műélvezés alatti állapotot, hanem csak az előzményeket és következményeket. A zenehallgatás folyamán élményeink attól függenek, hogy milyen magatartást tanúsítunk. A felkészült zenész önkéntelenül is elemmez, élménye pedig annál gazdagabb, mennyél több részletet tud megragadni. Formatani ismeretei alapján dallamrészleteket anticipál, képes az összhangot és ellentpontot felbontani, képzeletben könnyen többszólamúan énekelve. A tehetséges zenész kisebb tételeket első hallásra képes eljátszani vagy leírni emlékezetből, ami a megtartott részek elemzett hallomását tételezi fel. Az átlagos zenekedvelő meg-

¹ V. ö. „A zenehallgatás lélektanáról“ szóló megjegyzéseimmel. Athenaeum, 25, 1939.

elégpszik elnagyolt benyomásokkal, főleg a dallamosságot és a tempót észleli, figyelme könnyebben lankad és másfelé terelődik. A figyelő a zenét folyton követi, sőt mintegy együtt csinálva a zenészekkel, anticipál. A dallamnak bizonyos meneteit elvárja, a dominánsban előreérzi a tonika következését, a kidolgozóréssz után várja a visszatérést, egyensúlyt, feloldást, ellentétet remél, úgy amint azt a zeneszerző ezekre a zenehallgatási elemekre építve előkészíti. Az oda nem figyelő „fejében más jár“, magában beszélve elintézetlen ügyeire gondol, melyek mint törekvéstörédek fel-fellépnek és elvonják a zenétől, és ez csak elmosott háttérrel ad vontatott vagy nyugtalan jellegével. Az ilyen kusza, egymást keresztező élménytörténetek irányítása nehéz feladat és másképp, mint élettani vagy cselekvéstani beavatkozással, nem is megy. A hallgató meg tudja változtatni a maga külvilágát, elhatározza, hogy gomolygó gondjai helyett a lüktető zenével fog foglalkozni, igyekszik minden részletet megragadni, együtténekléssel, elemzéssel, fogalmi megállapítással. Amíg ezt teszi, és csak ekkor foglalja le őt a zene, addig más tevékenységet nem tud végezni. Így von el a művészet a gondoktól, akárcsak a játék. Persze a csekélyebb zenei felkészültség megnehezíti az együttalkotó elemzést. Ezért hat az átlagos zenekedvelőre az ismert zenemű sokkal jobban, mint az új: az ismert műben emlékei alapján könnyen anticipál dallamokat és modulációkat, együtt feszül és oldódik a hallgató a zenével.

Ezt a leírást látási úton lekötő művekre is alkalmazhatjuk. Az olvasásban pl. a látott benyomásokat hangtani és jelentéstani szerkezetük szerint csoportosítom és akkor értem meg a szöveget, ha úgy tagolom, ahogy az író szándékozza, ha magamban utánamondom a mondatokat. A figyelmetlen olvasó a betűket még szókká csoportosítja, de a mondatok közti összefüggés, vagy egy-egy mondat is már széthullik (főleg nehezebben értett idegen szövegben), nagy fáradság esetében csak betűjeleket látunk és nem haladunk előre tevékeny alakításban. Költői művekben az alakítás nemcsak a belső beszédre, hanem belső szaválásra is számít. A dráma és a tánc mutatják talán a legvilágosabban az együttművelés szükségességét. De még a kevésbbé időbeli jellegű történetekben is feltűnik az

együttművelés jelentősége. Építészeti műveket körül kell járunk, a homlokzatot legalább a tekintetünkkel; fel kell fedeznünk a ritmust és az összhangot; a formát részleteiben követni kell ahhoz, hogy felfogjuk. Még a képek szemlélete is megköveteli a rátekintésen felül a vonalak követését, a színfoltok csoportosítását, a térrészletek együttformálását.

Felfogásomat alátámasztja a műélvezésnek számos régen megfigyelt mellékkörülménye. A legtöbb zenehallgató szívesen dúdolja a dallamot és veri az ütemet. De még kényesebb, zeneértő hallgatóság is szívesen nézi a zenészek nem mindig esztétikus mozgását (ami Wagnert annyira zavarta), mert így jobban tud együttmaradni velük, optikusan is észelve a ritmust, erőt és csoportosítást. A gyakorlatlan olvasó félhangon mormolja a kibetűzött szöveget, a szobrokat tapogatni szeretik, a képekre legalább mutogatnak s. i. t. Ezt az együttművelést vette észre a tapasztalati esztétika akkor, amikor a beleélésnek kissé animisztikus fogalmát kidolgozta, persze távolabbi lélektani következmények levonása nélkül. A műélvezés cselekvéstani jellemzését tehát a mozdulatlan figyelés, az együttművelő tekintet, belső beszéd és ének, azután a távolabbi külvilágformáló hatás adja. Ez teszi érthetővé, hogy miért hat ugyanaz a művészeti alkotás annyira különféleképen a közönség különböző egyéneire: hiszen nemcsak a felfogásról van szó, hanem arról, hogy az élvezett mű kinek micsoda motívummá válik a cselekvéseiben.¹

Példánk elemzése a műélvezés együttművelési természetén kívül általában a figyelemnek együttműködési vonásával is megismertetett. A figyelés jelenségét úgy értelmezem, mint a figyelés tárgyával való együttes szubmuskuláris mozgást vagy mozgásimpulzusokat, amelyek éppúgy irányíthatók, mint a megnyilvánuló mozgások. Ezek a mozgásimpulzusok módosítják az alanyra ható külvilágot, mozzanatait csoportosítva, tehát csekevéseknek foghatók fel, a 10. fej.-ben adandó meghatározás szerint. Gondolataink fegyelmezése, az előadottakra való figyelés aktív, formáló részvételt jelent. Az együttműködést a mozgás- és az alak-észrevevésben is szabatosan kimutat-

¹ V. ö. a 10. fej. 3. pontjában a szerelemről szóló kitéréssel.

ták, sőt Pikler¹ még egyszerűbb érzékelésekre is kidolgozta ezt a produktív vonást. Az 5. fejeletben érintendő buytendijki fenomenológia az egész érzéklést át akarja alakítani a belső mozgások tanával, kimutatván, hogy az érzékelés „virtuális mozgásokat” feltételez. A percepció és apperceptió közötti, Wundt által az itt tárgyaltakra kidolgozott különbséget az együttműködés fokában találhatjuk. Ma e két működésmód szétbontása helyett inkább fokozati különbségek feltevésére hajlunk. A magasabb csoportosítások kihullásában már nem külön apperceptív művelet kimaradását látjuk, hanem érzékszerveink állapotából származó működéscsökkenést,² amely az együttműködési impulzusokat korlátozza. A belső mozgások jelensége teszi lehetetlenné, hogy a cselekvéseket pusztán mozgásokkal azonosítsuk, lévén a belső mozgás egészen más jellegű és más módszerekkel vizsgálható, mint a térbeli mozgás.

Igen érdekesek a figyelésbeli együttműködés külső mozgásbeli velejárói. A figyelés sokszor jobban sikerül, ha más vonatkozásban is megfeszítjük magunkat: felállás, járkálás segít összeszedni a gondolatainkat. Erre látszik szolgálni a legkülönbözőbb helyzetekben alkalmazott babrálás is, amellyel a szerteszóródó törekvéseinket egyetlen, mégpedig mellékes pontra tereljük, hogy így központosan más, az akkor legfontosabbnak tudott dologgal foglalkozunk. Bármilyen apró, mozgatható tárgy, vagy az arcnak, a kéznek bibircsei alkalmasak ilyen babrálásra. Az együttműködésre való törekvésnek ezek a mellékképződményei eloszlatják a bizonytalanságot és mintegy bátorítanak a megfelelőbb, figyelésben előkészülő vagy be is avató együttműködésre.³ Ilyen módon tehát látjuk, hogy az élményszervek a cselekvéstan felé tett legnagyobb engedményét, a figyelem fogalmát a cselekvéstan a maga részéről mint az élményszervek felé tett engedményt értelmezheti.

Hadd világítsam meg még egy példán az élményszervek eszközjellegű szerepét a cselekvések irányításában. Ez a példa

¹ Sinnespsychologische Untersuchungen. Leipzig, 1917.

² L. Az érzéki észrevevés elmélete c. dolgozatomat. Athenaeum, 20., 1934.

³ L. Purposless manipulation c. előadásomat. XI. Congrès Internat. Psychol. Paris, 1937.

az eddigieknél jobban mutatja be, hogy az élmények nem magyarázzák meg a cselekvések keletkezését, de ezek lefolyásának megértéséhez mégis csak nélkülözhetetlenek. Lehet egy cselekvést többé-kevésbbé helyesen azzal magyarázni, hogy a cselekvő nem bír valamely gondolattól szabadulni. Egy gondolattól vagy azért nem lehet szabadulni, mert rendellenes élettani folyamatok meg nem felelő működésre készítetik az idegrendszert és irreális jeleket keltenek, vagy azért, mert valamilyen — sokszor élettanilag meg sem határozható — körülményből fakadó szükség azt állandóan kiváltja. Csak akkor jelent a gondolat cselekvésre sarkallót, ha valami egyéni szükségleti (vagy idegkórtani) realitás idézi elő. Egy társadalmi sérelem pl. kelthet olyan gondolatokat, amik rendkívüli tettekre sarkallnak, míg ugyanez a gondolat hatástalan marad, ha játékos álmodozásban színezzük ki. Az élmény maga csak irányító, de nem hajtó mozzanat. Nézzük az egyik legismertebb dráma hőségnek, Othellónak példáját. Othello megöli Desdemonát, mert nem bír szabadulni attól a gondolattól, hogy neje hűtlen hozzá. Tette értelmezését azonban nem a csökönyös gondolat adja, hanem az érdekféltés, amely a gondolatot állandóan kiváltja. A gondolat az érdekféltésnek csak eszköze, amely megjelöli az irányt, amelyben az érdeket védeni kell. Nem a gondolat felelős a tettért, nem ez a tett indító oka, hanem az a mozzanat, amely a gondolat kiváltója. Ha a gondolat kóros szervi izgalom következtében beálló káprázat lett volna, akkor Othello örületeiben cselekedett volna. Ez esetben tettének nincs motívuma, hanem élettani oka van. Othello tette azonban megokolt, érthető lélektani indokokból fakad: abból a szükségből, hogy legfőbb érdekét, szerelmi és társadalmi tekintélyét mentse. Ez a lélektani helyzet jellemzi Othellónak és környezetének viszonyát. Othello helyzete feszült: már létre a velencei köztársaság szolgálatában áll és nemcsak győztes hadvezér, hanem a legszebb fehér nemesnő férje. A nő apja tudta nélkül, a nemesek felháborodására követte. Othello állandóan érezhette, hogy túlságos nagyot nyert, olyasmit, amire nem tartják méltónak. Az önbizonytalanságnak ezen a talaján támadhatott a féltés, melyet Jago mesteri módon kihasznált. Ha Othello nem már, akkor a drámai megokolás hiányos. A már társadalmi helyzete eredmé-

nyezi hiszékeny féltékenységet és ez teremti elviselhetetlen gondolatait. Szándékai megaláztatásából folynak, a nélkül, hogy ez a megaláztatás világosan átélt volna, hiszen hatalmának kétségtelen tetőpontján éri őt a fenyegetés, úgyhogy a létbizonytalanság nem jut el fogalmi elgondolásig. Tudattalan konfliktusokat Shakespeare másutt is alkalmazott, pl. a Hamletben.¹ Othelló érzései és szándékai a helyzet eredménye és a tett irányítója, de maguk is már motiváltak. Az élmények nagy mértékben változhattak volna a nélkül, hogy az esemény lefolyását érintenék. A kérdéses lélektani jelenség tehát, Othelló tette, csak a helyzetéből kiváltott objektív törekvések ismeretében értelmezhető.

Visszatérve az élmények valóságtanára, leszögezhetjük, hogy az élmény a cselekvésnek eszköze, a lehetőségekről tájékoztató egyéni szükségek és külvilági alkalmak jele. A cselekvési vonatkozásrendszer nélkül, melyet az egyénnek jelent, az élmény nem objektívan megragadható valóság, hanem csak a jelzéslehetőségek töredéke. Jelzésbeli működésük azonban, mint közvetítő alany és környezet között, elénk tárja a lélektan legérdekesebb kutatási síkjának, a tudatos cselekvéseknek természetét. Valamilyen élethiány, mint szükséglet, célratörést vált ki, és ez eredményezi a cselekvést és a cselekvésirányító felszólításokat egyaránt. Minderről az élmény, mint igazi racionális jel, mint a cselekvés eszköze értesít.

Az élmény tehát cselekvésmozzanat, melyet ugyanaz a szükség hoz létre, amely a cselekvésre vezet. Az élmény a cselekvésnek valóságtani szempontból önállótlán része, amely határozott értelmet csak az egészben, a cselekvésben nyerhet. Nem szubjektív átélhetősége avatja tudományos tárggyá az élményt, hanem objektív szerepe, a jelműködés, mint cselekvésmozzanat.

Az élménytan következetes végiggondolása önmagán túl vezet és felidézi a cselekvéstan eszméjét.

¹ E. Jones, Amer. J. Psychol. XXI. 1909.

II. RÉSZ.

A CSELEKVÉSTAN BONTAKOZÁSA.

Az élménytan bírálata során önellenmondónak ismertük fel a tudatlélektan programját. Az élménytan kiélezett kialakulásával egyidőben léptek fel a megdöntésére igyekvő ösztönzések. Nem részletezhetem az élménytan elleni visszahatás történetét: kár lenne felsorolni mindazt az ellenzést, amit az élményelemek tana az aktualizmus- és az aktustan óta a mai lélektan kialakulása során elszenvedett. A lélektan lassan visszakanyarodik oda, ahová Aristoteles helyezte, az élettan és erkölcs tan közé. A döntő érvek először a szorosan vett lélektan körén kívülről jöttek: a biológiából, a kultúratudományokból és a pszichopatológiából. Ezek a tudományok a lélektan alkalmazására rászorultak, de használhatót nem találtak. Így hát ők maguk állítottak fel követelményeket, melyeket a minden emberi kérdésre alkalmazható lélektannal szemben támasztani kellett. A következő három fejezetben sorra vesszük ezeket a követelményeket, hogy tisztán lássuk a szálakat, melyek kivezették a lélektani eszme keresőjét az útvesztőből, ahová a lélektan tudományos megalapozásának kísérlete során belekeveredett. A kezdeményezések két fogalom kialakulására vezettek, ezek a viselkedés és a helyzet fogalmai, melyek egymással kölcsönös kapcsolatban határozzák meg a cselekvést. Fejtegetéseink során külön fejezetek tárgyalják a viselkedés, a helyzet és a cselekvés fogalmának kialakulását, a befejezés a cselekvéstan szellemében szükséges új tájékozódás vázlatos tervét adja.

A lélektan ilyenformán egészen más arcot ölt, mint amelyet a XIX. században kísérleti lélektan címen viselt. Az új eszme azonban közelebb visz bennünket az antik elgondoláshoz, mint a lélektan feladatának bármelyik újkori megfogalmazása. Ha nem lett volna a lélektannak ilyen hagyománya, talán célszerűbbnek tünnék, hogy egy új tudománynak, a cselekvéstannak szükségességéről győződjünk meg: az élménnytannal szemben ugyanis mindenesetre gyökeres a változás. Így azonban a cselekvéstan a lélektan megújításával csak az ősi célkitűzés szabatosabb megvalósítását célozza.

Az élménnytán apostolai egész sor iskolát alapítottak. A saját gráci műhelyén kívül Brentano a würzburgi gondolkodáselemzést és részben, Stumpf közvetítésével, az alaklélektani irányt is megihlette; Stout és Ward közvetítésével a tengerentúlra is eljutott és ott a funkcionalizmust eredményezte. Wundt hatását mindezek az irányok nyilván szintén érezték, de híven a saját lipcsei iskolájához, melyet Wirth a pszichofiziológia, Krueger pedig a „Völkerpsychologie“ szellemében fejlesztett, a göttingai emlékezet- és akaratvizsgálók követték; amerikai tanítványai közül Titchener és Bentley maradtak hűek hozzá, akik az élmények szerkezetét önmaguk elszigetelt létében vizsgálták. Az élménnytán ezenfelül alkalmat adott a bergsoni metafizika, a husserli fenomenológia és részben a brandensteini totika bölcséleti fejlődésláncolatára is.

Az élménnytartalom és az élménnytaktus szempontjait az iskolákhoz el nem szegődött, legkiválóbb egyeztetők kísérelték meg, mint a tengeren túl James, vagy nálunk Kornis. Szerintük az élménnytartalom jelenséglefolyását éppúgy vizsgálni kell, mint a diszpozíciókból fakadó aktusokat. E termékeny álláspont természetesen az elvi nehézségeket még sem tudja feloldani, mert nem néz szemébe a lélek-tudat azonosítás hibáinak, de hozzájárult ahhoz, hogy újra felidézze a lélektan eszméjének feledésbe merült vonásait, nevezetesen a dinamikus életteljeséget.

Az élménnytán elégtelenségének és a cselekvéstan szükségességének hirdetése visszavezet a lélektan régebbi és szélesebb igényeinek elismeréséhez. A cselekvéstan szellemében újjáéledt lélektan hivatott lesz arra, hogy az ember természete-

tét a világhoz való viszonyában megragadja, hogy biológiai és kulturális szerepét megértesse. Wundt is, Brentano is ezt remélték a lélektantól, de koruk a technika fejlődése volt, nem a humanitásé. Az ember nem ismereteiben, hanem mindenoldalú cselekvéseiben mutatja meg a lényegét. Ha az emberek irányítását valaha is befolyásolhatják tudományos szempontok, akkor ez a feladat a cselekvéstanra fog várni.

5. fejezet.

A LÉLEKTANI BIOLOGIZMUS.

A biológia, anekdotikus korszakából kivetkőzve, nem elégedhetett meg pusztá rendszerezéssel, hanem funkcionális kérdésfeltevés felé kellett fordulnia. Szempontjai azonban tágabbra nyíltak, mint a szervi életfolyamatokat gépszerű mintákkal értelmező XIX. századi élettané. A biológia az élőlényt a maga életterében akarta megérteni, és így akkor, amikor a pusztán leíró adatgyűjtésen túl általános szabályokat kellett megállapítania, formális tételekre való törekvésében az élőlény és környezete kölcsönhatására fektette a súlyt. Az alkalmazkodás fogalmának bevezetésével a környezetet az élőlény számára való jelentésében viszonylagosította. Az alkalmazkodás született és szerzett eredetének felfogása egyaránt, a környezethez igazodó szervképződés tana és a módosuló előreformáltság elgondolása is a fejlődés-elméletre épült. A szerint, hogy inkább az alaki vagy inkább a működési jelenségeket vizsgálták, egyrészt a fejlődéstani, másrészt a viselkedéstani szempont nyomult előtérbe. A viselkedéstani szempont mind szorosabb kapcsolatba került a megújítandó lélektannal, de a fejlődéstani szempont is az életjelenségek alkalmazkodási művelete iránt érdeklődött, bevonva ebbe a kérdéskörbe az addig a lélektan fő tárgyát tevő értelmet is.

A fejlődés-elmélet és ennek újabbkeletű ellenlábasa, a fenomenológias biológia megbeszélése a lélektan biológiai kezdeményezéseinek részleteivel ismertet meg.

1. *Darwin pragmatikus kérdése.*

A fejlődéstan pragmatikus szellemének köszönhetünk egy egészen új kérdést, amely addig ilyen értelemben elképzelhetetlen volt, de igen termékenynek bizonyult, t. i. azt a kérdést, hogy mire való az értelem. Mi az értelem rendeltetése, miképen alakult ki és mi a biológiai természete? A fejlődéstan az értelmet nem tekintette eleve adottságnak és nem tartotta az emberi nem kizárólagos tulajdonságának. Az értelmet lassú fejlődésben keletkezőnek gondolta, akárcsak a fajok más tulajdonságait, szerveit és működéseit, melyek belső mutációk következtében jönnek létre és azután a létérti küzdelemben vagy célszerűeknek mutatkoznak, vagy nem.

Kell hozzá valamelyes történelmi hajlam, hogy az ember ennek a gondolatnak megdöbbenő hatását felbecsülhesse. A racionalizmus fénykorában az értelem volt az a mozzanat, mely az ember lényegét jelölte meg, ez különböztette meg minden anyagi dologtól és tette az örök értékek részesévé. Ebbe a világképbe dobja bele Darwin a kérdést, hogy mennyiben mutatkozik értelem az állatok világában, és hogy mit ér az értelem a létért való küzdelemben. Érdekes felkeresni Darwin érveit, melyeket az emberi és állati lét közt tátongó szakadék védői ellen csoportosított.¹ Ma már némelyik érv éppúgy közhelyszerűnek hat, mint amilyen fölöslegesnek tűnik az a fáradkozás, amellyel kora híres antropológusaira támaszkodva bizonyítja, hogy a művelt népek valamikor mind barbárok voltak.² Az állati értelem példái természetesen sokszor lapos anekdoták, könnyen cáfolható hiedelmek. De nem is az érveké az érdem, hanem a kérdése, melynek az egész mai nagyszerű állatlélektant és a világképünk szerves alkatrészévé vált biológus-tikus felfogást köszönhetjük.

Könnyű elgondolni, milyen válasz adódott a kérdésfeltevésből. Az értelem mutációsan fejlődő működés, amely a létérti küzdelemben válogatódik ki és emelkedik mindig nagyobb teljesítőképességre. Lehetővé teszi az alkalmazkodást,

¹ The descent of man. 1871. 3., 4. fejj.

² I. m. 5. fejj.

új vadászati és védekező módok kitalálását, minek következtében a *homo faber* utólérhetetlen fölénybe kerül őseivel szemben. Ez a gondolat két feladatot tűz ki az értelem természetének kutatására. Először a funkcionális szemlélet részletezését követeli, hogy t. i. mire valók az értelem különböző műveletei, honnan erednek és mire vezetnek. Másodszor gyökeresen új lélektani módszer kidolgozását kívánja meg, mely a teljesítmények alapján ítéli meg az értelem tulajdonságait, a létbiztosító módszerekből és az alkalmazkodást elősegítő eszközökből. A funkcionális szemlélet és a teljesítményelemző módszer századunk lélektanának fővonásaivá válnak, Darwin kezdeményezésére, elsősorban angol nyelvterületen.

Darwinban kortársai az ember és az értelem trónfosztóját látták. Pedig a lélektant érintő kérdései — függetlenül Darwin lapos társadalomtani magyarázóitól — éppen existenciális fontosságúvá emelték azokat a jelenségeket, melyeket addig önmagukban vizsgálándónak, a világ múlandóságától függetleneknek gondoltak. Az értelmet elszakította azoktól a vékony száaktól, melyek a mindenséghez — annak gondolhatósága által — hozzáfűzték és hozzákötötte a világhoz a maga konkrét mindennaposságában, olyan kézzelfogható módon, hogy többé azt az élettől elválasztani nem lehetett. Így vált az értelem szilárd kapcsolata ember és világa között, biológiai és művelődési vonatkozásban egyaránt.

Darwin nem állt meg az értelemnél, hanem kiterjesztette kérdéseit erkölcsi jelenségekre is, és az ember orektikus vonásainak társadalmi szerepét is vizsgálat tárgyává tette. A kifejező mozgások tanulmányozása során felállította híres elméletét,¹ mely szerint az indulatok céleselekvések megcsökevényesedett alakjai. Így pl. a harag nem más, mint támadó mozdulat, amely nem jó létre, minthogy a társaséletben gyakran célszerűtlen lenne, és azért visszafejlődött. Az érrendszer kitágulása, a kezek ökölbeszorulása, a test előredőlése és a fogak vicsorítása világosan mutatja a támadásra való felkészülést. Ugyanígy kimutatható a félelemről, hogy az a menekülésnek csökevénye. Ez az elmélet érzelmi és akarati élményeinket nem-

¹ Expression of Emotion in Man and Animal. London, 1873.

csak fejlődés-összefüggésbe hozza, hanem rámutat arra — és ez a nagyobb érdeme — hogy a külvilágra való konkrét irányulás nélkül az érzelmek értelmét megragadni nem lehet, mert lényegük ebben van. A külvilágra való irányulásban, a veszélyhez való alkalmazkodásban keletkeznek a harag és a félelem, és ezért lényegileg csak ebben az összefüggésben érthetők meg, akárhogy is alakulnak az idők folyamán.

Megismerő és orektív lelki vonásaink tehát a külvilághoz való aktuális alkalmazkodást szolgálják, lényegük a cselekvésben van, akármennyire szigetelődnek is el olykor élményekké. Az élmény kísérő tünet, amely megmutatja a helyes alkalmazkodás útját.

Nyersen, az első felfedezés ügyetlenkedéseivel vetette bele Darwin a lélektanba a biologisztikus nézőpontot. Érveit könnyű volt halomra cáfolni, annál is inkább, mivel Darwinnak az elmélet nem volt erős oldala. Megfigyelésének élessége azonban mintaszerűen rávilágít arra, hogy csak — bármilyen vázlatosan is adott — vezérgondolat birtokában lehet tapasztalati anyagot termékennyé tenni. Darwin legtávolabbi dolgokat hozott összefüggésbe egymással, és a konkrétumoknak minden egyes vonását megragadta, hogy táplálékot adjon az elméleti kutató erővel rendelkező rendszerezőknek. Kora lélektanának hamiságát meg kellett látnia, amikor földközi útján heteket töltött a Tüzföld fagyos vidékének ruhátlan barbárai között,¹ akik éreznek, akarnak, ravaszul gondolkodnak, alapjában olyanféleképpen, mint mi, de nem értjük őket a magunk módján, hanem inkább csak úgy, mint az állatokat. A társítások, érzetek és képzetek fogalmi felszerelésével teljesen értetlenek maradtunk az ilyen őseredeti emberi jelenségekkel szemben. A lelki jelenségek életérdekű gyökereit kell feltárni, ezt a programot tűzte Darwin a lélektan elé.

2. *A tudat, mint alkalmazkodási eszköz.*

A fejlődési szemlélet rendszeres kiaknázása Spencernek jutott osztályrészül. Bölcséletében jelentékeny helyet biztosított a lélektannak, amely az ő kidolgozásában nemzedékeken át

¹ A Naturalist's voyage. London, 1865.

hatott az — elsősorban tengerentúli — kutatókra. Ezért a tanítását tüzetesebben kell szemügyre vennünk.

Lélektana elemző felében tisztán ismeretelméleti természetű és nem jut túl a Locke-Hume-Mill által kiépített vonalon. Egyesítő felében azonban elvi tisztasággal szögezi le a biológisztikus szemléletet. Az egyesítő vizsgálat programját az elemző vizsgálódás eredményéből szűri le.¹ Minden elméleti ténykedés változások rendezett egymásutánja, a tudatállapotok folytonos differenciálódása és integrálódása.² Ez az eredmény azonban megegyezik egy másik tudománynak, t. i. az élettannak meghatározásával. Ott is két ellentétes folyamat biztosítja a jelenségek lefolyását. Ez a megegyezés szükségszerű, mert ugyanannak az élettörvénynek kétféle megnyilvánulása az, ami közt a megegyezés fennáll.³

„Ha meggondoljuk, hogy a szerkezet és a működés törvényei szükségszerűen összehangzanak és azt, hogy az idegrendszer szerkezetének és működéseinek meg kell egyezniök a szerkezet és a működés általános törvényeivel, akkor világossá válik, hogy az itt nagyjában jelzett párhuzam olyan, amelyet érvényesnek kell tartanunk. Világos lesz, hogy a lélektan és az élettan, végső általánosításban, ahogy itten mutatkoznak, egy és ugyanannak az őseredeti igazságnak különböző oldalaivá válnak. Világos lesz, hogy mindketten az élet egyazon alapvető elvének kifejezői“.

Az itt érintett párhuzamosság nem a Wundt-féle parallelizmus, amely két gyökeresen különböző világot tételez párhuzamosnak, hanem szerves felfogás, amely az élettani és az élménytani jelenségekben egyaránt az élet alapvető természetének megnyilvánulását látja. Az élmények tehát beleágyazódnak az életfolyamatba.

Az élmény életműködés, melynek természete a működést létesítő szervnek, az idegrendszernek természetéből folyik, miként minden működést az a szerkezet jellemez, amelyből keletkezik. Ha tehát tovább akarunk jutni a lélektanban, akkor az élet lényeges jegyeit kell szorosabban szemügyre venni. A

¹ Principles of Psychology. 1870—72. II. rész, 26. f.

² U. o. 104. §.

³ U. o. 105. §.

szintetikus lélektan főkérdése az élet fogalmának meghatározására irányul. Ennek a kérdésnek szenteli a III. rész (általános szintézis) első fejezeteit. Számos felfogást vitat meg, míg a lélektan történetében annyira nevezetes meghatározásához jut.¹

„Az élet akciók koordinációja“. „Különnemű változások meghatározott kombinációja megfelelésben külső egyidejűségekkel és egymásrakövetkeztetésekkel“. „Az élet belső viszonyoknak külső viszonyokhoz való folytonos hozzáigazodása“.

Ehhez az utolsó meghatározáshoz hozzáfűzi, hogy az a legteljesebb, mert nem érvényes sem olyan élettelen természeti jelenségekre, mint a csillagok járása vagy a jégár mozgása, sem pedig emberi mesterséges alkotásokra, mint pl. a gépekre. Viszont minden életjelenséget magában foglal ez az *adjustment*-képlet, amely két független rendszer kapcsolatát fejezi ki, (természetesen a Spencerre annyira jellemző formalisztikus modorban, mely sokszor azt a veszedelmet kelti, hogy üres semmitmondássá válik, amit nemkevésbé híres fejlődés-képletére kortársai rá is olvastak). De talán éppen a sokféleképen való értelmezhetőség tette annyira termékennyé a hozzáigazodás fogalmát. Használható volt ez a fogalom nemcsak a közvetlenül életérdekű akciók értelmezésében, hanem pl. a társas viselkedésben is, amely éppen megfelelő hozzáigazodásban áll, a társadalomellenes embert a hagyományok és az időszerűségek összhangjának hiánya, a „maladjusted“ vonás jellemzi. A tanuláshoz mozgásbeli és értelmi formája egyaránt hozzáigazodást eredményez új követelményekhez, maga az értelem pedig egyenesen azt a meghatározást nyeri, hogy váratlan helyzetekben való gyors alkalmazkodásban áll. Ennek a rugalmas használhatóságnak értékét növeli, hogy az *adjustment* fogalma, a maga tágasságában, teljesen nyitva hagyja lefolyásának részleteit és így további kutatásoknak engedi át szabatosabb körvonalozását. Ami termékeny elméleti munkát a mai lélektanban találunk, az a hozzáigazodás vagy alkalmazkodás fogalmának elmélyítésén dolgozik.

Az *adjustment* fogalmának jelentősége kétirányú. Az

¹ III. rész, 115., 117., 120. §§.

egyik a dolog magvát érinti, a másik inkább a kerületét. A magvas vonás a fogalomba befoglalt kétsarkúság. Alkalmazkodás vagy hozzáigazodás két rendszer közt megy végbe, melyek az alkalmazkodásban megfelelnek egymásnak. Ezt juttatja kifejezésre a megfelelés gondolatát bevezető fogalompár, az inger és a válasz.¹ Az inger-válasz fogalompár többet juttat kifejezésre, mint valamely változást, amely más változás következtében jön létre. A többletet az a megegyezés adja, amellyel a válasz az ingerhez hozzáigazodik, és a válaszoló rendszer fennmaradását biztosítja. Ezért nevezi Spencer hozzáigazodásnak az élőlények létfeltételeiknek való megfelelését. Az ingerre adott válasz nyilvánvaló kapcsolatban van jövőbeli eseményekkel. Ezért folytonos a kétsarkú viszony dinamikája.

A hozzáigazodás fogalmának kerületi vonása pedig az élet egysége, amely magába foglalja a szorosabb értelemben vett vitális és az elméleti (élményszerű) alkalmazkodást. Az elméleti jelenségek nem érthetők meg az életnek értelmén innen egyszerűbb formáinak megragadása nélkül.² Az érzékek tökéletesedése mind gazdagabb környezeti feltételekhez való alkalmazkodást tesz lehetővé, az emlékezés pedig kiszélesíti az alkalmazkodást aktuálisan nem szereplő mozzanatokra is. A tevékenység foka a benyomáskészség ugyanolyan fokával jár együtt. A tudomány és a technika a megfelelő közlekedésnek ugyanazt a szenvedő és tevő formáját képviseli, amit alacsonyabb fokon érző és mozgó folyamatnak nevezünk; ezek azoknak ősképei.³ Ez az élet-szféra ad egészen új értelmezési lehetőséget az elméleti jelenségeknek és a lélektannak, melyeket a biológiai jelenségek folytonosságának kutatásába ágyaz bele.

Az élmények alkalmazkodási folyamatok, szakaszok, vagy eszközök és az alkalmazkodásban vitt szerepükön kívül teljesen megfelelő módon meg nem ragadhatók. Ösztön, gondolat, emlékezés, akarat a megfelelő közlekedés eszközei. A biológus-felfogás szükségképpen alárendelt szerephez juttatja az élményeket, hiszen kiindulása nem ismeretelméleti, hanem va-

¹ 117. §.

² 126. §.

³ 156. §.

lóságtani. Spencer bölceletében összefoglaltan számos érvet találunk meg, amelyeket az előző részben az aristotelesi lélektan-eszme szellemében a tudatlélektan bírálataiban kidolgoztam. Az élmények jeltani természetének belátásához a klasszikus lélektan mellett a biologisztikus újítási törekvéseknek köszönhetjük a legtöbbet, éppen a klasszikus felfogással való — eddig nem igen hangoztatott — rokonságuk következtében.

A lélektan feladata a jelenségek spenceri átértékelése következtében alaposan eltolódott: a tudatjelenségekben alkalmazkodási folyamatokat vagy ezek szakaszait kell felismerni. A szervezet belső viszonyait kapcsolatba hozzák a környezet külső viszonyaival; a benyomásfogadásnak és a tevékenységnek különböző fokait jelentik; az inger és válasz közti megfelelés mozzanatai. Ezzel az egészen új fogalmi felkészültséggel indul útnak a biologisztikus lélektan. Az aristotelesi totális és dinamikus vonás csirái újra felbukkannak: minden lelki jelenség az élet egészébe ágyazott és az alkalmazkodás folyamatába tartozik. A környezetre irányul és célratörés van benne, mert megegyezik a jövőben bekövetkező eseményekkel — a hozzáigazítás vagy alkalmazkodás az a varázsszó, amely felnyitja az antik gondolatok kincsesládáját.

A biologizmus termékeny áradása azonban sokat is hozott a jóból és helyenként pusztítást vitt végbe. Nemesak ott volt a hiba, hogy némelyik gondolat nagyon olcsón volt alkalmazható — magában a bölceleti alapvetésben nagy ür tátongett, melyet önellenmondással sikerült csak, nagyon laposan betömni. Az aristotelesi lélektanról sikerült elterelni a vádat, hogy meghatározása túlságosan általános: láttuk, hogy nem minden életjelenséget, hanem csak a célraírányulás meghatározott szemszögéből nézett életjelenséget, az életfolyamatokból álló, de a környezettel aktív kapcsolatban szerveződő cselekvéseket tekintették a klasszikusok lélektani problémának.¹ Spencernél ez a határ elmosódással fenyeget. Az élet lényegét magát ismeri fel az alkalmazkodásban és nem biztosít *differentia specifica*-t a lélektani szemlélet számára. A spenceri meghatározás tehát igen tág és kisajátít valamit az élet számára abból,

¹ 1. fej. 3.

amit a lélektan szempontjához tartozónak ismertünk fel. Az alkalmazkodás haladása a benyomások vonatkozásait és rendjét követeli, hogy az koordináltakká tegye őket. Egyidejű folyamatoknak mindinkább egymásutániakká kell átalakulniok, egy központon kell áthaladniok, ha a megfelelés bonyolódik. Így keletkezik a tudat, amely a lélektan tárgya.¹

Viszont felvesz nem tudatos lelki ténykedéseket is, amelyek azonban az ő meghatározása szerint nem különböztethetők meg egymásutáni élettani folyamatoktól. Következésképpen Spencer nem mond mást, mint azt, hogy a lélektan bonyolultabb alkalmazkodásokkal foglalkozik, mint az élettan. Ennek azután az az előnye, hogy nem vezet be gyökeresen új tényezőt, nem kényszerít más nembe való átlépésre és nem vezet be homályos ismeretelméleti fogalmakat mint egyidejűt és egymásutánit, melyeket utólag többé-kevésbé összeolvaszt.

Ezzel a felfogással mármost szembeállítható az a kérdés, hogy miért kell ugyanannak a dolognak az egyszerűbb formáját egy egészen más tudománynak tárgyalnia, mint a bonyolultabb formáját, még akkor is, ha a két tudomány végső fokon ugyanazokat az alapelveket követi. Itt jutunk az elválasztójegy kérdésének lényegéhez.

Idézzük fel egy percre az aristotelesi megkülönböztetés helyreállított meghatározását. Kifejtettem, hogy az életet két szempontból tekinthetjük a Stagirita szellemében. Egyrészt mint táplálást, másrészt mint törekvést. Az élet táplálásoldala (és a törekvésé is) az élettan tárgya, törekvésoldala pedig (és a táplálásé is) a lélektan tárgya. Mármost, ha a törekvést nézzük, nem tűnik-e minden alkalmazkodás törekvés-szerűnek? A szó közönséges értelmében kétségtelenül annak tűnik. Maga Spencer is sokszor úgy ír, mintha csak a lélektant tartaná szem előtt, amikor az *adjustment* fogalmát teregeti szét. Azonban ő kétségtelenül táplálási jelenségeket is ide sorol, amikor pl. a növény asszimilációs folyamatát emlegeti. Ebben az értelemben azonban mintha más szférája volna az *adjustment* szónak, mint az aktív létérti küzdelem értelmében. Utóbbiban világosan kivehető a célra irányulás tevékeny vonása, de

¹ III. rész 170., 171. §.

a növények asszimilációjában ilyen vonást nem találunk. Célról csak ott beszélhetünk, ahol a célt lehet nemcsak elérni, hanem el nem érni is. Az asszimiláció pedig mindenképen végbemegy, egy átfogóbb folyamat állandó mozzanataként. Ezzel szemben az igazi célraírányulás — az egyén állásfoglalása — változó módokon mehet végbe, pl. veszélyben támadhatok, vagy menekülhetek, ami egyaránt lehet célirányos.

Mármost ezek szerint az olyan alkalmazkodás, amely célirányulást mutat, régebbi meghatározásunk szerint a lélektan tárgya, az olyan pedig, amelynek ez a vonása hiányzik, az élettané. Pontosabban: a célraírányulást tekintve az életjelenség lélektani szempontú probléma, a lefolyás részletmozzanatait magukat tekintve pedig élettani szempontú. A kétféle nézőpontból ugyanis annyira különböző természetű kérdésfelvetések adódnak, hogy egészen különböző fogalomrendszer alkalmazását teszik szükségessé és egészen különböző előismereteket kívánnak kutatóiktól, akik így két külön szaktudomány táborát alkotják. Ez az értelmezés a spenceri felfogással jól összhangba hozható.

Bizonyos bonyolultságon túl találkozunk az alkalmazkodásban célraírányulással, de a legegyszerűbb formákban (pl. növényi anyagcsere) ilyet nem találunk. Tehát arról van szó, hogy a lélektan olyan szempontot követ, mely csak bizonyos fokú bonyolultságon túl adódik. Itt új jelenségesoport lép fel, melyhez új fogalomrendszer tartozik, amely az életjelenségek elemeiből adódó magasabb történésformák megragadására alkalmas. Kell az alkalmazkodásnak valamelyes bonyolultsága ahhoz, hogy benne a célraírányulás szempontját megragadhasuk. Ezen a fokon túl két szempontból vizsgálhatjuk az alkalmazkodást, egyrészt mint folyamatot és másrészt mint cselekvést. Az élettani lefolyás változó cselekvésekben is változatlan, a változatlan célraírányulás azonban igen változó élettani folyamatokkal mehet végbe.

A gondolatmenetet hadd világítsa meg egy más tudományból vett hasonlat: alak-kérdések az elemproblémák mellett csak akkor tehetők fel, ha az elemeknek bizonyos száma jelen van; egy-két elem vagy egyszerű szabályt követő sor nem ad alakot. Az alak szempontjából pedig annak összetevői kö-

zömbösek. A lélektani szempont tehát olyan magasabbrendű formákkal foglalkozik, melyek az anyagnak bizonyos bonyolultságát feltételezik. A pusztá bonyolultság egymagában persze még nem biztosítja az új nézőpontot és nem indokol új tudományt, hanem annak csak előfeltétele. A bonyolultságból új forma keletkezik, mint hangok sokaságából a dallam. Az új nézőpont nem teszi feleslegessé a régit, mint ahogy a spenceri filozófia számos többé-kevésbbé-okoskodásában is mindig megtaláljuk a két szempont egymás mellett való fennállásának tiszteletben tartását.

Az élettan és lélektan tehát végső fokon egyaránt foglalkozhatik az élőlények folytonos alkalmazkodásaival, a szó spenceri, legtágabb értelmében. Azonban az alkalmazkodás két szempontból vizsgálható (melyek közül a második az első tárgyának bizonyos bonyolultságán túl adódik): az alkalmazkodási folyamat szempontjából és az alkalmazkodás célirányuló, eredményt létesítő természetének szempontjából. Ez a két szempont adja az élet két oldalát, az élettani folyamatot és a lélektani cselekvést.

3. *A külvilág jelentésváltozatai Uexküll jeltanában.*

A lélektan biológisztikus megújítása nem szorítkozik a fejlődéstanra. Századunk legjelentékenyebb biológisztikus ösztönzését Uexküllnek köszönhetjük, aki egészen távol áll a fejlődéstantól, annyira, hogy elméleti biológiájában minden helyen, ahol Darwin tanát említi — pedig több van ilyen egy tucattól — lesújtó bírálatot mond róla.¹ Darwin és Spencer folyékony és pragmatikus felfogásával szemben Uexküll szilárd, apriorisztikus álláspontot vall. Kant szemléleti formái és Leibniz monaszainak külön világa az, ami biológiáját megihlette. Az ő vezéreszméin alapuló megfigyelések és meggondolások azáltal lesznek döntő hatásúvá a lélektanban, hogy az élőlények magatartását az őket körülvevő külvilágból értelmezi. Uexküll tehát nem az objektív környezetből indul ki, hanem az illető élőlény számára adott, érzékelő és ható szervei által kivá-

¹ Theoretische Biologie. Berlin, 1928².

lasztott „szubjektív külvilágból“ („Umwelt“). Míg a fejlődés-tan hívei az alkalmazkodás aktivitását emelték ki, addig Uexküll ennek a tevékenységnek közegét, a szervezet számára adott cselekvési lehetőségek tartományát, a minden élőlénnel változó külvilág vonásait dolgozta ki.

Uexküll az élőlényeket tervszerűen előre formált rendszereknek gondolja, amelyek a maguk külvilágához egyforma tökéletességgel alkalmazkodnak, csak hogy míg az egyszerűbb élőlények kevesebb külvilági jegyhez igazodnak hozzá, addig a bonyolultabbak gazdagabb külvilágban élnek. Alapvető megkülönböztetése a környezet és a külvilág elválasztására irányul. A környezet az az objektív tartomány, mely az élőlényt (a kutató szemében) körülveszi. Az élőlény azonban a környezetből csak a neki fontos, a szervei által adott mozzanatokot választja ki, melyek együttese az ő külvilága; az élőlény érzékszervei pedig a környezetnek azokat a vonásait válogatják ki, melyekre hatószervei reagálni tudnak. Ebből következik, hogy az olyan élőlények, melyeknek különböző ható- és érzékszervei vannak, különböző külvilágban élnek. Egy és ugyanaz a környezetbeli tölgyfa, mely a kutató számára objektív adottság, a vele kapcsolatba jutó különböző élőlényeknek különbözőt jelent. Törzsének üregében a bagoly fészket talál, az énekes madár ágról-ágra száll rajta, a róka a gyökerei közt húzódik meg, a harkály a kérge hasadékaiban talál eleséget, a szú a mélyébe húzódik előle, a hangya pedig a felületén szaladgál.¹ Még az emberek világában is mást jelent ez a fa a vadász, a józan fakeskedő, az érzelmes leányka és a babonás muzsik számára. A jelentés az a vezérfogalom, amely a különböző külvilágok egybevetésére képes kutató ember számára a külvilágok rekonstruálását lehetővé teszi. A jelentés a környezeti adottság jegyeiből tevődik össze, amelyek a rájuk való hatás lehetőségét tartalmazzák (ottlakás, vadászat, menedék, út stb.).

A biológus feladata az állati alkalmazkodás megértése a külvilág rekonstruálása által; tehát az állat cselekvési lehetőségeinek tartományát kell megértenie. Ebben a célkitűzésben Uexküll elválasztja egymástól a fiziológus és a biológus néző-

¹ Theor. Biol. VIII. f.

pontját. Világosan kifejti ezt iskolájának kutatásaiból vett példákkal átszőtt kis könyvének bevezetésében:¹

„A fiziológus számára minden élőlény objektum, amely az ő embervilágában él. Megvizsgálja az élőlény szerveit és azok összeműködését, miként a technikus egy számára ismeretlen gépet kutat át. A biológus ezzel szemben azt veti latba, hogy minden élőlény szubjektum, és a saját világában él, melynek ő maga a középpontja. Ezért a biológus nem beszélhet gépről, hanem legfeljebb gépészről, aki a gépet vezeti.“ „A mi emberi érzéki benyomásaink, melyek a mi saját észrevezési jeleinket ábrázolják, a külső dolgok tulajdonságaivá egyesülnek, amelyek cselekvésünk számára észrevezési jegyekként szolgálnak“. „Döntő az összes állati szubjektumok minden cselekvésének lefolyására az ingerek kiválasztása, melyeket a receptorok áthaladni engednek, és az izmok elrendezése, ami az effektoroknak bizonyos tevékenységi lehetőségeket nyújt, de ezenfelül döntő mindenekelőtt az észrevezési sejtek száma és elrendezése, melyek a külvilág tárgyait észrevezési jeleik segítségével észrevezési jegyekkel tüntetik ki, valamint a hatósejtek száma és elrendezése, amelyek az ő hatójeleikkel ugyanazokat a tárgyakat hatójegyekkel látják el.“

A fiziológus tehát a szervek működését önmagában nézi, a biológus a működést az élőlény számára való 'jelentésében, vagyis mint a külvilággal kapcsolatot teremtő működést vizsgálja. A biológus azt a tervet kutatja, amely az alkalmazkodás szerkezeti vonásaiban megnyilvánul. Az alkalmazkodás irányítását a vezérlő alany végzi, aki objektívan is vizsgálható életműködései segítségével célszerűen igazodik hozzá a környezethez, mert annak csak az ő számára létező mozzanatait választja ki és a hatólehetőségeivel teljes harmóniában ragadja meg az észrevezési jegyeket.

A külvilági tárgyak az érzékekkel megragadott jelekből tevődnek össze. Jól meg kell figyelni a fenti idézet finom megkülönböztetését jelek és jegyek közt. Jel az alanyban keletkező képviselő, mely az ingernek az észrevezési sejtekben tör-

¹ Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen. Berlin, 1934.

ténő átalakulásával keletkezik. Jegy ezzel szemben a külvilági tárgynak vonása, mely a szubjektív jel következtében jelentést nyert az élőlény számára. A jel („Zeichen“) az élmény, a jegy („Mal“) az élmény következtében nyert külvilági vonás (appelláció). Az érzékszervek vagy receptorok mintegy kiszűrrik az ingereket, s ezek hatását az érzéki központok vagy észrevevési sejtek észrevevési jelekké alakítják át. A mozgató szervek vagy effektorok pedig megszabják a cselekvési lehetőségeket, és ezek közül a hatóközpontok vagy hatósejtek hatójelek (impulzusok) alapján olyanokat hoznak létre, melyeket a hatóközpontok a tárgyakon hatójegyekkel kijelölnek.

Benyomások és impulzusok szabják meg az élőlény magatartását; ezek a szubjektív jelek a környezet lényeges mozanatait észrevevési és hatójegyekkel látják el; e külvilági jegyekhez azután az élőlény szervei hozzáigazodhatnak, mert a maguk természetének megfelelő módon nyertek kiválasztást. A hozzáigazodást nem az eszközöknek a létérti küzdelemben való sikerük szerinti kiválogatódása biztosítja, hanem az örökölt észrevevési és ható-módoknak az élőlény saját külvilágához való eleve tervszerű hozzárendeltsége. Ebből a preformisztikus gondolatból érthetjük meg Uexküll Darwin-ellenes álláspontját.

Az alany észrevevő- és hatójelei az élőlény célszerű alkalmazkodását biztosító eszközök. Az alany világa tehát jelfórum, akárcsak a mi élményelméletünkben. Az élőlények csak a szemléleti és cselekvési formáiktól adott külvilágban élnek, és a különböző külvilágok egymástól független zárt körök, amelyekben, mint valami szappanbuborékban, életműködéseiket folytatják.

Vannak élőlények, melyek egészen kevés alkalmazkodási móddal, néhány egyszerű észrevevési és hatójegy segítségével igazodnak el a külvilágukban. Így pl. a kullancs ahhoz, hogy petéit lerakhassa, valamely emlősállat bőrébe kell befurakodnia. Bokron ülve vár, amíg emlősállat kerül arrafelé. Ennek vajsav-szagára leejti magát a bokorról és addig mászkál az emlősállat szőrzetén, míg csupasz és meleg bőrfelületre nem kerül. Itt azután befurakodik és elvégzi azt, ami a rendeltetése. Az egész lefolyást három észrevevési és három hatójegy

irányítja: a vajsav szaga, amely a bokorról való önleejtésre készíteti (a szag váltja ki a leesési impulzust), az állati szőr érintése, amely a vándorlási impulzust oldja ki, és a melegézés, amely a befúrási műveletet indítja meg. Három észrevevés és három ezekhez hozzákapcsolt viselkedés irányítja a kullancs petelerakását, és tökéletes alkalmazkodást biztosít. Az objektív környezetben adott száz és száz hatás közül csak három lesz jegy-hordozóvá. Ezt kísérleti úton elszigetelve lehet igazolni. A kullancs cselekvési lehetőségei három műveletre szorítkoznak, melyeket a megfelelő benyomások egyenként kiváltanak.

Uexküll preformizmusa azonban távolról sem merev. Szabad teret enged a mindenkori szükségeknek megfelelő változó eszközű alkalmazkodásnak. Az észrevevési jegyek és a hozzájuk kapcsolódó hatójegyek korántsem mindig váltódnak ki, ha a megfelelő objektív környezeti mozzanat fellép. A kiváltódáshoz szükség van az élőlény megfelelő állapotára, melyben a környezeti mozzanatok a megfelelő jegyet nyerik. Az élőlény különböző állapota szerint egyazon környezeti mozzanat különböző észrevevési- és hatójegyeket vehet fel, t. i. az állat aktuális szükséglete szerint. Ezt Uexküll hangulatnak („Stimmung“) nevezi. A hangulat szerint nyeri el valamely környezeti adottság a megfelelő hangot („Ton“), amely jegytermészetét meghatározza. A kullancs külvilágában fellépő három jegy csak akkor válik hatásossá, akkor váltja ki a megfelelő cselekvést, ha petelerakó időszakban van. Az élettani állapot szerint tehát egyes környezeti mozzanatok más és más jelentést nyernek. Ezt a jelenséget nevezi Uexküll a dolgok jelentésváltozásának („Bedeutungswechsel“). Ennek legjobb példáját egyik munkatársa a remeterákon (Pagurus) figyelte meg.¹

A Pagurus szimbiózisban él az Aktiniával. Puha hátsótestét egy lakatlan csigába illeszti és ezzel a házzal vándorol. Az Aktiniát erre a csigaházra illeszti és az őt kiárasztott nedveivel ellenségektől megvédi. Az Aktinia viszont a Pagurus ételének hulladékaival táplálkozik. Már most a Pagurus szá-

¹ Streifzüge, „Merkbild und Wirkbild“-fejezet.

mára az Aktinia igen különböző dolgokat jelent a szerint, hogy létfeltételei közül miben szenved aktuális hiányt. Ha csigaházán nincsen Aktinia, akkor a környezetében fellépő Aktinia „védőhangot“ nyer és a rák ollójával házára illeszti. Ha ugyanezt a rákot megfosztjuk a házától, akkor a környezetében adott Aktinia „lakáshangot“ kap, és úgy viselkedik vele szemben, mintha csigaház volna: belébújni igyekszik a hátsótestével. Ha pedig hosszú ideig éheztetik a Pagurust, akkor megtámadja az Aktiniát és ollóival kikezdi, vagyis „ételhangot“ kölcsönöz neki ebben a hangulati állapotában.

Az észrevevési kép a lehetséges cselekvésektől függ. Anynyi tárgyat vagyunk képesek megkülönböztetni a külvilágunkban, ahány teljesítményt tudunk végezni.

A receptorok „szűrői“ tehát az effektorok lehetőségeihez alkalmazkodnak. Ez a kiválasztás azonban csak eszközi természetű, a hajtóerőt a „hangulat“ adja, vagyis a létfeltételektől megszabott szükségletek, melyek az észrevevési képek „hatóhangját“ eredményezik. A külvilági jegyek mértékadó együttesét a szükségletekből fakadó törekvések (tendenciák, intenciók) dinamizmusa szabja meg, ez az erőforrás, mely változó élettani állapottal változik és szabad önszabályozással biztosítja a neki megfelelő észrevevést és cselekvést. A külvilág tehát a szervezeti adottság és a szervezeti állapot függvénye — előbbi a lehetőség, utóbbi a megvalósulás.

Végso fokon tehát az egész külvilág arra való, hogy az élőlény létfeltételeit biztosítsa. Benyomás és hatás egyaránt cselekvésmozzanat, oly lehetőségekről értesít, melyeket a szervezeti állapot a maga szükségleteinek fedezésére megvalósítani törekszik. A szervi szükség és külvilági alkalmak kölcsönhatásban vannak, az impulzus befolyásolja az észrevevési képet, és ehhez hozzáigazítja a mozgásokat. A szükséglet értelmezésénél azonban Uexküll megáll és csak példaképen beszél egyes élethiányokról, melyek benyomás és hatás kölcsönhatását megszabják. Tehát éppen ott, ahol a változó eszközökkel történő irányulások dinamikáját érintjük, hagy cserben a külvilágtan, mert a cselekvéskeltő törekvés szükségleti indokolásával, az ösztöntannal nem foglalkozik.

A biológia feladata a külvilággal való kapcsolat eszközi

lehetőségeinek felderítése, tehát az észrevevés és hatás részlet-lefolyását kell vizsgálnia. Ezzel szemben a lélektan az irányítást indokoló tényezőkkel is foglalkozik, a szükségletekkel, melyek a cselekvés hajtóerőit adják. Ezért nem dolgozza ki ezt a kérdést Uexküll, a biológus. Őt a jelek alakulása foglalkoztatja, és így megelégszik a „hangulatokra” való pusztá utalással. Lélektani kérdés, hogy mire használja az élőlény a változó jeleket, milyen szükség készleteti célratörésre, mi a cselekvése indoka. A jelkapcsolat a megindított cselekvés lefolyását biztosítja, így pl. a kullancs esetében a vajsav szagának és az önlélejtésnek a kapcsolata; de ezt az egész folyamatsort a petelérakás célirányos törekvése indítja meg, ez a cselekvés fő motívuma, míg a többi csak eszköze. A lélektan feladata a cselekvés közvetlen feltételeinek, a biológiától felkutatott szervi felszerelés aktuális alkalmazásmódjának kutatása, a külvilág megragadásának és a rá való hatásnak vizsgálata.

A külvilágtan az élmények vizsgálatát is bevonta a biológiába, ezzel a lélektan szempontjából való eszközminvöltük még élesebben kidomborodik. Eszköz lehet élmény- vagy élet-tani folyamat egyaránt, ezek adják az anyagot, amely fölé a cselekvés-forma épül. Ugyanígy értelmezhetjük, még érintendő hasonlat szerint, a dallamot, amelynek formája szempontjából közömbös, hogy milyen hangok (pl. egyik vagy másik hangnemhez tartozók) fölé épül és az is mindegy, hogy a hangokat minőségük vagy fizikai hangrezgésszámuk szerint jellemezzük. A dallamról, mint ilyenről, elemeinek egyik jellemzése sem mond ki semmi sajátosat. Ha az élettant az objektív fizikai hangleíráshoz hasonlítom és a biológiai külvilágtant a szubjektív minőségek jellemzéséhez, akkor a lélektan szempontja a dallamalak megragadásához hasonlítható.

Kis könyvének befejezésében Uexküll szembeállítja a csilagászt a mély tenger kutatójával. Mindketten a természet törvényeit kutatják, de külvilágukat egészen különböző tárgyak népesítik be. A fényhullámok is egészen más jelentést nyernek a fizikus és az érzékfiziológus külvilágában, ugyanígy a zenei hangok. Ennek az emberi külvilági különbségnek példája a biológus és a pszichológus világa is. Mindketten az életet kutatják, de más és más szempontból. Más hatást akar létesíteni

az egyik és mást a másik kutató, és azért máskép látják ugyanazt a tárgyat, melyet csak valami harmadik szempontból, a tudósok külvilágát nyomozó bölcsele külvilágában lehet azonosnak találni.

„... A környezet objektív valóságai sohasem lépnek fel ilyenekként a külvilágokban. Mindig észrevevési jegyekké vagy képekké alakulnak át és hatóhangot nyerne, ami valódi tárgyakká teszi őket, jöllehet a hatóhangból nincsen semmi az ingerekben“ (mert az az alany hangulatából adódik).¹ „Az a próbálkozás, hogy felépítsék az elképzelésben a minden szubjektív hozzátételtől mentes objektív világot, holt vágányra futott. Mégsem kell egyszerűen félretolni azt a látszólag objektív elképzelési világot, amely a mindenkori pillanatnyi szemléletünkben adott külvilág kiigazítására szolgál, hanem a legnagyobb elővigyázatossággal kell felhasználni a külvilág kiépítéséhez. Az objektív világ tekintetbevételének azonban nem szabad elterelnie tekintetünket attól a feladattól, hogy a mindenséget a külvilágokból újra felépítsük. A mindenség alanyokból áll és az ő külvilágaikból, melyek funkciós körök által (cselekvésmódok által, pl. táplálkozás, védekezés stb) tervszerű egésszé kapcsolódnak. Itt rejlenek a valódi természeti tényezők, melyeknek felkutatása a biológia jövőbeli feladatát adja“.²

Ámde Uexküll a lélektannak sokkal szerényebb feladatot jelöl ki, mint amit itten szükségesnek tartottunk. Szerinte a lélektan művelője maguknak a külvilági jeleknek részletes természetét, az élmények leírását hivatott kidolgozni. Mivel azonban a szubjektivitás a maga egészében a biológia főproblémájává vált, t. i. az élőlény számára döntő cselekvésirányító mozzanatok tudományának, a külvilágtannak tárgyává, világos, hogy a lélektan ebben a tudományban csak módszertani jelentőségűvé válhatik, olyanformán, mintahogy az élménytant a lélektan segédtudományának ismertük fel. Ez a körülmény az előbb kifejtett értelmezésünk helyes voltát támasztja alá, t. i., hogy *az ilyen értelemben vett biológia a lélektan jelenségeinek csak eszközi vonásait dolgozhatja ki*. Uexküll szűkkeblű-

¹ Streifzüge, „Die magischen Umwelten“ fej.

² Theor. Biol. VIII. f.

sége a pszichológiával szemben onnan származik, hogy lélektanon még élménytant ért, és ez természetesen a külvilágtanban is csak módszertani segédtudomány lehet éppúgy, mint a cselekvéstan értelmében vett igazi lélektanban.

Uexküll ösztönzése egészében véve lényegesen többet mond, mint az evolúcionista. Az alkalmazkodás dinamizmusát a külvilág egészébe ágyazza be és kidolgozza a cselekvések közegét, mely a cselekvési lehetőségeknek a szervezetről (impulzus) és a külvilágból (benyomás) adódó tartományát teszi. A hangulat és a szervi korlátok szabják meg azt a helyzetet, amelyben a viselkedések — a törekvések megvalósításai, mint ezt a lélektan nevében hozzátehetjük — végbemennek. Ha a külvilág változásait helyzeteknek nevezzük, új fogalmat nyerünk, mely a cselekvéstan kialakulásában döntő szerephez fog jutni.¹

4. *A fenomenológus funkció-fogalom.*

A biológiai szempont kiépítésén számosan fáradoznak, nevezetesen a fenomenológus biológusok, akik közül Buytendijk lélektani szakkutatásokat is végez. Ő is, akárcsak Uexküll, sok szubjektív vonást visz bele a biológiába. A szubjektív vonások elismerése erős lélektani szemléletet biztosít, természetesen nem az élményszerűség elismerése következtében, hanem azért, mert a szubjektivitás a szervezetnek a maga céljaihoz való változó eszközű alkalmazkodását, szükségleteinek a maga külvilágában való biztosítását jelenti.

Buytendijk egyik újabb tanulmányában összegezi biológiai felfogását, mely számos lélektani ösztönzést adott, nemcsak fenomenológus pszichológusokra (pl. Straus E.-re) gyakorolt hatásánál fogva, hanem a maga által részletesen kidolgozott játékelmélete következtében közvetlenül is. Számos más fiziológussal és pszichológussal együtt Buytendijk világosan látja azt, hogy a viselkedés nem vezethető vissza élettani részfolyamatokra, bármennyire azok adják is az alapját.²

¹ L. e. munka 9. fejj. 1. pont.

² Die Erwerbung neuer Gewohnheiten als Lebenserscheinungen. XI. Congr. internat. de Psychol. Paris, 1937.

„Ami a központi idegrendszerben vagy más szervekben végbemegy, sohasem magyarázhatja a viselkedést. Ha valamennyi történést ismernők is az idegrendszerben, tehát minden sejt és minden szinapszis összes anyagi folyamatát, akkor ebből az ismeretből talán megérthetnők az idegrendszer működését, de sohasem a viselkedést, az állat funkcióit. Csak feltételekről, kivitelezési eszközökről tudnánk, de nem funkciókról“.

Funkción természetesen Buytendijk valami nagyon sajátosat ért, t. i. az animális jelenségeket, melyek szerinte az állat és külvilága közti kapcsolatot szabályozzák. Ezért nevezheti a viselkedést funkciónak. Gondolatmenetének minden igazsága mellett azonban itten egy sajátos megkülönböztetés-hiánnyal állunk szemben. A viselkedésen belül ugyanis két szempontot kell megkülönböztetnünk, t. i. éppen a buytendijki funkció és a mi értelmünkben vett lélektani cselekvés fogalmát. Ez a kettő veszedelmesen összeolvad a fenomenológus biológiában. Éppen azért lesz tanulságos ennek a zavarnak eloszlatása, mert élesebben fogja elénk tárni az élet cselekvés-oldalát.

„Egy béka ugrik. Ezt a tényállást nem meríti ki az, hogy az idegrendszer és az izmok egy bizonyos ingerületi változáson mennek keresztül, hanem csak akkor beszélhetünk az ugrásról, mint a béka funkciójáról, ha azt viselkedésnek fogjuk fel, vagyis mint az állat megbirkózását az itt és most adott helyzetével. Ugrás, járás, úszás, fogás, várás, lesés, keresés az, ami számunkra az állatok funkciójaként tapasztalatilag adott.“

Az itt felsorolt jelenségek kétségtelenül megragadhatatlanok élettani részfolyamatok leírása által, ezek feltétlenül egy állandósági fokkal magasabbrendű jelenségek az ingerületeknél, mert olyan életjelenségformák, melyeknek anyaga, az ingerület stb. széles határok közt változhatik. De valóban ezek teszik-e ki a viselkedést? Nem áll-e meg Buytendijk túlságosan hamar, illetve nem ugrik-e túlságosan nagyot, amikor a viselkedést ezekből a funkciókból maradéktalanul értelmezhetőnek tartja? Ha a cselekvést beleértjük a viselkedésbe, akkor el kell ismernünk, hogy van egy, a funkcióknál is magasabbrendű állandósági fok, egy a funkciókból mint változókból adódó életjelenségforma. A cselekvést ugyanis eddig úgy határoztuk meg, mint célratörést. Már pedig a célratörés szem-

pontja többet mond, mint ami a funkciókat jellemzi: az ugrás, fogás, keresés a cselekvésnek eszköze, de a cselekvések jellemzéséhez hozzátartozik a cél, vagy mint más szóval is jellemezhetőnek találtuk, az intencionális tárgy. Cselekvés a béka ugrása a légy után vagy a háló elől — ebben a két esetben az ugrás funkciója két különböző cselekvésösszefüggésben szerepel, különböző cselekvések funkcionális eszköze. Viszont a légy felé is különböző ugrásokkal haladhat a béka, kisebbel, nagyobbbal, eggyel vagy kettővel. Ugyanígy változatlan a zsákmány megfogása változtatható funkciók (kéz, láb, olló fogóművelete) mellett. Megkülönböztetésünk szemléltetésére folytathatnám a korábbi hasonlatot a zenetanból. Ha az egyes hangokból épült állandó formának ismertük fel a dallamot, a dallamokból további állandót is képezhetünk, t. i. a tételt, melynek ugyanazt a szerkezetét különböző dallamok adhatják. Ugyanazt a zenei formát pl. kéttételes dalformát, ugyanolyan váltakozással és ütembeosztással különböző dallamok alkotják — ezért állapíthatjuk meg a legkülönbözőbb művekről, hogy azok egyaránt pl. rondó- vagy pedig szonátaformák. Ebben az összefüggésben tehát az élettani folyamatokat a hangokhoz, a biológiai funkciókat ezúttal a dallamokhoz, a lélektani cselekvéseket pedig a tételhez hasonlíthatjuk.

Buytendijk tanítása tehát hasznos megkülönböztetésre vezetett, amely a biológiai funkció és az élettani folyamat között tett elválasztás alapján élesebben világította meg az eltérést biológiai és lélektani célok között. A biológiai funkció az élettani folyamattal szemben magasabbrendű állandósági foknak bizonyult, a lélektani cselekvés azonban egy további fokkal magasabb formának látszik, melynek szélesebb feltételtartományt kell tekintetbe vennie, t. i. nemcsak a szervezet közegét, melyben az élettani folyamat végbemegy, és nem is a külvilágot, melynek közegében a biológiai funkció végbemegy (egészen Uexküll értelmében és éppen ezért helytelenítendő a buytendijki szöveg helyzet-szóhasználata), hanem a külvilág különböző jelentéseivel változó helyzeti vonását, amely tekintetbe veszi az aktuális cselekvési lehetőségeket: a szervezeti állapotból fakadó szükségletet és a környezetben adott alkalmakat. (V. ö. e. könyv 10. fejj. 3.)

A biológiai funkció közege a szervezet és külvilága, ezen belül megy végbe a cselekvés is, csakhogy azt konkrétan az élőlény aktuális állapotából és a külvilág aktuális alkalmából adódó helyzet szabja meg. A viselkedés és a helyzet szűkebb fogalmak, mint a funkció és az élőlény külvilága. A szervezet külvilága az általános feltételtartomány, amely megadja az élőlény hatóterületének korlátait — ami pedig ezeken a korláton belül *hic et hunc* végbemegy, azt a helyzetadta cél, a környezeti alkalmaknak a szervezet szükségleti állapotára gyakorolt appellációja határozza meg. A helyzet a külvilági mozzanatokból mint anyagból szerveződött forma, melyből a cselekvés mint a helyzetet változtató viselkedés kiindul.

Ebben az értelemben helyesen látja meg Buytendijk a biológia feladatát, amely általánosabb természetű, mint a helyzet-viselkedés-viszonyt kutató lélektané (l. 10. fejt. 1.).

A funkciók kutatásán kívül még ott van az a mindenképen megoldandó kérdés, hogy a szervezet és külvilága mindenkor változó szerkezetéből a funkciók milyen összefüggése adódik — tehát nemcsak az egyes különböző funkciókat kell értelmezni, hanem a mindenkor alkalmazott funkciók rendjét is, amint ezek a működések az aktuális konkrét célok elérésére szerveződnek. Ez a magasabbrendű, sajátosabb összefüggésre irányuló szerveződés külön kutatást igényel, amely nemcsak a funkciók közegének tulajdonságai alapján értelmez, hanem a cselekvést konkrétan megszabó összes mértékadó tényezőjéből, így pl. történeti körülményekből is, melyek tapasztalatok formájában befolyásolják az aktuális helyzet jegyeinek jelentését. Éppen ezért bírálva kell fogadni Buytendijk javaslatát, mely a tapasztalaton alapuló szokásokat is biológiai funkciónak állítja be, mert ez csak a tapasztalatszerzés aktusára általában vonatkozhatik, de nem a tapasztalatok *hic et nunc* alkalmazására, ami már a cél, tehát a helyzet fogalmának beleértését is feltételezi. Ha ezt az itt jellemzett feladatot a lélektan számára akarjuk biztosítani, akkor vissza kell utasítani azt a szűk értelmezést, mintha a lélektan csak segédtudomány volna a biológiában, az élménykísérte funkciók szubjektív vonásának módszertana. Mert szükségképen ide jut az a felfogás, amely minden célirányú cselekvést biológiai fogal-

makkal tart jellemezhetőnek. Ezzel a felfogással ugyanazokat a fegyvereket fordíthatjuk szembe, mint amelyekkel Buytendijk hadakozik a biológiát kisajátító szervélettan ellen.

Szerinte a szokások alakulása, vagyis a tanulás is életfolyamat. Ezt az bizonyítja, hogy a legalacsonyabbrendű élőlényeknél is előfordul a születéskor kész viselkedések mellett. Főleges tehát külön tényezőt felvenni, amely a tapasztalás szerzését biológián kívüli erőknek tulajdonítaná.

Természetesen, a tanuláshoz biológiai alapja van és nem kell külön élménytényezőt felvenni magyarázatára, a tanulás funkciójának tényéből azonban a tanulás cselekvésszerű alkalmazása még nem folyik maradéktalanul. A fenomenológiai biológia, mint előbb már kimutattam, nem tesz különbséget funkció és cselekvés közt. Az élettani folyamat és biológiai funkció szempontcseréjéhez hasonlóan még egy szempontcserét kell végeznünk, hogy még szűkebb és még konkrétabb összefüggéshez, a cselekvéstan tárgyához érkezzünk. Előbbi hasonlatunk szerint Buytendijk ugyan nem áll meg a hangoknál és felismeri a dallamot, de „hallása“ itt eléri határát és nem veszi észre a dallamokból szerveződő tételt; úgy érzékeli a jelenségeket, mint a zenei hallású, de formaérzék nélküli műkedvelő — és ez nem is lehet másképp, hiszen a biológus a lélektanban műkedvelő. Igaz, hogy olyan műkedvelő, aki sok mindent jobban lát, mint némelyik szakember.

Valóban nem kell további élménytani tényező a tanulás keletkezésének értelmezésére — a tapasztalás jelentőségének megítéléséhez azonban a biológiánál magasabb átfogású szempontokra van szükség, melyben a tanulás művelete csak eszköz konkrét célok elérésére. A tapasztalás kérdésében tehát meg kell különböztetnünk a tanulási funkciót, melyet a biológia kutathat, és a tapasztalás alapján való cselekvést, ami történeti mozzanattal kiszélesített lélektani helyzetben megy végbe. Az élményprobléma ezen a megkülönböztetésen kívül marad. Ha kell a tanuláshoz élmény, akkor az a funkciónak önállóan mozzanata, amely változatlanul eszközi szerepet tölt be,

¹ Buytendijk und Plessner: Die physiologische Erklärung des Verhaltens. Acta biotheor. I. 1935.

mint az irányítása mellett végbemenő cselekvés részfunkciója.

Buytendijk tehát jól meglátja az élettani szempont elégtelenségét az életjelenségek szélesebbkörű és pontosabb megragadására. Biológiájának programja azonban annyiban szétfolyó, hogy a viselkedés fogalmában összekeveri a jól kidolgozott funkció és a homályos utalásokkal beleértett cselekvés fogalmát. Ezért ugyanakkor, amikor a lélektan öneszmélését elősegíti, kérdéseinek legjelentősebbjeit fenomenológiai biológiájával megoldhatónak tartja, a nélkül, hogy a cselekvéstan sajátos területét világosan látná. Ezáltal azonban a lélektan tudományelméletén dolgozót arra készíti, hogy területmegvonását még szabatosabban végezze el és így a pánbiológizmus veszélye elleni küzdelemben a lélektan tárgymeghatározásának szilárdulásához járul hozzá.

Egybevetve a különböző biologisztikus ösztönzéseket, a lélektan területét azokban az alkalmazkodásokban kell keresnünk, melyek az élőlényt környezetével megfelelő kapcsolatba hozzák. Ennek az alkalmazkodásnak különböző rendű eszközeivel foglalkoznak az élettudományok és az élménytan. Ezek a tudományok derítik fel rendre az életfolyamatokat, a működéseket és a szervi impulzusoknak meg a külvilági jegyeknek egymással kölcsönhatásban álló jeleit. Maga az alkalmazkodás aktusa a mindenkor aktuális céljával és a célratörést kiváltó szükséggel együtt adja a helyzetmegszabta viselkedést, vagyis a lélektan szempontjából nézett életjelenséget.

A lélektan tehát az élettudományokkal szemben átfogóbb és ugyanakkor sajátosabb egészet kutat: átfogóbbat, mert benne az életfolyamatok összefüggése az aktuális és a történeti külvilággal mutatkozik, és sajátosabbat, mert az életfolyamatokat nem lefolyásukban, hanem rendeltetésükben nézi, amely rendeltetés szempontjából maga a folyamat eszközszerű általánosságban és változatosságában szerepel. A lélektan ebben a totalításban ragadja meg a cselekvés dinamizmusát, részletfolyamatait pedig, határkérdésnek minősítve, átengedi az élettudományoknak. A cselekvés az életfolyamatokkal szemben belőlük adódó magasabbrendű forma, melynek anyaga az életfolyamatok és a belőlük szerveződő funkciók változtatható eszközei. A cselekvés dinamizmusát a részfolyamatok szervező-

dése adja, amely az említett átfogó és sajátos egészben, a mindenkori helyzetben érthető meg, mert belőle adódik. Az alkalmazkodási követelmények egészét az élőlény élethiányából fakadó hangulatának és a külvilág ebből nyert törekvésappellációjának kölcsönhatása vonja meg.

A lélektan ezt a dinamikus és totális vonást köszöni a biologisztikus ösztönzéseknek, amely vonások régebben nem voltak idegenek tőle. Ezeket a vonásokat látjuk majd mindjobban előtérbe jutni és konkretizálódni abban az eszmetörténeti fejlődésben, mely a lélektant az élménytantól a cselekvéstan felé vezeti. Így eszmél rá a lélektan mindinkább arra a magasabb igényére, melyet, mint már a bevezetésben is említettem, antik hagyománytól örökölt, de évszázadokon át elásott talentomként kezelt.

Az antik hagyománynak nemcsak biológiai, hanem erkölcsi vonása is felelevenedett. A művelődési tényezők felvételét a lélektanba szintén kívülálló tudományok kezdeményezték újra, nevezetesen az ú. n. szellemtörténeti iskola.

6. fejezet.

A LÉLEKTANI KULTURALIZMUS.

A biológia mellett egy egészen más tudománycsoportnak jutott előkelő szerepe a lélektan előmozdításában. A kultúra-tudományoknak minden alapjuk megvolt arra, hogy elégedetlenek legyenek az örökölt lélektannal. Az élményelemzés valóban semmi használhatót nem nyújtott az emberi intézményeknek az ember természetéből való magyarázására. Ezért a művelődéstörténészek olyan lélektant követeltek, amely az ember kultúraalkotó törekvéseit érthetővé teszi és azt vizsgálja, miképpen váltják ki az emberi létfeltételek és az emberi történet a kulturális tevékenységeket. A biológiai ösztönzés az életkövetelményeknek való megfelelés törekvését hangsúlyozta, a művelődéstörténeti kérdés a történelmi és társas környezet hatásának tanulmányozásából remélt új lélektani szempontokat.

A kultúratudományoknak a lélektan iránti érdeklődése

összehasonlító vizsgálatokkal kezdődött, akárcsak a biológiában. Ezeknek alapján egyrészt néprajzi, másrészt történeti jelenségekben olyan általános objektív tényezőkre bukkantak, melyek az emberi tevékenységnek az állattal szemben egészen sajátos jelleget kölcsönöztek. Ez a sajátos jelleg — amely itt közelebből nem foglalkoztat bennünket — a cselekvéseknek hagyományoktól való befolyásoltsága.

1. *Kulturális antropológia.*

A természeti népek életének tanulmányozása megismertetett a különböző emberfajták és kultúrák intézményeivel, és ennek alapján felvetődött a kérdés, hogy az emberi természetnek milyen vonásai azok, amelyek bizonyos létbiztosító eszközök, közlési jelhasználatok és társadalmi berendezések létesítésére vezettek. Különösen akkor kapott lökést ez az érdeklődés, amikor a történeti és földrajzi érintkezés folytán adódó hatásátvétel nem bizonyult elegendő magyarázó elvnek a legtávolabbi népek művelődési intézményeiben észlelt megegyezésekre. Így azután a Lang A.- és Frazer-féle szétterjedési elmélet, amely szerint a megegyező szokások valamely befolyásos nép találmányainak elterjedésében lelik magyarázatukat, helyet adott a Tylor által részleteiben kidolgozott konvergencia-elgondolásnak.¹ E szerint az emberi szokások bizonyos összükségek kielégítési eszközei, melyeket az emberi értelem általános megegyező tulajdonságai alapján egymástól függetlenül találnak ki távoli korok és földrészek emberei. A művelődési jelenségek ilyenformán mint szükség- és körülmény-meghatározta cselekvések foghatók fel. Ezért találjuk ugyanazokat a fegyvereket, munkaeszközöket, jogi és társadalmi berendezéseket, vallási és tudományos gyakorlatokat a legkülönbözőbb korokban és helyeken. Ezeknek az intézményeknek kialakulásában természetesen az aktuális életszükségén kívül a társadalmi követelmények, a hagyományok, példaképek, a mindenkori közvélemény stb. játszanak elsősorú szerepet. A hagyományok és az utánzás azonban csak ott hatnak, ahol azokra eleven szükség van,

¹ Primitive Culture. I—II. London, 1871—73.

vagyis az elterjedés jelensége a konvergencián alapul. Nem is lehet pusztá időbeli érintkezésből magyarázni az emberi létnek ezeket a legfontosabb megnyilvánulásait. Bizonyos körülmények magukban hordozzák következményeiket és fejlődésüket és meghatározzák a tevékenység dinamikáját — így pl. a növénygyűjtő életmód magával hozza a nők döntő befolyását a társadalmi rendben, ami szükségképen együttjár a férfiak titkos társaságaival, a termékenység és halálistenek kultuszával és így tovább. Ezek a mozzanatok az emberi természet lélektani sajátságain nyugodva törvényszerűen lépnek fel és legkevesebb sem magyarázhatók mozzanatról-mozzanatra átvett külső hatásokból. Az efféle érintkezési felfogás a gépszerű élménytársítási elméletet ismétli meg a művelődési tudományokban és szükségképen vak a jelenségek belső összefüggéseivel, rangrendszerű meghatározottságukkal szemben. Ezt a racionalisztikus felfogást a dinamisztikus értelmezés váltotta fel, amely a tevékenységeket mint aktuális szükségek alapján a körülmények összességéhez való folytonos tárgyi alkalmazkodást fogja fel.

Ebben az értelemben ismertet meg pl. az összehasonlító vallástudomány azokkal az ősjelenségekkel, amelyek minden kor népeit megragadták és fölöttük álló erők megszemélyesítésére és megigézésük módszereinek kidolgozására készítették. Őstörékvéseink lényeges mozzanataira, a félelemnek és a halálnak ugyanazokra az alapérzéseire volt szükség, hogy széles rétegekben jelentést nyerjenek az istenségek, akiket egyes látnokok megragadtak és a műveltebb osztályok vagy népek tiszteltek. A vezetőrétegek hatása mélyen fekvő szükségekre épült. A lélektani alapok természetesen különböző népeknél és különböző korokban módosultak, minthogy a szükségek kielégítésének körülménymegszabta módja módosítja és fejleszti őket. Ennek alapján a művelődési körülmények visszahatnak azokra a lélektani mozzanatokra, amelyeknek jelentésüket köszönhetik. Így alakul ki pl. a vallásoktól szocializált népekben az intézményeik védőisteneinek tisztelete, az elért állapot védelmének szükségéből.

A szükségek és törekvések átalakulásának számtalan megdöbbentő példáját mutatja be Wundt, néplélektani tanul-

mányait összefoglaló utolsó nagy művében, melyben az emberiség lélektani fejlődéstörténetét rajzolja meg a cselekvéstani eszme határozott megközelítésével. Így pl. öltözközmódokat a zsinórvarázsra és a tetoválásra, házassági szimbólumokat ősi törzsrendszerekre, ünnepeket termékenyítési szertartásokra, ételtilalmakat állati védszentek tiszteletére s. í. t. vezet vissza, olyan szokásokra, amelyeknek motívumait elfelejtettük, amelyek keletkezésére vezető körülmények régen megszűntek és mégis változott célkitűzéssel élnek tovább a hagyományban. Egy példán jól szemlélhetők e művelődésbeli fordulatok.¹

„Abban a mértékben, ahogy az eredeti varázsmotívumok a tabuból eltűnnek, kerül helyükre az undor motívuma, amely az iszonykeltő tárgyat tisztátalanná teszi. Aki megérinti, beszennyezi magát testi és erkölcsi értelemben és szüksége van a megtisztulásra, az előírt szertartás formájában... Ide tartozik az a tilalom is, hogy az állatok vérének nem szabad a hússal együtt fogyasztani. Itt is áteszlik az elterjedt... hit, hogy a vér élvezetével az állat lelki ereje elsajátítható.“ „A vérivás eredeti motívuma az élvezettől való tartózkodássá válik — ellenmotívummá, amely... régebbi korok szokásainak szorgalmas elhárítását is jelenti. Ezzel szemben a zsidók és más szemita törzsek az állat vérének az áldozati oltárra öntik: ami az embernek tilos, az isteneknek jár, kiknek a vérben az állat életét szentelik.“

Igy tehát a művelődési (vallási, gazdasági) körülmények a biológiaiak mellett a cselekvés meghatározóivá válnak. Igaz, hogy előbbiek az utóbbiakra épülnek, de sokszor a biológiai érdekekkel ellenkező törekvéseket keltenek, amire vallási és társadalmi áldozatokban találunk példát.

Az eredetében a fejlődéstől határozottan befolyásolt kulturális antropológia elsősorban haszonelvűen értelmezte a cselekvés művelődési tényezőit, a német szellemtudomány pedig a konkrét néprajzi és történeti adatok szilárd alapját elhagyva, a művelődési tényezők bölcséleti elveit dolgozta ki, a világnak anyagi oldala mellett a történeti és szellemi oldaláról való értelmezésére. A — főleg ismerettanilag felfogott —

¹ Elemente der Völkerpsychologie. Leipzig, 1912. 2. feje. 10, 11.

lelki tényezőkön kívül az objektív szellemi erőknek tulajdonították az ember művelődési tevékenységeit.

2. Dilthey szellemtörténeti nézőpontja.

Dilthey látta meg elsőnek az élményelemző lélektan idevonatkozó elégtelenségét, melyet a fizikai mintára való szerkesztésmódban látott. Szerinte az élményfogalom átigazítása vezet a megkívánt credményre és az elemzést az élményösszefüggések leírásától remélte. Spranger egy lépéssel tovább megy, és az élményösszefüggések értelemhordozó jelentésének közvetlen megragadásától, egészben vett megértésüktől várja a kultúradományok lélektani alapját. Így alakul ki egy, a természettudományinak nevezett wundti lélektani eszme mellett hirdetett szellemtudományi elgondolás, melyet Németországon kívül hazánkban is sokat emlegettek, a nélkül, hogy konkrét kidolgozást e felfogás megalapítóin kívül bárki is adott volna. Nem annyira új kutatásokban mutatkozott a gondolat termékenysége, mint inkább a helyenként igen jogos bírálatban. A szellemtudományi lélektan eszméje azután tagadhatatlan megfeneklett, ami annak tulajdonítható, hogy az élménytantól nem tudott eléggé elszakadni, annak ellenére, hogy az objektív művelődési tevékenységek vizsgálatából indult ki. A tevékenységek elemzése helyett azonban az élményjelentések átértékelésével elégedett meg. Így nem jutott el ahhoz a szintézishez, melynek csiráit Freud tanai hordozzák,¹ hanem csak antitézishez. Erre az ellentételre szükség volt a különösen Németországban elharapózott wundtianizmus tételével szemben, hogy remélni lehessen a wundti szintetikus program teljesülését.

Dilthey az embert történelemalkotó lénynek látja és kulturális tevékenységét abból a szellemi légkörből iparkodik értelmezni, amely körülveszi, tehát társadalmi és művelődési hatásokból, a hagyományokból folyó kortörékvésekből. A francia millió-elméletnek ezt az időegységekre való kiterjesztését szellemtörténetnek nevezte el, amely a történeti tudományoknak adathalmozó szorgalma mellé átfogó vezéreszméket ado-

¹ L. köv., 7. fej.

mányozott. Ezek a vezéreszmék szükségképen az ember természetére nézve tettek fel kérdést, mert csak ebből érthető, hogy valamely kornak különböző tevékenységi területei között a legcsodálatosabb megegyezéseket találták: a különböző művészetekben, tudományokban és gyakorlati törekvésekben. A kölcsönhatás olyan teljes, hogy az csak az emberi tevékenység valamilyen átfogó irányából érthető meg, melyet a kor történeti helyzetére való visszahatás eredményez.

Ebben a beállításban nyernek értelmet a történetfilozófiai összefüggések, amelyek kétségtelenül megállapíthatók pl. terjeszkedő vagy széthulló művelődési korszakok megnyilvánulásainak összehasonlításában. Úgy látszik, mintha az emberi természet hasonló történeti helyzetekben hasonló alkotásokat hozna létre. A kultúrák szerves felfogásának alapját az a lélektani feltevés alapozza meg, hogy az emberi tevékenységet, a nagy emberek rendkívüli alkotásait éppenúgy, mint a kisemberek hagyományörző szokásait, emberi természetünkől és a környezet aktuális határozmányaiából lehet megérteni. A nagy emberek cselekedeteit megszabó helyzet azonban több mozzanatot vesz fel, mint a mindennapos embereké: a műveltség és tehetség a kor mozgató tényezői közül többet ragad meg és azokhoz átfogóbb alkalmazkodást biztosít, mint a mindenkori jelennek önmagában való elfogadása. Ugyanabban a korban a nagy ember más külvilágban él, mint a kisember. Korának a multban gyökerező irányait a tehetség felismeri és társadalmának javát ebben az ismeretében iparkodik szolgálni. Más alkotásokra serkent egy fejlődő és terjeszkedő kultúra, teszem azt a keresztény középkor, mint a széthullását érző hellénizmus vagy az utolsó római császárok kora. A közélet, a tudomány és a művészet egyaránt a történeti helyzetük iránt fogékony emberek alkotásai. A szellemi élet öntörvényei nem is engednek mást érvényesülni, mint ami a kor történeti irányzatainak folytatása: a többi a maradiság vagy bizarrság múzeumába kerül és a továbbalakulásra nincsen hatással.

Ez a jellemzés rámutat a történeti jelenségek lélektani értelmezésének szükségességére. A történelem egyes események sorozata, melyen az emberi tevékenységnek a maga természetéből fakadó törekvési vonása vörös fonalként húzódik keresztül.

Mivel a történeti cselekvések sajátyszerű helyzete olyan bonyolult szövedék, hogy annak környezeti mozzanatai sohasem ismétlődhetnek teljesen, a történeti jelenségekben törvényszerűséget hiába keresünk. Az emberi szükségek oldalán azonban az ember természetéből fakadó általános törvények érvényesülnek, melyek bizonyos eseménytípusoknak ismétlődő vonásait adják.

A történeti törvényszerűség kérdésére történt kitérésünk megvilágította a lélektan szerepét a művelődési tudományokban. A lélektannak az emberi tevékenység általános törvényeit kell felderítenie, hogy ezek alkalmazhatók legyenek az egyes történeti események állandó tényezője, az emberi törekvések szerepének felderítésére. Megfordítva: a történeti eseményekből, azok sajátyszerű környezeti hatásainak kibogozásával az emberi természetre lehet következtetni. Ezért nyújt felbecsülhetetlen tanulságot a lélektani kutató számára a művelődéstörténet.

Dilthey maga természetesen az élménnytan szellemében fogalmazza meg követeléseit. Wundt szerkesztő eljárását kifogásolja, amely természetellenes részeket tesz a lelki élet alapjává. Ezzel szemben szerint az élményeket az élet teljességében kell megragadni, t. i. a történelmi létben vitt szerepüket. Wundt a saját előfeltevéseiből szintetizál a helyett, hogy az adottságokat leírásuk alapján tagolná szét természetes összefüggéseikre. Dilthey a természetes összefüggéseket helyesen a viselkedésben való megnyilvánulásukban látja. Lélektani gondolatait összefoglaló művében így ír: ¹

„Leíró lélektanon tehát a minden fejlett emberi lelki életben egyformán fellépő alkatrészek és összefüggések kifejtését értem, amint egyetlen összefüggésben kapcsolódnak, amelyet nem következtetünk és nem gondolunk hozzá. A lélektan tehát olyan összefüggés leírása és elemzése, amely eredetileg és mindig, mint maga az élet, adott.“ „Viselkedésem különböző oldalainak belső kapcsolata, az a szerkezet, amelyben ezek a szálak bogozódnak, az érzelmi állapotban más, mint az akara-

¹ Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychol. Ges. Schr. V.

tiban, és ebben ismét más, mint az elképzelő viselkedésben.“
 „A lelki életnek három nagy, a lelki struktúrában összekötött tagja az értelem, az ösztön- és érzelemélet, az akarati cselekvések... Az emberi kultúra nagy formái... ennek az összefüggésnek objektivációi a mi gyakorlati viselkedésünkben.“

Az élményösszefüggések tehát kultúraalkotó gyakorlati viselkedésünkben ragadhatók meg. Az élményeknek eszközi szerepét ez a felfogás is magában foglalja, hiszen éppen a művelődési tevékenységek megértéséhez van szükség eredeti összefüggéseik taglalására. A lélektani élményleírás módszer-tani jelentőségét világosan kimondja a „Morális tudat elemzésének kísérlete“ c. dolgozatában, ahol Dilthey a tudatot a cselekvés megértésének igényéből tartja vizsgálándónak.¹

„A belső tapasztalás... megengedi... hogy énünkből, az emberi cselekvés szférájának ebből a nyilván egészen kicsiny metszetéből az egész körre következtessünk. Mert amennyiben itt a cselekvésnek, motívumnak és jellemnek összefüggését bensőleg átéljük, a legtisztább belátást nyerjük ennek az összefüggésnek természetébe, és ennek minden lehető esetére analógiát találunk.“

Az introszpekcio így rávilágít a természetes összefüggésekre és lehetővé teszi a tevékenység élményalapjainak utánaérzését, analógiás következtetés útján. Az élmények tehát a kulturális tevékenység eszközei, a tevékeny egyén önátélése pedig a cselekvések körének egyik részével ismertet meg. Az igazi, tehát természetes összefüggéseket megragadó élményelemzés arra való, hogy a cselekvések egész körére következtessünk. Ha ezt nemesak a kultúratudományok javára, hanem az egész lélektanra nézve követeljük, akkor Diltheyben a cselekvéstan egyik kezdeményezőjét láthatjuk.

Ezt annál inkább tehetjük, mert Dilthey maga élesen kikelt az ismeretelméleti megalapozottságú racionalista élménytan ellen. Egyik főműve bevezetésében fejti ki bírálatát:²

„A megismerő alannak ereiben, Locke, Hume és Kant megszerkesztése szerint nem folyik igazi vér, hanem az érte-

¹ Versuch einer Analyse des moralischen Bewusstseins. Ges. Schr. VI.

² Einleitung in die Geisteswissenschaften. Ges. Schr. I.

lemnek mint a pusztá gondolkodásnak hígított leve. Engem azonban az egész emberrel folytatott történeti és lélektani foglalkozás odavezetett, hogy alapjait erőinek sokoldalúságában keressem, sőt ismeretének és fogalmainak (mint külvilág, idő, szubsztancia, ok) alapját is ebbe az akaró, érző és elképzelő lénybe helyezzem, jöllehet az ismeret ezeket az ő fogalmait lát-szólag csak az észrevevés, elképzelés és gondolkodás anyagából szövi... A valóságról való ismeretünk és a róla való képünk legfontosabb alkotórészei, mint a személyes életegység, a külvilág, a rajtunk kívül levő egyénnek élete az időben és ezek kölcsönhatásai, mind megmagyarázhatók ebből az emberi természetből, amelynek reális életfolyamata az akarásban, érzelemben és elképzelésben csak különböző oldalról mutatkozik“.

A gondolkodást tehát az emberi természet egészébe ágyazza bele és eredetének érzelmi és akarati dinamikáját felderítendőnek mondja. Dilthey élménytani fogalmazásban az emberi tevékenység dinamisztikus és totalisztikus szemléletét követeli. Ezt a szemléletet tartja szükségesnek ahhoz, hogy a kultúraalkotó cselekvések egész körét az emberi természetből, az ú. n. életösszefüggésből származtathassuk. A művelődés az emberi természetnek a szellemi életterével való kölcsönhatása; az élmények önmagukban nem objektíválhatók, hanem csak jelentésükben.¹

Az emberi természet az aristotelesi entelecheia, melyre ő maga is használta a természet szót, a lényeg és a forma mellett. Az emberi természet nem szervi működéseinek összesége, hanem a biológiai és kulturális tényezők együttese, amely tevékenységét megszabja. Az ember külvilágát történeti művelődése jellemzi és ebben az életterben kell cselekvéseinek lefolyását megértenünk. Ez a kulturális tényezőtartomány az a hatalmas többlet, mely az emberi létet az állatiéval szemben kitünteti. A lélektani feladat azonban nem más, mint az állati viselkedés külvilággal való kapcsolatának mintájára az emberi tevékenységnek a biológiai környezetben és a történeti szellemi életterben történő értelmezése. A cselekvésmeg-

¹ Müller Freienfels: Zur Psychologie der Psychologie. Z. Psychol. 142. 1938.

szabó helyzet az ember esetében ennek az új tényezőcsoportnak hozzáadódása következtében jóval bonyolultabb, mint az állatoknál, a tudományelméleti formai feladat szempontjából ez azonban nem változtat a lényegen. A cselekvéstan az élőlénynek a környezetében tanúsított célrairányulását vizsgálja. Ezen a feladaton nem változtat, ha közvetlenül biológiai célok mellé művelődésieket is fel kell venni, mert ezek is az ember természetéből fakadó szükségek (érdekbiztosítás, megragadás, kifejezés stb.) és külvilági (korszellem, nemzeti műveltség, munkaterület stb.) alkalmak találkozásában adódva vezetnek a rá jellemző tevékenységekre, tehát az embernek — az ebben a tágult értelemben vett — környezetével való kölcsönhatásaira.

3. *Spranger objektív struktúrái.*

A diltheyi tervezet konkretizálását Spranger kísérelte meg, aki a művelődésbölcselet lélektani igényeit szabatos fogalmakkal nevezte meg. Az ifjúkor lélektana c. műve¹ a legnagyobb szabású vállalkozás az általános emberi jelenségek kulturális függéseinek felderítésére. Spranger szerint az emberi élet sajátyszerűségét az objektív szellemiségtől való meghatározottságban kell keresni. Ennek tudományos megragadását egy sajátos tudományos megismerési módnak, a megértésnek tulajdonítja. A megértés átfogó szerkezeti összefüggéseket ismer meg és a részjelenségeknek ebben az összefüggésben vitt szerepére irányul. A megértés a jelenségek értelmét kutatja, az összefüggéseknek egy nagyobb egészben való szükségességét. Ez az ismereti cél határozza meg szerinte a tiszta lélektan feladatát, és ezt az élettani feltételeket nyomozó fiziológiás lélektan-tól, melyet határterületnek fog fel, élesen megkülönbözteti. A megértés módszerét Spranger a szellemi vagy művelődési tudományok ismereti formájának tekinti. Látni fogjuk azonban, hogy az így megjelölt magasabb szempont más tudományokban is érvényesül.

Az újabb logikának törekvése a tárgyrétegek meg-

¹ Psychologie des Jugendalters. Halle, 1926.

különböztetése, ami azt jelenti, hogy ugyanaz a tárgy más és más ismereti összefüggésekben mint más és más tárgyréteg hozzátartozója szerepel, és minden tudományos kérdés szabatos megvitatásának azt a tárgyréteget kell meghatároznia, amelyben a kérdéses tárgyat vizsgálja. A tárgyréteg, mint vonatkozásrendszer, mint a tárgynak jelentést kölcsönző vonatkozás-egész, szabja meg az összefüggést, amelyben vizsgálatok végezhetők. Ebben az értelemben a megértés (átfogó egészeiktől való függés megragadása) minden tapasztalati tudományban használható és a lélektanban is követendő eljárás, a nélkül, hogy a magyarázattól lényegesen eltérő módszert jelentene, hiszen a megértésnek is csak az lehet a célja, hogy érthetővé tegyen tapasztalati összefüggéseket.

A sprangeri lélektani megértés az embernek világában elfoglalt helyét igyekszik megragadni és ennek elsősorban társas meghatározottságát iparkodik tudományos formában kifejezni. Az ilyen átfogó és lényegre utaló magyarázatmódnak jellemzését adja említett műve első fejezetében:¹

„Megértés a legáltalánosabb értelemben annyit tesz, mint szellemi összefüggéseknek objektívan érvényes ismeretformában történő értelemszerűnek való felfogása... megkülönböztethető... pl. a csak külső egymásrakövetkezés törvényeiből való okmagyarázattól“. Jegyzetben hozzáfűzi: „Mihelyt áttérünk az egymásbólkövetkezés ‚valódi‘ oktörvényeire, már halk megközelítést értünk el a megértéshez, amennyiben akkor a hatást az okban lényegtörvényszerűen előképzettnek gondoljuk“.

Világos tehát, hogy maga Spranger is képesnek tartja a természettudományokat a megértő módszer alkalmazására, t. i. az igazi, lényegösszefüggéseket megragadó okságviszony megállapításában. Hiszen az értelemszerű látás a jelentés, a részmozzanat funkciójának megragadását jelenti. Minden igazi ok lényege szerint eredményezi a hatását, ez abból folyik és nem külsőleg következik arra. Spranger itt összekeveri az okság és a szabályszerűség fogalmait. Szabályszerűség az, ami külsőleges egymásrakövetkezést mond ki, pl. különböző vonatoknak egy pályaudvarról való indulási sorrendjét. Okság ez-

¹ Psychologie des Jugendalters, I. fej.

zel szemben valamely esemény szükségszerű előzménye, amely az esemény lényegi vonását eredményezi, amelyből származik. A kérdés nyilván az, hogy mi az igazi oki összefüggés ismertető jele. Ismertető jel az értelemszerű összefüggés, tehát az olyan, amely belátható, mert magát az összefüggést létesítő vonás. Értelemszerűnek Spranger azt tekinti,¹

„ami szerkezeti tagként egy érték-egészbe beléhelyezett. Értelmmel egyes élmények, teljesítmények, életmozzanatok akkor rendelkeznek, ha az élet egészére nézve jelentősek“.

Az értelem tehát valamely egészhez való tartozásnak vonása, és ez az egész értékmeghatározta egész. Az értékről, sajnos, nem tudunk meg közelebbit az általános fejtegetések során, de kivehető, hogy nemcsak szellemi, hanem életértékekről is szó van, mert értelemszerű összefüggéseket lát meg Spranger az állatok ösztönselekvéseiben is, melyek célokat követnek, a nélkül, hogy az állat tudna róluk. Feltételezhető érzelmek irányítják az ösztönselekvéseket, és ezek az érzelmek képviselik a bennük elrejtetten uralkodó egyénfőlötti értelmet, rendeltetést.²

Az érték fogalma mint egészmegszabóé világosan alkalmazható a biológiára is, ha cselekvésmeghatározó élettényezőket tekintünk. Hiszen a spenceri megegyezés-gondolat is világosan egyén- és jelenfeletti alkalmazkodásvonást ragad meg. Éppen a további összefüggéseket eredményező tevékenységet nevezte Spencer alkalmazkodónak, szemben a pusztá egymásharakövetkezéssel, mely utóbbinak számos példáját találjuk a szervetlen világ fizikájában és kémiájában. A jövőbeni és egyénfeletti összefüggések biztosítása ad értelmet az élőlény cselekvéseinek, — tehát értelemszerű összefüggést jelent a megegyezés, amely célfogalom és mint ilyen, érték. Csakhogy maga Spranger elsősorban társadalmi, szellemi értékeket tart szem előtt és nem életértékeket, bár ezeknek létét korántsem tagadja. Ezzel szemben minden életmozzanat, élmény és teljesítmény lehet értékkövető, ha az élet számára — akár biológiai, akár szellemn tudományi vonatkozásban — jelentőségteljes. Az élmények és teljesítmények vagy életfunkciók csak ebben az érték- vagy

¹ U. ott.

² U. ott II. fejezet, 3. a.

célösszefüggésben adnak lélektani tárgyat. Az élmények eszközi szerepét tehát Spranger elismeri, sőt részletezetten is kifejti. Ennek elemzése előtt azonban nézzük, hogy milyen egészeket alkotnak az értékek. A bevezető fejezetben találjuk a következőket:¹

„... az úgynevezett lelket élethalakulatnak kell felfognunk, amely értékmegvalósításra irányul. Egy ilyen alakulatot a legtágabb értelemben struktúrának nevezünk... Struktúralélektan tehát minden lélektan, amely az egyes lelki jelenségeket az egységes egészben elfoglalt értékmeghatározta helyükből és az ilyen átfogó teljesítményösszefüggésekben való jelentésükből érti meg“. „Fejlődésről csak egy a végállapot által képviselt értékre való vonatkozásban beszélünk... az „alkalmazkodások“ és „teljesítmények“ nemcsak a természeti, hanem a szellemi külvilágra is vonatkoznak“.

A részjelenségeknek értelmet adó érték nyilvánvalóan lehet természeti életérték is, nemcsak szellemi érték. De a szellemi értékeken belül is beszélhetünk olyan értelemösszefüggésekről, melyeket nem lehet a szó erkölcsi értelmében vett társadalmi értékeknek nevezni. Értelemszerű összefüggést adnak olyan társadalmi tevékenységek is, melyek bűnös célúak. A bűnös cselekvés olyan szubjektív értékeket valósít meg, melyek a társadalmi értékekkel ellentétesek. Sőt lehetnek egyénfeletti bűnös célok is, pl. államfelforgatás, amely objektív szellemi értéke lehet az anarchisták szűkebb társadalmának, bár feltétlenül erkölcsellenes cél; igaz ugyan az is, hogy lehetséges olyan államellenes cselekedet, amely emberies szempontból még valami értéket követhet. Egybevetve ezeket a megjegyzéseket, az értékeknek egész rangrendszere lehetséges, és tagjainak erkölcsi értékmivolta külön vizsgálódás tárgyát adja; lélektani szempontból azonban egyaránt értelemösszefüggést biztosíthatnak, jelenentúli és egyénfölötti rendeltetésük által. Az ilyen összefüggéslétesítőket azonban a lélektan leíró volta következtében céloknak kell nevezni és nem értékeknek, minthogy a lélektan nem a cselekvések értékelése, hanem leírása és törvényszerűségeik feltárása a feladata. Az egyén szempontjából céljai

¹ Bev. II. és III. pont.

természetesen szubjektív értékek, de hiszen Spranger éppen az egyénfeletti hatóerőket emeli a lélektani érdeklődés középpontjába. Értékfogalmát tehát a cél fogalmával kell helyettesíteni a nélkül, hogy célon szükségképen egyénileg átélt célt kellene érteni. Hiszen az állati viselkedésben is célirányulásról beszélünk a nélkül, hogy minden esetben célátélést tételeznénk fel. Az, amit Spranger objektív szellemi értéknek nevez, alkalmas a lélektani célfogalom elmélyítésére. A célt nem átélhetősége, hanem elérhetősége jellemzi, kiemeljük, nem elérése, hanem elérhetősége, ami nyitva hagyja az el-nem-érés lehetőségét is. A cél nem kényszerű következmény, nem önállóan eseményrész, hanem két független rendszer kapcsolatában elérhető állapot. Csak ebben az értelemben van lélektani jelentése a sprangeri értékfogalomnak. Világossá válik értelmezésünk helyessége azoknak a fejtegetéseknek alapján, melyeket Spranger az élményelemzés elégtelenségének szentel.¹

„Az igazi megértéshez a közvetlen élettudat álláspontján túlmenő tudás szükséges a legkülönbözőbb objektív-szellemi összefüggésekről.“ „A másik ember többet él át, de mi többet tudunk és ezért jobban tudjuk elrendezni átélésének értelmét.“ „Az az egész, amelyből az embert meg kell érteni, sokkal nagyobb, mint egyéni élményvilágának egésze... A megértés nem egyértelmű az egyéni lélek szubjektív létének, átélésének és viselkedésének hűen ábrázoló utánaélésével... vannak átfogó értelemösszefüggések, melyek a szubjektív életet eredményezik a nélkül, hogy belecsnének a szubjektív értelmi tapasztalatba.“ „Az egyén az ő „szubjektív szellemével“ csak metszet, feltételes tagja az objektív szellemnek (valamely kor valóságképének). Hogy miért úgy élünk át, ahogy átélünk, miért úgy értékelünk, ahogy értékelünk, miért úgy cselekszünk, ahogy cselekszünk, az sohasem vezethető le csak a mi egyéniségünkől. Mert nagy mértékben eredményez és formál bennünket az egyénfeletti szellemi alakulatok állománya is — az illető kultúra gazdasága, tudománya, erkölce, vallása...“

Az érték tehát nem alanyi, de nem is erkölcsi érték, hanem a korok társadalmi és művelődési realitása, amely mint

¹ Bev. I. pont.

környezeti adottság közvetlen és közvetett célokat tűz ki a benne élő emberek számára. Az ember kora irányzatainak szolgálatában áll, melyek közül csak metszetszerűen él át egyeseket. Miként Dilthey, Spranger is a tevékenység mozgatói közül az alanyban mindössze néhányat lát képviselve. Az egyénből magából tevékenysége egyedül nem érthető meg, hanem csakis a biológiai felett épülő szellemi valósággal való kölcsönhatásában. Az élményeknek csak részleges és eszközi feladata van abban az értelemsz összefüggésben, melyben a kor realitásával kapcsolódó ember teljesítményeit értelmezzük. Az értelmezésnek azt az összefüggést kell megragadnia, amely mértékadóan eredményezi a kérdéses jelenséget.

Ösztönös viselkedések tárgyi biológiai szerkezetben, társadalmi tevékenységek pedig tárgyi szellemi szerkezetben adódnak: mindkét eset formai szempontból megegyezik abban, hogy az élőlénynek egy rajta kívül álló rendszerrel van kapcsolata, melyhez cselekvéseiben célszerűen alkalmazkodik.

Spranger struktúrafogalma nyilván nemcsak a tárgyi szellemi összefüggésre vonatkozik, hiszen ennek legkezdetlesebb formáját a természettudományokban is felismeri. A biológiai és társadalmi létfeltételeket tehát közös struktúrafogalomban lehet egyesíteni, mint azt Freud is megkísérli.¹ Ebben a nyomatékos kiegészítésben teljesíti a „szellemtudományi” kezdeményezés történeti hivatását: a biologisztikus lélektanának kulturális szempontokkal való gazdagítását.

A struktúra fogalmát Spranger továbbá nemcsak tárgyi értelemben használja, hanem magát az aktuális lelki folyamatot is a lelki tevékenység egészéből mint struktúrából értelmezi: minden jelenség a teljesítményösszefüggésben nyer értelmet és jelentést. A struktúra fogalmát tehát úgy kell kiszélesítenünk, hogy abban az egyén is és a környezeti valóság is helyet foglaljon. Mert amennyire nem lehet csak magából az egyénből megérteni gondolatait, értékeléseit, cselekvéseit, úgy nem lehet a pusztán külső körülményekből sem. A puszta külső helyzetből — mondja ² — csak felületi motivációink, csak az

¹ L. e. könyv 7. fejj. 3. pont.

² I. m. Bev. II. pont.

alkalmi céljaink vezethetők le. Az egyén és a környezet közt struktúráviszony áll fenn.¹ Éppen ezért cselekvéseink lényegbeli struktúrája a mindenkori — biológiai és társadalmi — létfeltételeinknek a magunk állapotával való aktuális kölcsönhatásából adódik. Ebben a kétszeresen szintetizált értelemben a sprangeri szétfolyó struktúra-fogalom belétorkollik a már többször érintett lélektani „helyzet” fogalmába, amelynek kialakulásához a sprangeri meggondolások is lerótták a magukét.

A lélektani jelenségek keletkezésének felelős tartományát tehát a sprangeri szellemtudomány szélesebbre vonta meg, mint azt a biologisztikus kezdeményezések megjelölték. A lélektani helyzet ilyen megvilágítását a cselekvéstan elmélyítésének kell minősíteni, hiszen a helyzet a cselekvés egyik alkotó fogalma.² Spranger mindvégig emberi tevékenységeket tart szem előtt, amikor a történelmi alakok lélektani megértésén példázza megfontolásait. A történelmi személyeket életformájuk társadalmi és történeti feltételezettségének átfogóbb ismeretében jobban meg lehet érteni, mint ahogy ők magukat a saját életükben érthették. Ugyanígy az ifjúkort is jobban megérti a vele szemben álló társadalmi követelmények ismerője, mint a hatásokat elszenvető ifjú alany. Az önismeret is annál sikeresebb, minél műveltebb az illető, tehát minél inkább képes áttekinteni az őt mozgató szellemi erőket. Az embert mint egészet kell értelmeznünk, történeti-társadalmi külvilágával együtt.

Egyik művében a különböző kulturális értékekhez első sorban hozzá igazodó embertípusok rajzát adja. Az emberi tevékenységeket értékírányítottságuk szerint osztályozza és egyes emberek legkülönbözőbb megnyilvánulásait az értékírányítottságuktól való függésükben szemlélteti.³ Ezt a valóban lélepszichológiaiának nevezhető eljárást röviden így jellemzi:

„A szellemtudományi gondolkodás rendszerint nem megy vissza a végső megkülönböztethető elemekre, hanem egy magasabb fogalmi síkban marad meg és a belső folyamatot mint

¹ III. pont. 2. a.

² L. jelen munka 10. fejr. 1. pont.

³ Lebensformen. Halle, 1922³. 5. fejr. V. ö. még Dékány István: Az emberi jellem alapformái. Athenaeum, 18, 1932.

értelemmeghatározta egészet veszi, amely szellemi egész-hely-zethez tartozik és attól kapja a jelentését.“

A kultúra a helyzet egészének átfogó mezeje. Ebben adódik a tevékenységek közvetlen feltétele, az élettani körülmények pedig közvetett és változó feltételeket jelentenek. A végső elemekig visszamenni annyit jelent, mint feladni a sajátos és közvetlen nézőpontot. Azt, hogy Sokrates a börtönben ül, nem magyarázhatjuk azzal, hogy lábizmai vitték oda. Ezzel a platonai hasonlattal szögezi le magát Spranger a sajátosan lélektani cselekvés-értelmezés álláspontjára.

A sprangeri ösztönzések sokszor szépirodalmi és értékelő jellegű meggondolásai mind olyan fogalmakon nyugszanak — megértés, értelem, érték, struktúra, objektív szellem — melyek szigorúbb elemzés során az emberi tevékenységnek a maga hatáskörétől való függését jellemzik. Az emberi természet dinamikáját a mindenkori történelmi helyzet odavágó totalitásából származottnak tárja elénk a kulturáliszmus lényegszemlélete. A Descartestól elferdített lélektannak a biologizmusra volt szüksége, hogy felismerje az emberben az élőlényt. A szellemtudományok mozgalma kellett ahhoz, hogy újra felfedezzük másik fővonását: az ember történetalkotó társaslény.

A kulturális antropológia az emberi intézményeknek különböző korokban és népeknél való megegyezéséből arra következtetett, hogy ezek a művek az emberi természetből fakadó szükségégek kielégítési módjai.

A szellemtörténet felfedezte, hogy az emberi természet biztosítja az összefüggést a történelmi jelenségek között. Az élményösszefüggések a mindenkori művelődési értékektől nyert motiváltságukban kapnak értelmet. Természetes összefüggéseik értetik meg a társadalmi tevékenységeket. A biológiai program kiszélesül a kulturálissal, a nélkül, hogy a cselekvéstan formai határozmányai módosulnának: a törekvést a biológiai követelmények mellett társasok is meghatározzák; az embernek mindkettőhöz alkalmazkodnia kell és mindkettőre irányító hatással tud lenni, a biológiára állapotánál, a művelődésre történeténél (hagyományainál, korhatásoknál) fogva. Az ember művelődési tevékenysége belső és külső erők találko-

zásából adódik. A művelődési erők objektívan meghatározhatók és az egyéni törekvésekkel értelmes összefüggésben mutatkoznak. A cselekvésnek objektív biológiai és társadalmi következményei vannak, melyek a cselekvő tudtán kívül is érdekét szolgálhatják. Ezek az összefüggések adják a benne szereplő mozzanatok jelentését, a totális szerkezetben végzett dinamikus hatásukat. Az emberi tevékenység az átfogó szellemi világban, művelődési helyzetében nyer értelmezést.

Az ember nemcsak élőlény, hanem társas lény is, és így a vele foglalkozó lélektannak egyaránt kapcsolatot kell tartania a biológiával és a kultúratudományokkal. Megkönnyíti ezt az egyesítést a pszichopatológia kezdeményezése, amely a két szempont összeolvasztásán fáradozott, biológiai szemléletébe a művelődési és történeti tényezőket bevonva.

7. fejezet.

A LÉLEKTANI PATOLOGIZMUS.

A biológiai és művelődéstani kezdeményezésekhez hasonlóan a pszichopatológia is átfogóbb egészbe ágyazza be azokat a lélektani kérdésköröket, melyekkel érintkezésbe kerül. Feladatának a biológiai és kulturális létfeltételek találkozásából adódó összeütközések felderítését tekinti, tehát a két szempont egyesítésén fáradozik, a kóros viselkedés dinamikájának feltárásával. A pszichopatológus a viselkedés alapján értesül betege bajáról és a beteg viselkedés értelmezésében nem tud megelégedni kóros élettani folyamatokkal, hanem a hibát vagy külön lelki működések kórosodásával, vagy az összerendezés és társas követelményekhez való alkalmazkodás zavarával magyarázza. A szervi alapra vissza nem vezethető kóros tünetek mindenképpen csak a betegnek környezetével szemben tanúsított magatartásából észlelhetők. Éppen ezért ezeket a hibákat a testi bajokkal szemben lelki bántalmaknak nevezték és megtartották ezt a kifejezést azokra az ideg- és elmebajokra, melyeknek szervi kórokozóját kinyomozták. Ezeknek a betegségeknek is az a lényege, hogy a beteg társas feleletei módosultak, nem pedig élettani tünetei. Ebben az összefüggésben közböbs, vajjon testi vagy pszichogén eredetű-e a betegség, mert

akár szervi, akár működésbeli elváltozás áll a háttérben, a tünetek lényege értelmi és érzelmi hatások meg nem felelő volta, tehát a betegnek környezetével szemben tanúsított helytelen irányulása. Ez a megállapítás határolja körül a pszichopatológia területét.

1. *Beteg élmény vagy beteg cselekvés?*

A pszicho- és neuropátiás jelenségek elhatárolása meglehetősen önkényes. Előbbit szokás volt az értelemszerű élmények, utóbbit az érzelem- és akaratszerű élmények kóros működésének tulajdonítani. Ebben az értelemben az élményműködések mintegy élettani lefolyásúaknak tűnnek, melyeknek kóros módosulásaival állanánk szemközt. Ez a felfogás teljesen felfetvéssel jellemezhető, hiszen az élménylefordítások közvetlenül meg nem figyelhetők, mivel a más ember tudata a kutató számára transzcendens. Az analógiás módszer elismerése pedig azt jelentené, hogy a kutató a maga tudatállapotainak mintájára beleéli magát a beteg élményeibe, de ez a pszichopatológusnak pszichopatiás élményekre való készségét feltételeznél. A beteg élmények felfetvése nem jelenthet mást, mint olyan élmények követelését, melyek valamely meg nem felelő viselkedésnek irányítását tennék érthetővé. Ez a felfetvés tovább utal a beteg élmények keletkezésének feltételeire, és így szervi vagy működési módosulásokat foglal magában. Világos, hogy sem a szervi, illetve működési, sem az élménybeli kóros kísérőtűnet nem adhatja teljes értelmezését az oda nem illő viselkedésnek, mert az csak a betegnek környezetével való kölcsönhatásában ragadható meg.

Vegyünk pl. az egyik gyakori pszichopatiás tünetet, a látomásokat. Hallucinálni annyit jelent, mint feleletet adni olyan mozzanatokra, melyek jelenlétét a beteg számára fel kell tennünk, noha jelenlétüket más ember nem észleli. A beteg tehát olyan helyzetben cselekszik, amelynek mások által ellenőrizhető jegyei nincsenek. A beteg úgy viselkedik egy üres szobában, mintha az tele volna emberekkel, vagy tárgyakkal, és ahol mindenféle esemény menne végbe. Ezért cselekvését oda nem illőnek nevezzük, és ha ennek következtében

környezetének való tényeit meghamisítja, akkor olyan fogyatékokossággal állunk szemben, amely az illetőnek társas, sőt létérdekeit is veszélyezteti. Ennek a jelenségnek azonban csak eszközi, irányító vonását látja meg az, aki azt indokolatlan élményekkel magyarázza. A lényeg a feltételezhetően indokolatlan élmények következtében beállott téves alkalmazkodás, illetve a célirányos alkalmazkodás lehetetlensége.

A pszichopatiák helyes leírása tehát a környezetéhez rosszul alkalmazkodó betegnek cselekvéseire irányul, amelyek nincsenek összhangban a helyzettel, melyben végbemennek. Az ilyen leírás pedig feltételezi a lélektani értelmezésnek a biológisztikus ösztönzések értelmében való megújítását. Ehhez az újításhoz járult hozzá a pszichopatológia, jelenségeinek a működési, szervi és élmény-magyarázatokon túlmenő szélesebbkörű értelmezése által. A lélektani irányú pszichopatológia két nagy iskolában érvényesült, a francia patológiában és az úgynevezett mélységlélektani irányokban, melyek a lélektan képét gyökeresen átalakították és szinte önálló rendszert adtak. Ezeket vesszük most sorra, hogy meglássuk, mit köszönhet a lélektan azoknak a kutatóknak, akik a pszichopatiás jelenségek értelmezésére alkalmazni akarván a tudományt, kénytelenek voltak célkitűzéseit módosítani.

2. Janet felsőbbrendű funkciója, a viselkedés.

A francia pszichopatológia hagyományai a XIX. század elejére nyulnak vissza. Azóta is szinte mindegyik jelentős francia lélektani kutató patológiás kérdésekből indul ki, mint Ribot is, Binet is. A legnagyobb hatású patológus Charcot volt, aki az ú. n. működési idegbántalmak kutatásával, elsősorban két legjelentékenyebb tanítványának, Janetnak és Freudnak munkásságán keresztül a lélektannak valóságos forradalmát készítette elő. Kettőjük közül Janet az óvatosabb és tudományosabb, Freud pedig a maga szertelenségében a nagyobb hatású. Vegyük először a biztosabb pályán haladó francia tudós tanítását szemügyre.

Első összefoglaló munkájában Janet feleletet ad arra a kérdésre, hogy mi a neurózis.¹ Sorravéve a régebbi meghatá-

¹ Les Névroses. Párizs, 1909. II. r.

rozásokat, megállapítja, hogy a hisztériának és pszichaszténiának (vagy neuraszténiának) nevezett betegségekkel szemben az orvosok tanácstalanok voltak. Rendkívüli betegségnek, vagy szervi sérüléstől mentes betegségnek nevezték és ezeknek az inkább csodálkozó-, mint magyarázó-jellegű meghatározásoknak értelmezésére érzelmeket és képzeteket tételeztek. Nem mondtak semmi lényegeset ezekről a betegségekről, ha funkcionálisaknak nevezték őket vagy akár pszichológiaiaknak, mint azt maga Janet korábban, az élménytan szellemében javasolta.

A neurózisokban az életműködések érintetlenek lehetnek, a beteg pl. étkezni tud stb. A működések azonban egymás fölé épülnek, és az étkezésben pl. résztvesznek társas kapcsolatok, szellemi és érzelmi folyamatok is, amelyek a maguk részéről károsodhatnak.¹

„Szerintem minden funkcióban van egy mindenképen felsőbb rész, amely a jelen pillanatban adott különleges körülményekhez való alkalmazkodásában áll, ... abban a többé-kevésbé teljes alkalmazkodásban a külső és belső jelenségek együtteséhez, amelybe abban a pillanatban elhelyezkedtünk... A táplálkozás funkcióját abban a pillanatban kell végezni, amikor a táplálékot erről az asztalról, bizonyos ismeretlen személyek körében kell magamhoz vennem, akik mellett még nem voltam ebben a helyzetben, különleges ruházatban és testemet és szellememet egészen sajátos társadalmi szokásoknak alávetve. ... a városban való étkezés aktusa egyáltalán nem ugyanaz az élettani jelenség, mint a pankreas egyszerű szekréciója. ... a fiziológus jót nevetne, ha azt mondanák neki, hogy a táplálkozásban figyelembe kell venni azt a munkát, hogy fekete ruhát viselünk és szomszédainkkal beszélgetünk. De az orvostudomány ezt nem hanyagolhatja el, mert a betegség... nem mindig azokban a működésekben megy végbe, melyeket a legjobban ismerünk. ... A betegséget a működés felsőbbrendű részei hordozhatják, melyek még formálódásban, szerveződésben vannak... vannak egyének... akik nem azért nem táplálkoznak, mintha gyomruk és a többi alacsonyabbrendű táplálkozási szervük nem tudna kifogástalanul működni; némelyik beteg

¹ II. rész. V. 4. §.

nem veszít el mást, mint a táplálkozás tevékenységének azt a fölérendelt részét, amely a társaságban való étkezésben áll, az új és bonyolult körülmények közt való étkezésben... — ...jól-lehet a fiziológus nem gyanítja, hogy ilyen jelenségek részt vesznek az emberi nemi működések véghezvitelében, mégis van patológiája a jegyességnek és van patológiája a nászútnak. A működéseknek éppen ez a fölérendelt része, a jelen körülményekhez való alkalmazkodásuk a neurózisok hordozója...”

Janet tehát világosan megfogalmazza a biológiai működések és a lélektani cselekvések közti különbséget, melyet Buytendijk bírálata során kifejtettünk.¹ A működéseknek különleges körülményekhez való alkalmazkodása, a föléjük rendelt szerveződés az, ami a pszichopatológiai jelenségekben, a lélektani betegségekben módosul. A táplálkozás és a nemi aktus pusztá működése fölött ezeknek az aktuális helyzetben tanúsított szerveződése érdekli a pszichológust, illetve ezeknek a felsőbbrendű szerveződéseknek a kórosodása foglalkoztatja a pszichopatológust. Janet tehát a francia racionalizmussal szemben elsőnek jut el viselkedéstani nézőponthoz Európában és hatásának köszönhető, hogy addig, amíg a francia filozófia még teljesen a racionalizmusnak hódol (hiszen még Bergson vitális metafizikája is tiszta élménytan), az általános lélektan termékeny képviselője, Henri Piéron, a viselkedéstan szempontjából próbálja a hagyományos kísérleti kérdésfeltevéseket átfogalmazni.²

Janet nyilván még nem látja világosan az általa elvégzett logikai szempontcserét. Ő folytonos sorba hozza a megkülönböztetett jelenségeket és fejlődéstani különbséget lát egyfelől az egyszerű és ősi működések (pl. pankreas, vagy nemi szekréció), másfelől az aktuális helyzetben való (elsősorban társas) alkalmazásuk közt, melyeket újabb, az ősi működések fölé épülő fejlődéstani szerzeményeknek fog fel. Ez az értelmezés rokon a spenceri felfogással, és a vele egyenes függésvizonyban álló Spearman-féle értelemfejlődéstannal,³ melyek a növekvően bonyolódó feltételekhez bonyolódó alkalmazkodási

¹ 5. fej. 4.

² Psychol. expérimentale. Párizs, 1927.

³ Spearman: The nature of intelligence. London, 1927².

szerzeményeket vesznek fel. Láttuk azonban, hogy a működés és a cselekvés megkülönböztetése kifogástalanul elvégezhető e nélkül a fejlődéstani feltevés nélkül is. Éppen ezért fölösleges, hogy belebocsátkozunk a fejlődéstani részletkérdések nehézségeibe.¹ Az a fő, hogy Janet megkülönböztetése világosan utal az élettani és biológiai működések szempontjának elégtelenségére, ha a kóros életjelenségeket pszichopatológiai értelmezés alá vetjük. A szükséges kiegészítést pedig nem az élménytanban kell keresni, hanem a társas és más környezeti feltételek aktuális összességéhez való konkrét alkalmazkodó irányulásban, egyszóval a helyzetmegszabta viselkedésben.

„A legerősebben figyelembe kell venni a fejlődést az egyén akcióiban, ebben a legnagyobb fejlettségben, az emberi viselkedés értelmezéséhez (*la conduite de l'homme*) — írja Janet.² — ... Az összes neuropatikus balesetben feltűnt, hogy a zavarok valamely működés legemelkedettebb részében vannak, annak az új külső vagy belső körülményekhez való aktuális alkalmazkodásában... (ezek a zavarok) akkor nyilvánulnak meg, amikor az egyéni és társas fejlődés a legnehezebbé válik. ... A neurózisok fővonása, hogy a szellem, vagy ha akarjuk, a különböző működések felsőbb része, nem fejlődik vagy rosszul fejlődik. Ha a fejlődés szón azt akarjuk érteni, hogy az élőlény folytonosan átalakul, hogy alkalmazkodjék az új körülményekhez, hogy állandóan a haladás és tökéletesedés útján van, akkor a neurózisok zavarok vagy megállások a működések fejlődésében.“

Ebben a gondolatmenetben a fejlődéstani feltevés könnyen helyettesíthető az általam javasolt szempontcserével. A fejlődés itt ugyanis nem más, mint az új körülményekhez való alkalmazkodás, tehát mind szélesebb helyzettartomány tekintetbe vétele. Ebben az összefüggésben adódik a szellemi, illetve pontosabban a lelki szféra, hiszen az nem más Janet szerint, mint az életműködések felsőbb része, a működések alkalmazkodása új, társas körülményekhez. Ez az alkalmazkodás, tehát a célirányulás vonása tűnik el a neurózisban, mely

¹ Ezt több korábbi művemben megtettem. V. ö. pl. *Pszichologia és emberismeret*. Budapest, 1935.

² *Les Névroses*, idézett fej.

a működések összrendezésének csökkenésében áll, a személy általános gyengesége vagy más kóros szervi állapot következtében. Ez az elgondolás ugyanis nem zárja ki azt, hogy a neurózisok valamilyen meghatározott szervi elváltozás-kísérőjét ne keressük. A tünet lényege azonban nem ebben, hanem a csökkent alkalmazkodásban van. Ezért a neurózis nem feltétlenül pusztítja, hanem csak csökkenti a beteg életkörét.¹

„A felsőbbrendű műveletek helyén elmebeli és fizikai izgalom lép fel és ezenfelül indulatosság. Ez nem más... mint a felsőbbrendű műveletek helyettesítésének törekvése bizonyos alsóbbrendűek túlzása és főleg durva viscerális izgalmak által.“ „A neurózisok betegségeit a szervezet különböző működései hordozzák, ezeknek felsőbbrendű részei módosulnak; fejlődésük megáll és megáll a jelenlevő pillanatban való alkalmazkodásuk az egyén és a külvilág jelen állapotához; a működések ősi része nem romlik, hanem jól lefolyhat elvont módon, a jelen körülményektől függetlenül. Összegezve, a neurózisok a szervezet különböző funkcióinak zavarai, melyeket a fejlődés² megállása jellemez, a nélkül, hogy maga a funkció romlanék“.

Világos tehát, hogy a neurózisok elemzése szükségessé tette a biológiai funkciók fölött egy magasabb szempontnak figyelembe vételét, t. i. a *hic et nunc* helyzethez való alkalmazkodást a viselkedésben, tehát azt, amit az élettani történnel szemben a cselekvés szempontjának ismertünk fel. Ezekkel a vizsgálódásokkal a francia pszichopatológia jelentékenyen tudatosította az általános lélektan feladatának szabatosabb kitűzését.

Ehhez a célkitűzéshez vezetett Janet számos tanulmánya, mely az ideg- és elmebántalmak viselkedésbeli elemzésére épült. A rögeszmék, amnéziák, beszédzavarok, tikkek, fóbiák, észrevevési zavarok, az ösztönök és zsigeri működések zavarai mind viselkedésbeli hibák, melyek a betegnek alkalmazkodási képtelenségei. Érdekes lesz ennek a szempontnak egyik konkrét értékesítését figyelemmel követnünk, mert meglátjuk, hogy mennyire más a viselkedéselemzés szempontja, mint akár az élménytani, akár az élettani értelmezése.

¹ U. o.

² Itt alkalmazkodás értendő.

Janetnak volt egy betege,¹ akire időnként rájött néhány hónapig tartó búskomorsága. A beteg egyízben jelentkezett, hogy kóros állapota ismét fellépett. Janet kijelentette, hogy hónapokig tartó időszakokkal kell számolni. Ennek ellenére azt hallotta, hogy már egy hét múlva a beteg vidám és érdeklődő, jól eszik, alszik stb. Csak hónapok múlva derült ki, hogy a beteg asszonyt áruházakban folytatott sorozatos lopások miatt le-tartóztatták. A búskomorság meggyógyult, de kleptománia lépett fel. A dolog úgy történt, hogy egyik napon, a kedvezőtlen diagnózis után a beteget egyik barátnője elvitte egy áruházba és igyekezett rábeszélni, hogy érdeklődjék valami iránt. Kezébe véve egy csipkés dobozt, a maga lusta, levert modorában kereste az eladót. Nem találván sehol az illetékes személyt, körüljárta az egész áruházat és szorongó érzéssel tartotta kezében a dobozt, nehogy azt higgyék, mintha el akarná tulajdonítani. E közben a kijáráthoz ért, a nélkül, hogy valaki is szólt volna neki. Hirtelen nagy megkönnyebbülést érzett, és mintegy megszabadulván a vásárlás nyomasztó gondjától, kisietett az ajtón. A hirtelen felszabadulás vidámmá tette és még másnap is jól érezte magát. Harmadnap a levertség újra fellépett és eszébe jutott, mi lenne, ha még egyszer megpróbálná a jogszerű szerzés izgalmát. Talán ez újra felvidítaná. Most már szándékosan vett el az áruház asztaláról egy csipkét és igyekezett kijutni, ami nagy izgalommal sikerült is és napokra szóló felszabadulást eredményezett. Így próbálta mindig újra és újra, mindig nagyobb izgalmat szerző értékesebb holmik eltulajdonítását. Környezete csak megváltozott hangulatát észlelte és gyógyult-nak gondolta. Alapjában pedig mindjobban belesodródott a szenvedélybe, miként az élettani izgalmat kereső narkotikum-betegek. Egyik napon tettenérték és felfedezték az egyébként jómódú hölgy zsákmány-raktárát.

Ebben az esetben arról van szó, hogy a beteg a közönséges életben nem talál elég ösztönzést. Nem elég erős ahhoz, hogy a mindennapi életben helytálljon. Ezt az öngyengeségi érzést kell leküzdenie ahhoz, hogy a mindennap követelményei-

¹ La force et la faiblesse psychologique. Párizs, 1932. 12. fejt.

hez megfelelően alkalmazkodják. Valamiképen meg kell győződnie arról, hogy van ereje és nehéz helyzeteknek is meg tud felelni. Ezért rendkívüli sikereket keres és azt a szokatlan módot választja, hogy veszélynek teszi ki magát, kockázatot mer és ez sikerül neki. A siker annyira felbátorítja, hogy napokig alkalmasnak tudja magát az életre. Janet társadalmi megrészedésnek nevezi ezt a fajta kleptomániát. Összehasonlítja ezt a viselkedést a játékkal, melynek lényege az, hogy örömet szerez olyan befektetések árán, melyek lényegtelenek. A játészó felkészül egy komoly helyzetre, amely azonban nem kíván komoly és befejezett aktust, hanem könnyen meg lehet neki felelni, mert a valóságos követelmények jelentéktelenek. Így tehát olcsón jut a sikerhez. A komoly kockázat veszedelmei nélkül szerez örömet a játék. Az erők komoly helyzetre készülnek fel, úgyhogy a cselekvés megszakításával az erők felszabadulnak, és tetszés szerint pazarolhatjuk őket. A kleptomániás beteg felkészül a lopás veszedelmeire és miután az könnyen sikerül, napokra elegendő ereje marad az izgalomból. Ha a mindennapi alkalmazkodáshoz kevés erő áll rendelkezésre, akkor az erőket mesterségesen fel kell duzzasztani, narkotikumok, vagy társadalmi megrészedés segítségével, melyek a szervezet illetve a személy erőit mozgósítják, és miután hamar sikerhez vezetnek, szabad erő marad egy-két nap rendes követelményeihez való alkalmazkodásra.

Ugyanennek a művének utolsó pontjában ¹ összegezi viselkedéstani álláspontját:

„A lélek a személyiség helyettesítésére szolgáló metafizikai feltevés... állandó lelkünk van, amennyiben állandó személyiségünk van; ez alapján körülbelül ugyanaz az eszme egy másik síkra áttéve... A személy számtalan magaviseleti módnak szerkezete, melyet főleg a társas szükségesség határoz meg. Alapjában nem azért van személyiségünk, mert az a világrajövetelünkkel adott, hanem, mert azt szerveink összeségével szerkesztjük társas szokások által.“

A lélektan tehát a személyiséggel hivatott foglalkozni, amint az az élőlény szerveinek összeségéből és a társas környezet követelményeiből a különböző viselkedési módokban kialakul.

¹ A lélektani erő kérdése.

A lélek kutatása tehát a személyiség kutatását jelenti. A személyiséget pedig cselekvéseinek összesége teszi, vagyis biológiai működéseinek felsőbb része, azoknak a jelen pillanathoz, minél szélesebb és változatosabb feltételtartományhoz való alkalmazkodása. Az emberi tulajdonságok viselkedésmódok. Ebben a kristályosan tiszta programban a spenceri *adjustment* mellett a janeti *conduite* fogalma lép fel. A viselkedés az összervezetnek a társas szokásokhoz való alkalmazkodása; e meghatározásban a környezettel kapcsolatban álló élőlény viszonyfogalma jut érvényre. A viselkedés fogalmát tehát igazi lélektani összefüggésben találjuk meg Janetnál, aki élesen szembehelyezi azt a biológiai funkciókkal.

- 3. Freud törekvésmegvalósítási dinamizmusa.

Távolról sem ilyen határozott az az ösztönzés, melyet a lélektan Charcot másik nagy tanítványának, a világszerte nagyhatású Freudnak köszönhet. Freud lélektan-újítása csak külön ennek szentelt tanulmányban nyerhetne teljes méltatást. Itt meg kell elégednünk tudományelméleti hatásának taglalásával, ami Freud történeti jelentőségének talán legkisebb része, hiszen Freud éppen a fogalmak körülhatárolásában feltűnően gyenge. Formai gondolkodásra való teljes képtelenségét neves bírálói közül a legjobban Bühler mutatta ki,¹ aki őt anyag-gondolkodónak nevezte, a konkrétumok esetenkénti értelmezéséhez való ragaszkodása és az indokolatlan általánosítás feltűnő bírálati hiánya miatt.

Ennek ellenére megpróbálom kihámozni azokat az alap-gondolatokat, melyeknek valamelyes formai vonása van, és így alkalmasak arra, hogy a lélektan tárgya meghatározásának kérdését elmélyítsék.

Freud szintén a beteg viselkedéséből indul ki, melyet értelmezni óhajt. Az értelmezés azonban nem elégszik meg a funkciók fölérendelt részének az egyén általános vagy különleges gyengeségéből folyó zavarainak észlelésével, hanem az esetet a maga egyéni meghatározottságában iparkodik felderíteni.

¹ Krise der Psychologie. Jena, 1927.

Freud a beteg egyén multját nyomozza és visszanyul a legkorábbi gyermekkori eseményekre, azokra a benyomásokra, melyek valamilyen törekvését (*Trieb*, impulzus) érintették. A kóros viselkedést az egyén törekvéseivel ütköző régmult benyomásokra, illetve a törekvéseknek ennek következtében beállott módosulására vezeti vissza. Az értelmezésnek ez a kísérlete tehát három nevezetes vonást mutat. 1. Minden viselkedés az egyén teljes élettörténetében nyerhet csak megfelelő értelmezést. 2. A viselkedés mögött mindig valamiféle törekvés húzódik meg, amely a külvilággal való ütközéseiben módosulást szenved. Ezek a módosult törekvések lappangva érvényesülnek a nélkül, hogy a beteg tudna róluk, és ezért tűnik a viselkedés sokszor érthetetlennek és oda nem illőnek. 3. A törekvés-módosulások előzménye teljesen meghatározza a történetet, sőt többnyire számos különböző körülmény hat közre, hogy ugyanazt az eredményt létrehozza.

Nem fejthetem ki ennek a tervezetnek megvalósítását, mely egészen merész fogalmi szerkezetekhez vezet, képszerű elgondolásokhoz, melyeknek mozzanatai egy-egy konkrét megfigyelés anyagának szertelenül és bíráló nélkül kiterjesztett, lapos és minden formai ismertetőjegyet nélkülöző általánosításai. Egy-két egészen önkényesen értelmezett megfigyelés elég Freudnak ahhoz, hogy évtizedeken át kidolgozott ösztön-elméletét gyökeresen felforgassa és a hagyományokat még kevésbé tisztelő szerkesztést nyújtson. Ezeket az eltévelyedéseket kiváló bírálók részletesen kimutatták, így pl. a „Jenseits des Lustprinzips“ fogalomzavarait Buytendijk.¹ Ezekután csak arra vállalkozhatom, hogy a freudi irányzat fővonásait a cselekvéstan bontakozásában vitt szerepük tekintetében méltassam.

1. A kóros és egészséges viselkedést Freud nem az aktuális körülményekből teszi érthetővé, hanem az aktuális mozzanatoknak az egész történeti reakcióbázishoz² való vonatkozásából. A viselkedés tehát valóban az aktuális körülményekhez való alkalmazkodás, azonban olyan alkalmazkodás, melyet az egyén egész multja eredményez. Ezzel a mozdulattal Freud a

¹ Wesen und Sinn des Spiels, Berlin, 1933.

² Reakcióbázis vagy feleletalap Driesch kifejezése.

cselekvésmegszabó helyzet fogalmát szertelenül kiszélesíti. Van ennek jó és rossz oldala egyaránt.

Előnye kétségtelenül az, hogy a helyzet és a külső körülmények fogalmi szétválasztását előmozdítja. A cselekvés nem érthető meg a külső körülményekből, mert hiszen különben minden egyforma külső körülménynek egyforma cselekvéshez kellene vezetnie. De nem elég az sem, ha Uexküllen a belső körülményeket hozzávesszük a viselkedésért felelős tényezők közé. A szervezeti állapottól függő hangulat még nem ad elégséges kiegészítést, hanem tekintetbe kell venni az egyén tapasztalatait is és a tapasztalatok következtében beállott „hangulati” módosulásait, melyek nagyobb mértékben szabják meg a világgal és az aktuális körülményekkel szemben való állásfoglalását, semmint a pusztán élettani módon jellemezhető szervezeti állapota. Az ember ugyanis nem a jelenben él, mint az állat, hanem tekintetbe veszi a saját multját, melynek személyiségét köszönheti. A cselekvésmegszabó helyzet tehát valóban csak akkor ragadható meg, ha az élettani állapoton kívül a multbeli állapotot is tekintetbe vesszük, márpedig a multbeli állapot az ember esetében rendkívül sokrétű és teljesen egyéni.

Ennek a beállításnak hátránya azonban, hogy tág teret nyit mindenféle önkényes értelmezésnek és a multbeli állapot elemzése során nem biztosít ismertetőjegyet, hogy mit vegyünk tekintetbe a cselekvésmegszabó helyzet rekonstruálására és mit ne. Nyilvánvaló, hogy különböző cselekvéseknek különböző mélyre visszanyúló történeti alapjai vannak. Az egyéni multnak pl. alig jut szerepe abban a helyzetben, amely odapillantásra késztet, amikor valahonnan váratlan zajt hallok, teszem azt egy edény összetörését. Viszont egészen bonyolult egyéni eseménysort kell rekonstruálnom, ha meg akarom érteni, mi késztet valakit arra, hogy legjobb barátja ellen feljelentést tegyen.¹ Ez a két cselekvés egészen különböző bonyolultságú helyzetből adódik: az elsőt az aktuális külső körülmény és az embernek váratlan zajokkal való szembehelyezkedési törekvése, mely mindenkinél és meglehetősen mindenkor érvényesül, kiélegítően jellemzi; utóbbihoz azonban számtalan különleges

¹ Boda István személyiségvizsgálataiból vett példa.

mozzanatot kell tisztázni, a barátság egész történetét, a személy jellemét, a kérdéses körülmények részleteit és ezeknek a cselekvőre gyakorolt hatását.

Az egyéni mult figyelembevétele tehát valóban elengedhetetlen. Ezt a követelményt azonban rögtön ki kell egészíteni a mértékadó történeti mozzanatok kiválasztásának kritériumtanával, mert különben bűvészinasként tehetetlenül állunk a felidézett tényezőkkel szemben, mint áll az egész lélekelemzés. A keresett ismertetőjelek meghatározása adja a cselekvéstan gerincét. Szükségességük felismerését pedig a lélekelemzők balfogásainak köszönhetjük, ami természetesen történeti érdemük fog maradni.

2. A történeti feleletalapnak Freud egészen sajátos értelmezést adott. Szerinte t. i. éppen azok a multbeli tényezők döntőek, melyekről az illető nem tud. Anyagban leggazdagabb könyvében közli E. Jones egy megfigyelését.¹ Jones több napon át feladatlanul hagyta egy megírt levelét; mikor végül feladta, visszakapta, mert nem volt rajta bélyeg. Néhány nap múlva újra levélszekrénybe dobta és végül elintézettnak gondolta az esetet. Csak hetek múlva kapta vissza a holt levelek hivatalától, mert ezúttal a címet nem írta rá. Be kellett látnia, hogy valami nem tudatos törekvés mindig meggátolta ennek a kellemetlen levélnek eljuttatását. Ez a példa rávilágít a tudattalan lelki működésekre, melyek megakadályozzák a tudatos szándékok véghezvitelét. Ugyanott több esetet olvasunk elküldendő holmikról, melyeket a cselekvő semmiképen sem tud megtalálni és pedig azért, mert tudattalanul nem is akarja, hanem inkább megtartani szeretné, vagy látni sem kívánja. Az eredeti törekvések valami kellemetlen dolgot jelentenek, melyeket a cselekvő elfojt és nem tud róluk; azonban adott alkalommal az elfojtott törekvések érvényesülnek. Az impulzus elfojtásai olyankor keletkeznek, amikor az illető eredeti törekvése valaminő társas követelménnyel ütközik. Ezért a törekvés ellenére más cselekvésre határozzuk magunkat, az eredeti törekvés azonban közvetett úton érvényesül. Elfojtott törekvések nemcsak cselekvésben, hanem irreális elképzelésekben, álmokban és álmodozások-

¹ A mindennapi élet pszichopatológiája. Bp., 1923., XI. fejr. Takács M. fordítása.

ban is érvényesülnek, mert valamelyes kielégítést nyújt a törekvések vagy helyettesítőik pusztá elképzelése vagy a róluk való beszéd. Freud szerint mindazok a törekvéseink, melyeknek nincsen eredeti törekvésalapjuk, valamely eredeti törekvés elfojtásából keletkező képletek, szublimálódások, pszichopátiák stb. A művelődési megnyilvánulásokat ennek a gondolatmenetnek szálán a társas követelmények következtében elnyomott önző törekvések pótképződményeinek fogja fel, mint ezt egyik aggkori művében részletezve kifejti.¹

Jól figyeljük meg: a „tudattalan“ nem élményeket jelent, bármennyire is az élménytán műszótárában jellemzi is Freud, hanem törekvéseket, tehát cselekvéskészleteteket, melyekről a cselekvő nem tud és mégis a cselekvés létrejöttében döntőek, nemcsak irányítók, hanem eredményezők. A tudattalan az egyén eredeti, ösztönös törekvéseinek a művelődési követelményekkel való ütközése következtében előálló módosulása, amely pótképződményekre vezet, hogy az eredeti törekvéseket valamilyen formában kielégítse, akárcsak egy tudatos szándék.

Az élménytannal ott bonyolódik össze a freudi elgondolás, amikor másféle motívumot, mint tudatost vagy quasi-tudatost, tehát tudattalant nem ismer. Lehetséges azonban még harmadik típusú motívum is, olyan t. i., amely a tudat szempontjából számba sem jön, tehát nem is volt és nem is lehetett tudatos. Ilyen motívum az olyan cselekvést eredményező tényező, amely a szervezet szükségeiből közvetlenül származik, pl. az állati ösztönscselekvések, melyek célirányulók a nélkül, hogy a cél tudatos lehetne és valamely szervnek élettani önszabályozásokkal ellenőrzött működési kényszeréből származnak.² Ha ezeket elhanyagoljuk, akkor valóban abba a kísértésbe esünk, hogy nem-tudatos motívumot eredetileg átélt, de elfojtott szándékkal magyarázzunk. Freud tehát itt is anyag-gondolkodó, amikor történeti feleletalapot keres olyasvalamihez, ami szervi feltételekből elégségesen magyarázható. Csak ebben a különleges értelemben áll az, hogy minden motívum, amely nem tudatos, tudattalan. A helyes műszó csak az lehet, hogy tudattalan-

¹ Das Unbehagen in der Kultur. Leipzig, 1930.

² L. e munka 10. fejj. 3. pont.

nak a tudatosként irányító motívumokat nevezzük, míg a sem nem tudatos, sem nem tudattalan tényezők mellett harmadikat, t. i. szervi szükségességet is fel kell vennünk. Tudatos és tudattalan tényezőket pedig elsősorban ott kell feltételeznünk, ahol a szervi szükségek az alkalmazkodást egyedül nem biztosítják, hanem történeti és társas vonatkozások olyan bonyolult, anynyi minden helyzetmozzanatot tekintetbevevő alkalmazkodást igényelnek, hogy ahhoz a cselekvéslehetőségeket képviselő tudatra, közvetlen és közvetett irányításokra van szükség.

Cselekvéseink hajtóerői tehát a szándékok, melyek keresztültörnek magukat mindazokon a bonyolult korlátokon, melyeket a társas lét állít fel; az egyenes irányulás akadályozása következtében a szándékok módosulásokat szenvednek el és átalakított vagy katasztrófális alkalmazkodási módokat eredményeznek. A torz alkalmazkodásokból az eredeti törekvések kiolvashatók, ha az eseménysort a maga teljességében idézzük fel.

A lélektan feladata e szerint a szándékok torzulási történetének felderítése. Ennek egyik eszköze az élmények elemzése, pl. az álmoké, melyekhez a minden részletük által felidézett emlékeket is hozzá kell fűzni, hogy jelentésüket, t. i. az álmodót foglalkoztató rejtett szándékokat fel lehessen ismerni. Ez természetesen egészen tudománytalan önkényességeknek tár utat, ami azonban itt nem fontos. A mi szempontunkból döntő, hogy az élmények eszközi jellegét Freud felismerte és az élmények mögött a mozgató erőket keresi, melyek az egyéni törekvéseknek jelei. A lelki élet anyagává tehát a törekvések válnak, az élmények ezeknek csak felületi tükröződései.

A szándékok elsőbbsége az a dinamikus tényező, amely a legtávolabbi dolgok között is lehető kölcsönhatásokra hívta fel a figyelmet és a jelenségek értelmezésének területét a legszélesebbé tette. Ezzel a tényezővel együttesen nyer teljes értelmet az a totalisztikus vonás, amely az egyént egész multjával, élettani és társadalmi előzményeivel együtt akarja beleértetni a mindenkori cselekvéseibe. A törekvés mindig arra tör, hogy a tényezők összjátásából eredő belső feszültséget csökkentse.

3. A dinamisztikus és totalisztikus vonások mellett még egy kiemelkedően tudományos jelleggel találkozunk, t. i. a történések meghatározottságának hirdetésével. Szándékolatlannak

látszó cselekvéseink teljesen indokoltak a tudat előtt ismeretlen indokokkal, írja Freud a mindennapi életről szóló művében.¹ A lélektannak az a feladata, hogy cselekvéseink indokait feltárja. Valóban, ha tudomány akar lenni, akkor indokolatlan jelenségeket nem ismerhet el. A lélektani törvényszerűséget tehát a cselekvések összefüggéseiben kell keresni. Ezeket a törvényszerűségeket művelődési és néprajzi vonatkozásban is nyomom követhetjük.

A freudi determinizmus azonban távolról sem a gépszerű vázakra való leegyszerűsítést, hanem a motívumok küzdelmének dinamizmusát jelenti. Ezt pedig minden indeterminista álláspontnak is kell fogadnia, mert hiszen nincsen cselekvési szabadság, ha nem kínálkozik választásra több lehetőség. A cselekvés nem meghatározatlan, hanem erkölcsi törvények értelmében helyesen vagy helytelenül megválasztott, szükség és alkalomkínálta motívumoktól megszabott. Természetesen Freud itt is túllő a célon. Minden törekvésdinamizmusa mellett javíthatatlan racionalista marad, mivel konkrét tartalmi jelentőséget tulajdonít a legegyszerűbb és legáltalánosabb élettani feltételektől elégségesen meghatározott jelenségnek. Egy régebbi dolgozatomban kimutattam ezt a hibáját az elírásokkal és téves olvasásokkal kapcsolatban.² Most csak arra utalok, hogy a legegyszerűbb utcai elbotlást Freud szükségesnek tartja önbüntetői szándékkal magyarázni és hozzáteszi az ilyen gondolatkalandokhoz, hogy a lelki életben minden túldeterminált.

A túldetermináltság fogalma világosan rámutat arra a módszertani hibára, amely eljárása mögött meghúzódik. Csak akkor tűnhetik valami túldeterminálnak, ha olyan laza ismeretjegyek alapján dolgozunk, hogy számos különböző értelmezés egyaránt megfelelőnek tűnik. Lehetetlen a szabatoságot nélkülöző összefüggés-keresésnek ezt az eredményét előre nem látni, ha a számőtleletek elemzésének példáit olvassuk.³ Freud odavetve ír egy számot és érdekelni kezdi, hogy miért éppen azt írta. Rájön, hogy éppen előbb olvasott az újságban valakiről,

¹ I. m. XII. fej.

² A sajtóhibák keletkezése... Magyar Psychol. Szemle, 3—4. 1930—31. L. még Ranschburg: Az emberi tévedések. Budapest, 1939.

³ A mindennapi élet stb. XII. fej.

akivel 24 éves korában találkozott. Ez a szám és ennek a jelenlegi évszámmal való összege adták ki együtt a kérdéses számot, mert aggasztó összehasonlításokat tett az illető és a maga pályafutása közt. De mi biztosítja ennek az összefüggésnek találó voltát? Csinos szerkesztés, melyhez hasonlót minden szám-tani rejtvényben és tréfában találhatunk. Az, hogy előbb olvasta az újságban, ez az időbeli érintkezés még nem mond semmit, legfeljebb az mond valamit, hogy most eszébe jutott. Aki azonban tudja, hogy milyen öröm továbbszólni egy lehetségesnek és kiegészíthetőnek látszó gondolatmenetet, főleg ha az igazolni látszik valami fontos tételünket, ebből az örömből is már megértheti az emlékek hirtelen feltolulását az első gondolati forrás nyomában; így áradtak volna gondolatok akkor is, ha ott kezdi el, hogy pl. éppen tegnap láttam a színházban... Különösen meglepő a túldetermináltság és az értelmezési önkény egyenes kapcsolata egy Adlertől közölt számőtleletelemzésben.¹ Az 1734-es szám elemzése során nem kevesebb, mint húsz különböző összefüggés kínálkozott életévekben és egy könyvsorozat számaiban, melyek mind valami mély vonatkozásban álltak a szerzővel. Ilyen társasjátékformában természetesen a motívumokban aggasztó túlkínálat mutatkozik egy önkényesen választott szám értelmezésére, tehát egészen lényegtelen cselekvés magyarázata.

Dehát sokszor nagyot csak túlozva lehet mondani; és nagy tévedések többet jelentenek kis igazságoknál. Így vagyunk Freuddal, akit könnyű apróra cáfolni, de nem lehet eléggé megbecsülni azért, amiért felrázta a lélektant a terméketlen élményelemzésből, és érdeklődését a lényeges kérdések felé terelte. A cselekvések törvényszerűségeinek kutatását, a törekvés dinamizmusát, mélységbehatolását és az egyéni életsors teljes egészének tekintetbevételét ő követelte a leghatásosabban a maga szerteágazó és mégis elkülönülő nyelvszigeetén.

A biológiai és kulturális tényezők szintézisét, ami Freud gondolatmenetének kulcsa, legjobban összefoglaló művében találjuk meg.² Ismételten hangoztatja, hogy a lelki jelensé-

¹ Idézve u. o.

² Vorlesungen z. Einführung i. d. Psychoanalyse, Leipzig, 1922.

geknek értelmük van, és ezt az értelmüket kell megragadni legtorzabb formáiban is. A III. és IV. fejezetben megpróbálja körülírni, hogy mit ért ő valamely jelenség értelmén (Sinn).

„Egyezzzünk meg abban, hogy mit értsünk valamely lelki folyamat értelmén. Semmi mást, mint a szándékot, melyet szolgál és valamely lelki sorban való állását. Vizsgálataink leg többjében az ,értelmet‘ ,szándékkal‘ vagy ,tendenciával‘ is helyettesíthetjük.“ „...a téves teljesítmények lelki aktusok, melyek két szándék interferenciájában keletkeznek.“ „A lelki jelenségek területét tekintélyes darabbal nagyobbítottuk, melyet korábban nem számítottak hozzá.“ „Kikerülhetetlenül ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy az embernek vannak tendenciái, melyek hatásosak lehetnek a nélkül, hogy tudna róluk. Ezzel azonban szembehelyezkedünk minden az élet és a lélektan által uralt szemlélettel.“

A lelki jelenségek értelmét tehát az adja, hogy mögöttük mindig valami tendencia vagy szándék húzódik meg, melynek létrejöttüket köszönhetik. Ezek a törekvések sokszor tudattalanok, és ilyen tudattalan impulzusok magyarázzák a tudatos szándékunkkal ellenkező cselekvéseinket. Ezzel tehát a lelki jelenségeket valóban értelmeseknek sikerült felfognunk, hiszen hajtóerejüket kivétel nélkül felismerhetjük.

A kivételes jelenségek is ugyanezzel a gondolati mintával ragadhatók meg. A neurotikus jelenségekről is kiderült egy szép napon, hogy értelmük van,¹ mert szándékeredetüket sikerült felismerni. Nem valamely szerv beteg, hanem a szándék olyan, amely ellenkezik a társas követelményekhez való alkalmazkodással. A szándék betegségére pedig a szándék korlátaival való elégtelen leszámolás vezet. A leszámolás hibáit természetesen Freud már nem elemzi tovább; ezen a ponton Janet messzebb jut azzal a feltevésével, hogy általános gyengeség következtében a betegnek nincs elég ereje a társas korlátok megfelelő elviselésére. A szándék elsőbbségének felfedezése azonban a lélektan szempontjából fontosabb, mint a szándék-torzulások élettani előfeltételeinek kérdése.

„A neurotikus tüneteknek tehát, akárcsak az álmoknak

¹ U. o. V. fej.

és a téves teljesítményeknek, megvan az értelmük, és miként ezek, összefüggést mutatnak az őket tanúsító személyek életével.“¹ „Most már tudjuk a neurotikus tünetekről, hogy valamely összeütközésnek az eredményei, és ez az összeütközés a gyönyörkielégítés egy új módjáért keletkezik... (a libido) irányítható volt, amíg kielégítése ígérkezett; a belső és külső csődmondás kettős nyomása alatt azonban engedetlenné válik és a korábbi, jobb időkre emlékezik (regresszió); ...az ember énje a külső szükség behatására lassan a valóság becslése és a valóságelv követése felé nevelődik és e közben gyönyörtörékvésének különböző tárgyairól és céljairól — nem csak a nemiekről — átmenetileg vagy állandóan le kell mondania. A gyönyörről való lemondás azonban mindig nehezebbre esett az embernek; nem hozza ezt létre a kárpótlásnak valamilyen formája nélkül... minden törekvés hamarosan eléri a teljesülésselképzelés formáját (fantázia).“²

A gyönyöreelv és a valóságelv tehát szembenáll egymással — ezek összeütközései vezetnek a tudattalan szándékokra. Ebben a kettősségben felismerjük azt a legnagyobb jelentőségű kettősségi elvet, mely a lélektani jelenségek értelmét és sajátos vonását adja. Valamely szervezet a maga szükségétől hajtottan kölcsönhatásba lép a környezetének tőle független mozzanataival, és az alkalmakat a maga szükségéhez igazítja, vagy a szükségét az alkalmakhoz formálja. Az már sajátos kérdés, hogy az egyéni szükség valóban gyönyöreelvnek nevezhető-e, és nincs-e olyan cél, mely a gyönyörtől eltérő állapot vállalására készítené. Ugyanígy mellékkérdés tudományelméleti szempontból, hogy a gyönyöreelv lényegében valóban nemi, illetve preszexuális természetű-e, mint ezt a libidó fogalom bevezetésével Freud elfogadásra ajánlja; látjuk, hogy Freud is ismer más gyönyöreelvet, mindenekelőtt hatalmit. Igaz, hogy ez utóbbit a nemi gyönyörök biztosító eszköznek tartja; mások viszont a nemi gyönyört tekinthetik a hatalmi állapot biztosítékának, ami a lényegen keveset változtat. A lelki élet célja a szükség biztosítása, amely tudatos vagy tudattalan szándékok útján a valósághoz hozzáigazodik vagy azt átformálja.

¹ U. o. XVII. fej.

² U. o. XXIII. fej.

Ez az elgondolás a lelki élet minden területére alkalmazható. A kóros és téves, a mindennapi és rendkívüli cselekvések éppúgy értelmezést nyernek általa, mint az emberi nem történetének bármely mozzanata. Az ősidők emberi intézményeit Freud ezekből a törekvésekből szinte levezetni képes, ha segédfeltevéseiben sok is az indokolatlan merészség. Az erkölcsiséget az elfojtott őszándékok fölé épülő fedőszándékok tudatos mozzanatainak parancsaiból tekinti felépülőnek egy felsőbbrendű parancsolóval való azonosítás alapján.¹ Így értelmezi a tekintélyhordozó közületek és a vallás keletkezését is. Magyarázatainak minden önkényessége mellett megvan az az értéke, hogy kísérletet adnak a legbonyolultabb szellemi jelenségek egységes lélektani értelmezésére. Ebben az értelemben nyer valamelyes megvalósítást az a wundti követelmény, hogy a szellemi jelenségeket lélektani alapra kell visszavezetni. De nem az élmények voltak azok az építőkövek, melyekből az emberi intézmények alapjait lehetett volna felidézni. A történeti emlékek szerteheverő romjai közt a törekvéseknek a valósággal való összeütközéseit találjuk, amelyek helyenként egészen jól egybeillenek, és a merész kiegészítések javítása után az alapoknak néhány összefüggését biztosan élénk tárják. A rekonstrukció művelete természetesen a romelemeknek oda nem tartozó mozzanatoktól való teljes megtisztítását követeli. Az eredeti alkatrészek kihámozásának vezéreszméjeként a törekvés megvalósítása annál is inkább ígérkezik, mert ezt látjuk a mindennapi életben, a kóros lebontások során és általában az egész biológiában.

A lélektani cselekvéstörvények átfogó egységének mérész és biztató példaképét látjuk a freudi építkezésben: ősi szükségünk és legemelkedettebb szellemi alkotásaink hatalmas egységbe olvadnak össze, melyet ugyanaz a dinamika hozott létre, a szándék megvalósításának törekvése. Freud létünk legmélyebb magvára tapint rá, de a formát a körülvevő bonyolult szövődékben nem veheti ki tisztán.

¹ Totem und Tabu. Ich und Es. Massenpsychologie. Zukunft einer Illusion. A Gesammelte Schriften köteteiben.

„Azt hisszük, — írja ¹ — hogy a kultúrát az életszükség ösztönzésére az ösztönkielégítés árán alkották és nagy részben mindig újra alkotják, amennyiben az egyén, aki az emberi közösségbe lép, megismétli az ösztönkielégítés feláldozását az öszszesség előnyére. Az így alkalmazott ösztönerők közt a nemi izgalmak jelentős szerepet visznek; e közben ezek szublimálódnak, vagyis elterelődnek a nemi élet céljaitól és társadalmilag magasabbban álló, többé már nem nemi célokra irányulnak.“

Íme nemcsak a nemi izgalmak szublimálódnak, hanem más animális törekvések is, mint pl. a harci ösztön, és mindegyik csak annyira, amennyire. Freud azonban a nemivel foglalkozott a legtöbbit, mert ennek szerepe volt a legmeglepőbb, és e meglepődést Freud éppen elfojtottságuknak, tehát a tudattalanban vitt óriási szerepüknek tulajdonította. A lényeges ebben a kérdésben az, hogy sikerült közös nevezőre hozni az animális östörekvéseket legfejlettebb társadalmi és szellemi szándékainkkal. Ezt az egységesítést a lélektannak feladatként kell maga elé tűzni, ha vállalkozni akar arra, hogy az ember természetéből annak mindenoldalú cselekvésbeli megnyilvánulásait értelmezhesse.

Freud tehát megtalálta azt a kulcsot, mely egyaránt nyitja a patológiának, biológiának és az emberi szellemtörténet néhány fontos területének. Erre az egységre kell törekednie a lélektannak, ha az ember animális és szellemi megnyilvánulásait közös töből kihajtottnak fogja fel, hiszen a cselekvésnek animális és szellemi céljai egyaránt lehetnek. Ezért nagy jelentőségű az az elgondolása, mely az összándékoknak a művelődési valóságokkal történő ütközéséből származtatja a konfliktusokat, minden rendkívüli cselekvésnek ezeket az alaphelyzeteit. Ezért nem idegenkedhetünk attól a gondolattól, hogy az ember maga alkotja meg azt a kultúrát, mellyel szembe kell helyezkednie, minden utódjának, hogy gyönyörtörekvését a társas követelmények közé betörje. Az ember önfejlesztő természetére Freud beállítása egyoldalú, de éles fényt vet. Lélekelemzése hatalmas szintézis, melynek formai határozmányai szétfolyók. Következtetései tartalmi mozzanatok

¹ Vorlesungen I. fejj.

egymás mellé helyezésében állnak. Minden logikai gyengeség mellett felállította azt az igényt, hogy a lélektant az emberi élet biológiai és művelődési együttesében törekvésdinamizmusnak lássuk.

A pszichopatológusok ösztönzései következtében az embert, mint szervezeti adottságaival a társas követelményekhez alkalmazkodni iparkodó lényt ismerjük meg. Ősi törekvései a kultúra ellenállásán megtörve módosulnak, és ez a módosulás cselekvéseink létesítésében döntő szerephez jut. Cselekvéseink hajtóereje a biológiai törekvés, amely a valósághoz alkalmazkodik annak átalakítása vagy az eredeti irányulások torzítása által. Az ember tehát biológiai eredetének és művelődési jelenének ütközőpontján van. Ebben az összeütközéses helyzetben tanúsítja a létére jellemző viselkedést. Létének kulcsa a törekvés megvalósítása. Ez a dinamikus vonás biológiai és művelődési létoldalának mindenkor egészében mutatkozik, amely a cselekvéseket az emberi természet törvényei szerint megszabja.

Mindegyik kezdeményezés az életjelenségeknek nagyobb összefüggésben való szemlélését és hatásaiknak tevékenységekként való értelmezését kívánta a lélektantól. A cselekvéstan bontakozása az élettér (helyzet, követelmény, mult) totalisztikus és a tevékenység (alkalmazkodás, funkció, viselkedés) dinamisztikus fogalmazásának jegyében történt. A két tényező kölcsönhatását a törekvésmegvalósítás fogalma juttatja kifejezésre. Mindegyik kezdeményezés kétsarkú szerkezeten épül fel és az életjelenségeket időben lefolyó erőviszonyaik valamilyen átfogó egységében óhajtja értelmezni.

8. fejezet.

A VISELKEDÉS FOGALMA.

Az előző fejezetek eredményei alapján meg kell már most vizsgálnunk, hogy miképen jelölte meg szabatosan a lélektani kutatás a cselekvéstani feladatokat, melyeket a szomszéd tudományok közbelépésére sikerült visszanyernie. A szomszédos tudományokat jellemző dinamikus és totális szemléletet még az élménytani kutatás is értékesíteni próbálta, de ezzel is csak ke-

vés lelket öntött a kérdésfeltevéseibe. Göttingában a szándékok tekintetbevételével dinamizálták az élménytant (Ach), Lipcsében a szerkezeti vonások figyelembevételével totalizálták a wundti tanítást (Krüger), de gyökeres újjáalakításra ez nem vezetett. Az élményszízigetelés hibáit nem is bíraltam külön, mert átfogó élmények felkutatása úgysem javít az élménytanonon. Ugyanígy zsákutcába vezetett a személyi egységeken belüli vizsgálata, mely a lelki élet dinamikáját az ember valóságtani természetéből (Klages), végső differenciális tényezőkből (Stern, Spearman, nálunk Boda István) vagy személyiség-típusokból (Jaensch és mások) akarta értelmezni. Az új kezdeményezéseknek át kellett ütniök. Egészen új gondolkodásmód volt az, amely felkarolta a kezdeményezéseket, nevezetesen a dinamizmust Amerikában és a totalizmust Európában. A két szemlélet egyesítésén az új lélektan legnagyobb úttörői fáradoznak. Ezeket a történeti részleteket itt nem tárgyalhatjuk, hanem megelégszünk az alapvető fogalmak alakulásának megfigyelésével.

A lélektanban végbemenő konkretizálás mellett még itt is, ott is újabb ösztönzések jönnek kívülről. A pszichopatológia és a biológia az idegtörténés felkutatásával (Goldstein, Lashley), valamint hormonális és gén-elméletekkel (Müller L. R., Szondi Lipót) visz közelebb a cselekvés belső tényezőinek megértéséhez, a művelődés-tudományok közül pedig főleg a közgazdaságtan keresi a tömegek cselekvéseinek külső körülményektől függő szabályait (Rueff, Gossen, Heller Farkas). A szempontok egyesítésén a bölcsélet fáradozik. A cselekvéstan iránt a szomszédos tudományokban és a bölcséletben egyre erősebb az érdeklődés. Az összhangot a mindenfelé érvényesülő dinamisztikus és totalisztikus gondolkodásmód biztosítja. Természetesen korunk szokatlan történeti öntudata következtében ezek a vonások sokszor ösztönességüket veszítik és jelszókká süllyednek. Ezt helyenként a lélektanon belül is észlelhetjük.

Az új szemlélet lélektani érvényesülését vesszük most szemügyre. A dinamikus jellegű „viselkedés” fogalmának elemzése után az ezzel velejárónak bizonyuló totális jellegű „helyzet” fogalmát tisztázzuk. A két elemzés alapján nyert „cselekvés” fogalmának kiépítésével zárjuk a cselekvéstan kibontako-

zásának megbeszélését, hogy az így adódó probléma-átalakulás lélektani következményére adott pillantással a lélektan feladatát megismerjük.

1. *A dinamikus viselkedés.*

Dinamikán a fizikában valamely rendszernek az időtől függő erőviszonyait értjük, amely mozgásban nyilvánul meg. A dinamikus szemlélet valamely folyamat keletkezésével és hatásával foglalkozik, pusztán leírás helyett a feltételeket és következményeket vizsgálja, a kérdéses jelenséget tehát nem önmagában nézi, hanem a vele összefüggésben lévő körülményekkel való kölcsönhatásában. Ez a jellemzés világosan utal arra, hogy a lélektan, mint az élőlényt a környezetével kölcsönhatásban vizsgáló tudomány szemlélete szükségképpen dinamikus. Ebben az értelemben érvényesült még az élménnytán virágzása idején a dinamikus szempont a brentanói lélektanban és a nagyhatású amerikai funkcionáliszmusban, mely az aktustant a fejlődéstudomány pragmatikájával ötvözte.

A funkcionáliszmus tanítása azonban szükségképpen tovább vezetett egy, az élménnytán elleni hadjáratba, melyben a dinamikus szemlélet egyik alapfogalma, a mozgás emelkedett központi jelentőségűvé. Ez a mozgalom a behaviorizmus. A funkcionáliszmus utóda a purpozista lélektani iskola is, amely a dinamikus szemlélet másik alapfogalmát, az erőt tette központi fogalmává, kiemelve az intellektualistákkal szemben a lelki élet mozgató erőit, az orektikus jelenségeket, a megismeréssel szemben a vágyódást. Ez a felfogás az ösztönös viselkedés homlokterbeállításával a dinamikus szemléletnek olyan jelleget ad, amely rokon az európai totális szemlélet fejlődésének legújabb szakaszával, az érzelmi és szükségleti tényezők előtérbe jutásával. Az angol-amerikai és a kontinentális lélektan tehát egészen különböző továbbfejlesztéssel ugyanoda érkezik, a cselekvések erőtanához. Mindnyájan átfogó rendszertől tekintették függőnek az élőlény viselkedését.

A nélkül, hogy az eszmefejlődés részleteibe belevesznénk, három mozzanatban kell követnünk a dinamikus szemléletnek elsősorban tengerentúli fejlődését; nevezetesen a funkcionális-

mus, a behaviorizmus és a purpozizmus tanításait kell szemmel kísérnünk, annyiban, amennyiben a viselkedés fogalmának kialakulására hatással voltak. Ennek a fejlődési vázlatnak közép-pontjában a legszélsőségesebb tan, a behaviorizmus áll, míg a másik kettő előzmény-, illetve következményként szerepel, amely bíráló mérséklésével igyekezett a helyes út megjelölésére.

Az alkalmazkodás értelmében vett viselkedés bioszociális törekvés-megvalósítás. Az eredeti törekvések az élet követelményei következtében módosulnak; ezt a viszonylagossá válást különleges egészeiktől való függésben ismeri fel a cselekvéstan. A követelményeket az életállapottól függő jelentésükben helyzetekként fogja fel, amely meghatározza a bennük tanúsított viselkedést. A történések dinamikus és totális szemlélésével a biológia és a művelődéstudományok funkcionálizálódtak és viszonylagossá váltak. Ennek a funkcionálizálódásnak és viszonylagossá válásnak következtében az elmebeliség lényegét abban látták, hogy alkalmazkodást szolgál. Az érdeklődés a biológiai alkalmazkodásokból szervezkedő magasabb formák felé fordult, nevezetesen a született viselkedésmódok módosulásai felé. A módosulás lényegét a lélektanban egyfelől a tanulásban látták (Watson, Thorndike, Tolman), másfelől a belátásban (Köhler, Piaget). E felfogásokban a cselekvéstannak a tanulást és belátást átölelő értelem kutatásától való elszakíthatatlansága érvényesül. A módosulás azonban nem vizsgálható az eredeti viselkedésmódoktól függetlenül, hiszen az alkalmazkodási törekvések még a társadalmi élettérben is meghatározott irányulást mutatnak, mint ezt McDougall, Lewin és Bühler a leghatározottabban kidolgozták. Ezek az új utakon járó kutatók minden alkalmazkodást konkrét helyzetektől függő viselkedésnek fogtak fel, amelynek élmények és életfolyamatok az eszközei.

Nemcsak társadalmi szempontból elbírált emberi viselkedést ismerünk, hanem viselkednek élettelen, sőt elvont dolgok is. Valamely test vegyi hatóanyaggal szemben bizonyos módon viselkedik; ez azt jelenti, hogy a kérdéses anyagot nem önmagában vizsgálom, nem a saját léte, szerkezete érdekel, hanem az a változás, amelyet valamivel összefüggésben mutat,

az a hatás, amely fellép, ha valamilyen átfogó egész függő részének tekintjük. Ugyanez az eset az eszmei tárgyak esetében is. Akkor mondjuk valamely mennyiségtani értékről, hogy viselkedik, ha változásait vizsgáljuk, amelyeket egy adott összefüggésben tanúsít. Ahhoz, hogy a változásokat megérthessük, ismernünk kell azt az összefüggést, amelyben a kérdéses érték a változásokat mutatja. A függvény egyenlete, a törvény, lehet ismeretlen, de keresni csak akkor lehet, ha az összefüggés vonatkozási rendszerét ismerjük. *A viselkedéshez tehát hozzátartozik egy vonatkozási rendszer.* Vegyi reakciók és mennyiségtani függvények a viselkedés típusai, és az jellemzi őket, hogy valamely mozzanatnak bizonyos rendszerben tanúsított változásairól mondanak ki valamit. A függő változó lehet egy másik rendszerben ugyanakkor független is. Az ólom, összetételét tekintve, mint vegyi elem nem változik a hőbehatásokra, mint fizikai test ellenben viselkedik: halmazállapotát változtatja. A viselkedés fogalma a hozzátartozó rendszer meghatározása nélkül tehát értelmetlen.

Az élőlényt az élettelenel szemben nem az jellemzi, hogy viselkedik. A nehézkedési térben pl. az élőlény éppúgy viselkedik, mint az élettelen: a toronyból leejtve ugyanolyan törvény szerint zuhan lefelé. Az élőlény viselkedésének lényege az, hogy olyan rendszerben tanúsít változásokat, amelyben más dolgok változatlanok. Valamely rugalmas testnek szakaszos lengése remegésbe hozhatja a levegőt és néhány hasonló szerkezetű testet, mint zörej azonban futásra készítheti az állatot, tehát olyan hatást válhat ki, amely nem következik az általa kifejtett erőből. Itt jutunk a viselkedés fogalmának dinamikus értelmezéséhez.

A viselkedés fogalmában tehát megkülönböztethetünk eszmei funkciókat, amelyekben nincsen dinamikus tényező, és erőhatás-folyamatokat. A dinamikus jellegű viselkedésen belül megkülönböztetünk szenvedő és tevékeny viselkedést: az előbbi adódik, ha az élőlény folytatólagos erőátalakulás rendszerének tagjává válik, pl. ha fellökik, leesik; utóbbi mutatkozik, amikor valamely esemény következtében az élőlény sokkal több energiát fejt ki, mint amekkorát az esemény képvisel. A független változó szerepe a kioldás, neve jel vagy inger. Az ilyen történé-

sek jellemzőek az életjelenségekre, de a gépek aktivitásában is példát találunk rájuk, amikor gombnyomásra motorok kezdenek el rohanni. Még különlegesebb értelemben használjuk a viselkedés kifejezést, amikor a társadalmi természetű kiváltó körülmények módosítására szolgáló tevékenységeket jelöljük vele. Ha az ilyen bonyolult viselkedésformákat cselekvésnek nevezzük és az eszmei funkcióktól eltekintünk, akkor a viselkedés kifejezést leghelyesebben a dinamikus történés tagjaira alkalmazzuk. *Viselkedésen tehát valamely rendszernek környezeti változás behatására kiváltódó erő kifejtését értjük.*

2. James és a funkcionálisizmus.

Az első tárgyilagos lélektani viselkedéssjegyet James-nek köszönhetjük. A tisztán élménytani és a funkcionális szempont egyeztetése során felveti a kérdést, vajjon nem kell-e az ösztönöket és a reflexeket bevonni a lélektan körébe, hiszen ezek is olyan eredményeket hoznak létre, mint a tudatos cselekvések, t. i. alkalmazkodást. Ezért keresi az értelmes viselkedés ismertetőjegyét és megtalálja, összehasonlítván a víz fenekéről a szabad levegőre törekvő buborékot a békával, amely meg tudja kerülni a buborékot elzáró akadályt. Még élesebb példájában a vasreszeléknek a mágneshez való vonzódását hasonlítja össze Rómeo Julia iránti vonzalmával.

„Rómeo kívánja Juliát, mint a reszelék a mágneset, és ha nem jön közbe akadály, olyan egyenes úton halad feléje, mint amaz. De Rómeo és Julia, ha falat építünk közéjük, nem maradnak arcukat ennek ellenkező oldalaihoz ostobán hozzászorítva, mint a mágnes és a reszelék a közéjük tett lapnál. Rómeo hamarosan kerülő utat talál, megmászva a falat, vagy más módon, hogy megérinthesse Julia ajkát. A reszelék útja meghatározott; hogy elérje-e a célját, az véletlenségtől függ. A szerelmes esetében a cél meghatározott, az út pedig végtelenül változhatik... Szervetlen anyagot véve, ha megváltoztatod az eleve adott feltételeket, akkor minden esetben különböző eredmény jön létre. Értelmes lényeknél azonban változott feltételekkel változik a mutatkozó tevékenység, de nem az elért cél, mert

¹ The Principles of Psychol. Newyork, 1890. I. kötet, I. fej.

itt a még meg nem valósult cél eszméje együttműködik a tevékenységet meghatározó tényezőkkel. Jövőbeli célok követése és elérésük érdekében az eszközöknek változtatása e szerint a veleje és ismertetőjele annak, hogy mentalitás van egy jelen-ségben.“

James tehát tárgyi jegyet talál, de azt élménytani módon értelmezi, az eszméknek külső feltételekkel való egynemű együttműködésével. Ezért az értelmes viselkedés tárgyi jegyében a tudat jelenlétének ismervét látja, noha közvetlenül megfigyelhető jegyeket talált magában a viselkedésben. Ezzel azonban természetesen mégis csak fölöslegessé tette a viselkedés legnépszerűbb megkülönböztetőjének, a tudatosságnak jegyét, és megnyitotta az objektív jegyek keresőinek sorát.

A tudatosság életérdekű funkciója nyilvánvalóvá vált. A funkcionalisták az élmények keletkezését és hatását vizsgálták, és azokat élményelőtti tényezőknek, a viselkedést is irányító törekvéseknek tulajdonították. Így egyforma megítélés alá kerültek a viselkedést eredményező belső tényezők, akár élmények létesítésével működnek, akár nem. Ilyen módon új módszer keletkezett az introszpekció mellett, az objektív viselkedéstanulmány, és ez egyformán vizsgálta az élményeknek és magának a viselkedésnek lefolyását, melyben az élmények önállóan szerepet visznek. Az új módszer új tárgyat is ajánlott. Az érzéki benyomások objektiválása helyett az érzékelési tevékenységet helyezték a tudományos kutatás középpontjába és ezáltal a tapasztalati tartalom helyett a tapasztaló egyén lett a főkérdés tárgya. *Az ismeretelméleti kiindulás átadta helyét a valóságtaninak.* A funkcionalisták friss szemléletet és eleven életet öntenek a problémákba; a wundti élménylélektan joggal kedvét szegte a nagyobb igényű kutatóknak; most egyszerre úgy érezzük, a valóságos lélektani kérdések felébredtek százéves álmukból.

A funkcionalistáknak a wundti strukturalistákkal szemben folytatott harcában az alkalmazott lélektan művelői, nevezetesen a pedagógusok, hamar átlátták, hogy az élményeket csak az emberi létben vitt szerepük szempontjából lehet gyakorlati célú tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Az ösztön és érdek konatív fogalmait a pedagógusok, Dewey, Groos és Claparède

tették népszerűvé. A mozgalom egyik vezére, Cattell¹ már 1904-ben azt írja, hogy a lélektan ne korlátozódjék a tudat vizsgálatára. A viselkedés (behavior) kutatása a gyermekek, vadnépek és állatok világában minden eddigi analógiás következtetésnél többet ígér. A pszichológus foglalkozását erőteljes hasonlaltal inkább a hivatásos sakkjátékoséval vagy a kardnyelőével vetné össze, semmint a mérnökével vagy az orvoséval, ha nem lenne meggyőződve arról, hogy a lélektan a magatartást (conduct) ragadja meg. Ezeknek az ismereteknek alkalmazásától századunkban olyan eredményeket vár, mint amilyeneket a XIX. század kapott a fizikai tudományok fellendülésétől.

A racionalista valóságban testinek tekintett mozgásjelenségek ilyen módon együtt válnak elbíráhatóvá az élményekkel, sőt az élmények igazi értelmüket éppen az élőlények mozgásában vitt szerepükönél fogva nyerik. Élmény és mozgás csak végeredményeik szakkifejezéseiben fejezhetők ki megfelelő módon, és e szempontból mindkettő csak eszköze az egyén tevékenységeinek. Az introspekció adatait egybe kell vetni a viselkedéselemzés adataival, és csak a kettő megegyezése esetében beszélhetünk élményekre vonatkozó tudományos eredményekről. Az élmények közvetlen megfigyelése egymagában éppen úgy nem tudomány, mint a fizikai jelenségek pusztán közvetlen megfigyelése. Az érzékelést és a gondolkodást a dolgokkal szemben tanúsított állásfoglalásnak kell felfognunk. A funkcionalisták szerint az ingereket nem önmagukban, hanem a folyamatban levő viselkedéssel adott jelentésükben kell vizsgálni, amint azok a viselkedés változtatására késztetnek. A viselkedés a tevékenységnek a környezetben végbemenő változásokkal kapcsolatos megváltozása. A viselkedés nagyobb egységeit, összefüggését (Carr)² kell tekintetbe venni, mint ezt Uexküll a biológiai állapotokkal tette.

Élménytan és élettan egyaránt a viselkedésnek csak eszközeivel foglalkozik, míg a lélektan ezeknek az eszközöknek a viselkedés egész együttesében vitt szerepét nyomozza.

¹ Popular Science Monthly, 46, 1904 id. Woodworth (Cont. Schools) nyomán.

² Psychol. of 1930. Clark Univ. Press. A műszó: kontextus.

A funkcionálizmus előkészítette a talajt a behaviorizmus számára, de az általa felvetett problémáknak ugyanakkor egészen más természetű felfogását is megihlette, nevezetesen az ú. n. purpozista megoldásokat. A funkcionálizmus módszertani tisztogatását a behaviorizmus valóságos puritánizmussá fejlesztette, amely hevesen irtott minden közbülső irányítót inger és felelet között, legyen az élmény, mozgás vagy bármi egyéb. Ezzel szemben a purpozisták a viselkedés mozgatóját nem a külső ingerekben, hanem a belső szándékokban látták.

3. *A behaviorizmus és a belső tényezők.*

A lélektan élménytanból viselkedéstanná vált. Erre az a körülmény adott alkalmat, hogy a funkcionalisták az élményekben viselkedésszabályozó mozzanatot láttak. Ebből adódott az a tudományos program, hogy az élményektől függetlenül is nyomozni kell a viselkedést. Az alkalmazkodást úgy akarták felfogni, mint a szervezetnek külső körülményekre közvetlenül beálló állapotváltozását. Az a kérdés, lehet-e egyértelmű összefüggést találni az ingerek és a viselkedésmozzanatok között. Ha ez lehetséges, akkor nyilván nincsen szükség semmiféle élményre. Az élmények kiküszöbölésével a behavioristák e feleletet függetlennek tekintették az ingeren kívül más előzményektől és más beágyazottságtól is. Az ingert és a rá adott feleletet elszigetelve abszolutizálták és gépi történések mintájára fogták fel a viselkedést. A viselkedést befolyásoló tényezőket valamennyit ingernek minősítették, és így iparkodtak állandó összefüggést felderíteni köztük és a feleletek között. Az élménytagadás őket a descartesi világ másik felébe vezette, és önműködő gépezetnek képzelték az életet, a helyett, hogy ennek a két lehetőségnek jogosultságát vizsgálták volna. Valóság-tani balfogásuk azonban nem zárta ki a módszertani előnyöket.

Az élményelemzés kritikáját találónak kell mondani. Az introszpekció ellen sokszor felhozták a bírálók, hogy az ember nem szemlélheti magát elfogulatlanul és zavartalanul; más lényeknél pedig nem alkalmazható, és a kutató más emberek saját megfigyeléseiről csak közvetett úton értesül.

Az élményeket valóban nem lehet hylomorf módon testi

hatásokat keltő külön erőknek felfogni, nem szabad — mint Watson mondja — biliárdozni velük. Ezzel szemben az élmények viselkedésirányító szerepét tagadni, vagyis létüket kétségbevonni teljesen fölösleges.

Az élmények éppúgy természeti tünetemények, mondja alapvető bírálatában Ranschburg,¹ mint bármely más fikció. A hallucinációkat és kényszerképzeteket természettudományos módon vizsgálhatjuk; ezeket a jelenségeket más emberekben megfigyeléseink alapján nem kevesebb joggal tételezzük fel, mint a reflexológus az ingerületeket, amelyeket soha érzékeivel nem észlelt. Az ingerület éppúgy tudományos fikció, mint a más ember élménye, és megfigyeléseink értelmezésére mindkettőre szükség van, egyik sem helyettesítheti a másikat. A behavioristának fel kellene tételeznie, hogy a saját élményei szolgálnak valamire.

Az igazi behaviorista azonban irtózik a fikcióktól és azt hiszi, azokat el is kerüli, ha a fizika nyelvén beszél. Így pl. egyik legelőkelőbb elméleti alapvetőjük, Weiss A. P. metafizikai purizmusában nem akar másról tudni,² mint elektronokról és protonokról. Ezek helyett a végső adottságok helyett a behaviorista természetesen sokszor kénytelen köznapi kifejezéseket használni, akárcsak a fizikus. Ezzel indokolja Weiss a bioszociális ingerek felvételét; ezeknek számos biofizikai formájuk lehet, és a más egyénekben keletkező feleletek szerint osztályozzuk őket. Weiss ezzel nyilván már meg is adta lélektani nézőpontjának az elektron-proton-szemlélettől gyökeresen eltérő voltát és bevallja, hogy a viselkedést annak molekuláris alapja semmiben sem jellemzi. Ezzel az élménykizáró elemző szemlélettel szemben a totális nézőpontú Lashley az élményekben szociális közlő tevékenységeket lát, melyek szóbeli vagy taglejtéses úton más egyéneket ingerlő feleletmódok.

A szervezetnek mint egésznek a ránézve mértékadó mozzanatoktól függő viselkedését tekinti Hunter is a behaviorizmus, illetve — az ő kifejezésével — az antroponómia tárgyának.

¹ Ranschburg: Behaviorismus und Psychologie. Arch. ges. Psychol. 86, 1932.

² Psychologies of 1925. Clark Univ. Press.

Hunter, mint maga mondja,¹ Lashleyvel együtt megpróbálja a környezeti történet megállapítását az ember akciórendszeréhez való viszonyában. Szerinte ingerek és feleletek viszonyát kell kutatni, a nélkül, hogy élettani részletkérdésekbe belebocsátkoznánk.

Az inger-felelet modell embertani kiaknázására Jennings állatkísérletei bátorították fel Thorndiket, aki azokban példát látott arra, hogy élménytani feltevések nélkül is lehet jellegzetesen értelmesnek mutató tanulást értelmezni. A Loeb-féle tropizmustan és a pawlowi reflexológia bonyolult alkalmazkodási jelenségeket is gépszerűen magyarázott, és így az objektív viselkedéstan szaknyelvét készen szállította. A szervezet szerkezeti sajátágaiból folyik, hogy bizonyos *ingerek* iránt fogékony és azokra meghatározott *mozgásokkal* felel. Mindkét alapfogalom többféle formát ölt a behaviorizmusban. Ingerként a szervezeten kívül levő fizikai erők vagy társadalmi körülmények szerepelnek, de lehetnek ingerek a szervezeten belül végbemenő élettani folyamatok is, mint pl. az éhséggel járó gyomorösszehúzódnások. A feleletek is állhatnak egyfelől tagmozgató izommozgásokból, másfelől a szervezeten belül végbemenő zsigeri izommozgásokból és mirigykiválasztásokból; maguk a feleletek pedig további feleleteket kiváltó ingereként hathatnak. A behaviorista tehát kikapcsolta az élményeket, mint inger és felelet közé közbelépő irányító tényezőket, azonban e helyett kénytelen más fikciókat alkalmazni. Ilyenformán lép fel a lélektanban az *objektív belső tényezők fogalma*. A belső ingereket és feleleteket természetesen lehetőleg élettani gondolatkalandokkal értelmezik, de ez csak látszatzatmegoldás, mert a viselkedéstanban az impulzusoknak nem élettani alapját, hanem a célirányulásban vitt szerepét kell tisztázni.

Ugyanígy el kell ismernie a viselkedéstannak az inger és felelet közé belépő gondolkodást is, melyet azonban tisztán belső feleletnek minősít. A legnagyobb problémát maga a tanulás jelenti, mert ez módosítja az inger-felelet viszonyt. Az eredeti inger-felelet kapcsolatok számát a behaviorista nagyon ke-

¹ Psychology and Anthroponomy. Psychol. of 1925. és alig változott szöveggel 1930.

vésre becsüli és empirisztikus állásponthez szögezi le magát, amikor viselkedéseinkben elsősorban tanulás útján szerzett formákat, szokásokat lát, melyekhez az ingerhelyettesítés az eredeti ingerrel való véletlen együttjárás alapján, tárgyi összefüggés nélkül, vezet el. Ebben a Thorndike-féle tanulásgépezetben élményekre nincsen szükség, és a tanulás látszólag közbülső tényezők nélkül, kiszélesülő inger-felelet kapcsolatok útján jön létre.

Thorndike kutyákat és macskákat olyan ketrecekbe zárt, ahonnan bizonyos mozgások végzésével lehetett csak kijönni. Az állatoknak áttekinthetetlen reteszeket, zsinórokat stb. kellett megmozgatni. Ismételt próbálkozások ideje adta a tanulási görbét. Thorndike később az emberi tanulást tanulmányozta és e közben a gyakoriság törvényéről a siker törvényére tette át a hangsúlyt, amennyiben azt tapasztalta, hogy a sikerre vezető módok megerősítik a kapcsolatokat, míg a sikertelenségre vezetőek gyengítik vagy csak kevéssé erősítik azokat. Ilyen módon a tanulás eredményét eredeti törekvésektől függőnek észlelte, bizonyos kapcsolatokat születetten kellemesnek, másokat születetten kellemetleneknek tekintve. A jutalom hatásáról megállapítja, hogy felnöttek ötször-hatszor jobban tanulnak, ha jutalomra van kilátás, mint a nélkül; igaz, hogy a jutalom nagysága (kétszeres, négyszeres vagy nyolcszoros pénz) alig befolyásolja a teljesítményt. A viselkedés lényeges tényei szerinte:¹

„I. A viselkedést néha a belső készenlét vagy kívánság sokkal inkább meghatározza, mint a külső helyzet akármilyen közönséges változása... II. A közvetlen eredmény gyakran felelet keltése, amely a helyzetet, vagy az állatot, vagy mindketőt oly módon változtatja, hogy a kívánság kielégítésének valószínűsége nő... III. Egy aktív kívánság, vagy érdek, vagy készenlét meg a helyzet gyakran közvetlenül adja egyik feleletet a másik után, amíg az állat olyanra nem bukkan, amely azt kielégíti.“ „Kényelmesen kifejezhetjük — mondja² — az ember életét azoknak a helyzeteknek vagy tényállásoknak terminusaiban, amelyekkel találkozik, a reakcióiban, melyekkel rá-

¹ Psychol. of Wants, Interests and Attitudes. Newyork, 1935. 2. fejj.

² Human Learning. Newyork, 1931. Lect. 1.

juk válaszol és a kapcsolatokéiban, amelyekkel a helyzetek miliói éppen azokhoz a feleletekhez vezetnek, amelyeket kiváltanak. A helyzetek és a feleletek kapcsolata nyilvánvalóan nem véletlenszerű.“ „Az alanynak rendszerint határozott tendenciája van egy bizonyos felelet, vagy néhány közül egynek kiválasztására... Az ember élete és tanulása folyamán az ember felelete vagy reakciója ugyanazzal a helyzettel vagy tényállással szemben megváltozik.“

A viselkedés az eredeti tendenciából és ennek módosulásából áll. Az inger és felelet közti kapcsolat újabb munkákban helyzet, kívánság és felelet közti kapcsolattá szélesedik ki. A behaviorizmus azonban, melyet régebbi munkáival Thorndike kezdeményezett, visszariad az ilyen quasi-mentális tényezők bevezetésétől. Igaz, hogy ezt az álláspontot senki sem tudja tartani, és éppen Thorndike leghívebb tanítványának, Watsonnak gondolatterjesztő munkájában fogom kimutatni, hogy az inger-felelet modellt megvalósítani ő sem tudja. Az egység-gondolatot ő is kénytelen alkalmazni és ezt több ponton elismerni. 1. Az ingerek hatása azok együttesétől és az ú. n. belső ingerek és belső viselkedések közbelépésétől függ, függ továbbá 2. a viselkedés értelmétől és intenciójától, mely a lehetséges feleletek közt válogat, 3. a tanulást sem tudja az aktuális és az eredeti tendenciákhoz való viszonyán kívül értelmezni. Ezeket a pontokat sorra véve mutatom ki, hogy a viselkedéstanban az ingeregységek és a feleletegységek közti kapcsolat valamilyen közbülső tényezők felvétele nélkül üres marad.

1. Jóllehet Watson mindig izom- és mirigy-reakciókról beszél, és ezek egyes ingereit keresi, mégis hangsúlyozza, hogy minden felelet a szervezetnek mint egésznek reakciója, és hogy az ingert összhelyzetnek kell felfogni:¹

„Ha azt akarod, hogy az emberi szervezet így vagy úgy reagáljon, akkor ilyen vagy olyan helyzetet kell teremtened... (a behaviorizmus) az élettantól csak a problémák csoportosításában különbözik, nem pedig alapvető vagy központi nézőpontokban. Az élettan részleteiben érdeklődik az organikus

¹ Der Behaviorismus. Stuttgart, 1930. I. fej. A Giese-házaspár fordítása.

funkciók iránt... a behaviorista... elsősorban arra a kérdésre szegeződik, hogy mit tesz az egész élőlény reggeltől-estig és estétől-reggelig... úgy változtatja mozgással az élettani állapotát, hogy az inger nem vált ki további reakciót. Egyes pszichológusok, úgy látszik, azt gondolják, hogy a behaviorista csak a legkisebb izomrángások feljegyzésén fáradozik. Semmi sem tévesebb ennél! Mégegyszer hangsúlyozom, hogy a behavioristát elsősorban az egész ember viselkedésmódja érdekli. Reggeltől-estig figyeli őt mindennapos kötelességeinek végzése közben.“ „A pszichológia legtermékenyebb kiinduláspontja — mondja másutt ¹ — nem a magunk tanulmányozása, hanem felebarátaink viselkedéséé... csak így dolgozva remélhetjük, hogy valaha is megértjük a magunk viselkedését“.

Watson tehát az inger-felelet viszonyt igen tág keretek közt értelmezi. A felelet az egész embernek viselkedése a maga életterében (reggeltől estig). Az ingert nem lehet fizikai erővel jellemezni, mint teszi a tropizmustan, hanem sokszor *szociális helyzetnek* kell felfogni. Ebben a szellemben beszél pl. az alkohol-tilalomról, melyet politikusok sikertelen kísérletének tekint, akik olyan helyzetet teremtettek, melyben az ember reakcióit — természetének hiányos ismeretében — nem látták előre. Az ingert Watson a szociális helyzeten felül az ember aktuális állapotától is függőnek tekinti; az inger csak addig az, amíg mozgásra késztet; azután hiába marad ott pl. az étel, nem ingerel evésre, ha már jóllaktunk. Ez az ingernek együttesektől való függése, aminek elismerésével már feladtuk a lehetőséget, hogy egyes inger és egyes felelet közt állandó viszonyt találjunk. Az élettan és a lélektan szempontcseréjét Watson a gyakorlatban elvégzi, de elméletben nem dolgozza ki, mert a viselkedés törvényeit a legegyszerűbb esetek tanulmányozásából akarja levezetni.

Csakhogy a bonyolult viselkedés nem pusztá összetevődése az egyszerűnek. Watsont valamelyes formavakság jellemzi, amely nem engedi, hogy az ingeregyüttesek sajátosságát meglássa. Az ingeregyüttesekre nézve az összetevők éppúgy

¹ Psychol. from the Standpoint of a behaviorist. Philadelphia, 1924. Preface.

megváltozhatnak, mint a tőle függő viselkedésegyüttesekben a mozgáselemek. Egyértelmű összefüggést pedig csak az ilyen egészek között találunk, melyekre nézve közömbös, hogy pl. az étel ingerét éppen milyen látási vagy szaglási benyomások közvetítik, és közömbös az is, hogy milyen mozdulatokkal kebelezzük be az ételt.

A watsoni és a weissi metafizikában kétségtelenül és hatásosan megrajzolható, hogy pl. a szónoki beszéd kitervezése nem más, mint életvegytani folyamat, elmondása rendezett izommozgás, hallása levegőrezgések áttevődése ingerületekké, olvasása pedig bonyolult fénymegoszlás áttevődése életvegytani folyamatokká. Ez mind igaz lehet, de a szónoklat valósága innen nézve meg nem látható: az a körülmény, amiért keletkezett, a hatás, amit kiváltott, meg nem érthető, mert különleges hatása egészen más összefüggésben érvényesül, mint a fizikai és az élettani folyamatok. Ezek csak anyagi lehetőségei, eszközei a szónoki tevékenységnek és hatásnak, melyek nélkül az nem mehet végbe, de végrehajtása számtalan más hatással függ össze, melyekkel ezek az elemek közvetlen kapcsolatban nem állnak. A nagyobb összefüggéseket, az együttes totális formáit el kell ismerni, ha a szónoki hatás valóságát vizsgálni akarjuk.

A viselkedés nem értelmezhető a szervezetben működő *belső tényezők* nélkül. Watson minden olyan tényezőt tagad, ami élményszerű lehetne, de élettani megfogalmazásban újra bevezeti őket. Így pl. a szónoki hatás megértéséhez annyira szükséges affektus fogalmát belső feleletekként vezeti be. A zsigeri és mirigyreakciókból álló (a James-Lange elmélettel rokon módon értelmezett) affektus aztán belső ingerré is válhatik és hozzájárulhat a további feleletek meghatározásához. Belső feleleteket és belső ingereket Watson azonban csak semmitmondó általánosságban szögez le.

Watson tehát kiküszöböli az ismerettani szerkesztéseket, de ezeket a descartesi gépi mítoszhoz hasonló élettani légvárakkal helyettesíti. A cselekvésnek kívülről meg nem figyelhető tényezőit belső ingereknek és belső feleleteknek nevezi el, de ezzel fogalmi zürzavarnál egyebet nem ér el. Ugyanígy tagadja az *ösztönöket*, melyekre valóban semmi szükség nem lenne, ha az inger-felelet viszony egyértelmű volna. Viszont kénytelen

elismerni, hogy a szervezet szerkezeti sajátosságai bizonyos feleletformákat előnybe helyeznek másokkal szemben. Ezt az esetet világítja meg a bumerang példáján.¹ Amint a bumerangnak nincs ösztöne arra, hogy visszatérjen a dobó kézhez, úgy nincsen más alapja az emberi tendenciáknak sem, mint szervezetüknek szerkezete. Ez a nagy általánosságban leszögezett tétel nyilván nem mond semmivel sem többet, mint az ösztön tehetségének feltételezése; a kutatásnak nem az a feladata, hogy többé vagy kevésbé tetszetős, spiritualista vagy pozitívista kifejezéseket leszögezzen, hanem konkrét összefüggéseket kell feltárnia. A bumerang aerodinamikájáról sokat tudunk, és ezért a bumerang szerkezete és hajításmódja érthetővé teszi előttünk pályáját — az ember szerkezeti sajátosságairól azonban eredeti viselkedésformái tekintetében alig tudunk valamit (mit mond az élettan a dühről vagy félelemről a reflexszkémán kívül?). Valóban mindegy, hogy szerkezeti sajátyságot vagy ösztönt posztulálunk-e. A kérdést meg kell nevezni, az ismeretlen tényezőt kezelhető műszóban kell kifejezni, akkor pedig már kedvezőbb a rejtélyt bevalló kifejezést használni, mint látszat-magyarázattal elfedni a kérdéses közbülső tényezőt.

2. Az affektusok és ösztön- vagy más velünkszületett tényezők elismerésével Watson feladja a közvetlen inger-felelet mintát. Egy lépéssel tovább halad ezen az úton a *gondolkodás* elméletében, ahol a belső ingerek mellett belső viselkedéseket kénytelen felvenni. A gondolkodás nyelvi szerveink szubvokális használata, melyet akkor alkalmazunk, ha a hangos beszéd célszerűtlennek tűnik.

Belső viselkedésnek nevezve a gondolkodást, a behaviorista felvesz az élményekhez egészen hasonló közbülső tényezőket az inger és a kifelé megnyilvánuló viselkedés között, ami a gondolkodás esetében abban állhat, hogy különböző módszereket szubvokálisan kipróbálva, valamely konkrét helyzetben megtaláljuk magunkat. Az élménytan nehézségeit természetesen nem kapcsoltuk ki, ha az élményeket meg-nem-figyelhető mozgásoknak nevezzük (mint erre egészen más oldalról pl. Buytendijk is haj-

¹ What the nursery has to say about instincts. Psychol. of 1925. Clark Univ. Press.

lik). A gondolkodás viselkedéstani lényege, következetesen véve, csak az lehet, hogy bizonyos követelményeknek újszerű módon tudunk megfelelni, ami valamiféle belső átalakulást — a helyzet ingertényezőinek átcsoportosítását, jelentésük megváltozását — feltételez. Ilyen belső átalakulást kell felvennünk a fokozatos alkalmazkodásban, pl. a tanulásban is. Mindkettő természetesen, gondolkodás és tanulás, célrairányulást valósít meg.

A teremtmény gondolkodás Watson szerint kombináló műveletből áll, mely addig próbálkozik, míg újat nem hoz létre. A watsoni behaviorizmus-elmélet e szerint nem különböznék Edgington híres majmainak műveitől, akik millió írógép betűivel való babrálásuk során számos új kombinációt hoznak létre az „irodalomban“. Dehát Watson műveletét éppen értelme, jelentése különbözteti meg a majmok véletlen próbálkozásaitól.

Watson szerint nemcsak a gondolkodás, hanem az egész tudat az ingerek megnevezési aktusának népszerű vagy szépirodalmi megjelölése. Az introszpekció nem egyéb, mint a testben végbemenő funkcióváltozásoknak megnevezési kísérlete. Ezzel Watson a tudattalant határozza meg úgy, hogy az meg nem nevezhető, viselkedéskészletű mozzanatok együttese, a tudat pedig viselkedéseink közvetlenül megnevezhető mozzanatainak együttese. Ezek a belső tényezők azonban, akár ingerek, akár feleletmozzanatok, célokra irányító impulzusok vagy ösztönök. Közélebbit természetesen ezekről az inger és a felelet közötti együttes meghatározó mozzanatokról Watson nem mond.

Belső tényezőket tételez fel Watson az *intenció* fogalmának elfogadásával is. Ingerhelyzet és viselkedéseggyüttes között a szervezet élettani és történeti aktuális meghatározottsága teremti együttesbeli kapcsolatot. Watson elismeri, hogy ugyanaz az inger igen különböző cselekvésekre készíthet. Ez a funkcionalistákat a „szubjektív“ tényező elismerésére készítette. A tüzet pl. az égett gyermek elkerüli, de ha fázik, melegszik mellette stb. Ezzel hozza kapcsolatba a jelentést,¹ amely nem más, mint szóba foglalása annak a ténynek, hogy:

„Az egyén egy tárgyra a rendelkezésére álló feleletmódok közül egy meghatározott időpontban csak meghatározott módon

¹ Behaviorizmus. VII. feje.

reagál...” „A pillanatnyi és a megelőző helyzetektől függően száz dolog közül egyet teszek a tűzzel. Tehát mindig csak egyetlen formával reagálok és pedig melyikkel? Azzal, amelyiket előző organizációm és pillanatnyi élettani állapotom feltételez. Ha éhes vagyok, akkor a tűz a szalonna és tojás megsütésére készítet. Máskor a patakhöz megyek vízért, hogy sütés után eloltsam, ismét máskor tüzet ordítva futok az utcán és tűzoltókért telefonozok. Veszélyes erdőtűzben bevetem magam a tóba. Hideg napon a testemet melegítem a tűznél. Gyujtogatók befolyására egy falut borítok lángba a fáklyámmal.”

Tehát pillanatnyi állapotom és előzményeim szabják meg, hogy mit kezdek adott körülmények között. Az intenció fogalmában a szándék egybeesik a jelentéssel, amit valamely körülmény az élőlény számára mint aktuális cselekvéslehetőséget jelent. A viselkedéselemzésnek azokat a motívumokat kell felderítenie, amelyek az egyik embert arra készítetik, hogy a gyujtogatás láttán gyujtogasson, a másikat arra, hogy a tűzoltókért szaladjon. Ezeket azonban a konkrét esetekben meg kell állapítani, és nem elég, ha nagylelkűen elismerjük, hogy efféle különbségek előfordulnak. Az ilyen „szabálytalanságok” nem-hogy csökkentenék a lélektan tudományosságát, hanem a kérdések bonyolultságáról győznek meg és éppen azt bizonyítják, hogy milyen sokrétű és megrendítő problémák azok, melyek az emberi természettel megismertetnek.

3. Miként a gondolkodásban nem lehet kikapcsolni a cél fogalmát, úgy nem lehet a *tanulásban* sem. A viselkedéstanban az intenció fogalmát csak akkor lehetne kiküszöbölni, ha sikerülne a tanulást a céllal való tárgyi összefüggés nélkül értelmezni. Ezzel egyszersmind új megkülönböztető jegyet találunk a viselkedésre. Erre vállalkozott Thorndike. Szerinte az eredeti reakciók ingerkörének kiszélesülése csak az eredeti és helyettes inger találkozásának gyakoriságától, erősségétől és frissességétől függ. Ha az ingerre valamely akadály következtében az eredeti, ingerhatást megszüntető felelet nem következik be, akkor az élőlény izgatottá válik és mindenféle próbálkozó mozgásokat végez. Ezek közül valamelyiknek véletlenül sikerülhet az inger kioltása (célhoz vezetés). Hasonló helyzetben az élőlény próbálkozásait megismétli és többek közt a sikeres mozdulatot is

újra el fogja végezni. Többszöri ismétlés során mindaddig kell próbálkoznia, míg a sikerhez vezető mozgás fel nem lép, és így ez mind gyakrabban ismétlődik, míg a többi valószínűleg mind ritkábban. Ennek alapján a gyakrabban ismételt sikeres mozgások begyakorlódnak, és a ritkábban ismételték, fölöslegesek lévén, elmaradnak. Az akadály pusztá észlelése aztán a jövőben az eredeti ingert helyettesíteni képes és kiváltja a tanult viselkedést. (Thorndike mai sikertörvénye már nem tiszta behaviorista tétel.) Ezzel a valószínűségszámítási elmélettel szemben éppen Watson hozza fel, hogy sokszor egyetlen tapasztalat elegendő új szokás létesítésére. Csak azok az állatok tanultak gépiesen, akik először kerültek szokatlan helyzetbe és nyugtalanul viselkedtek. Akik a kísérletet megszokták, azoknak tanulásgörbéiben hirtelen javulásokat lehetett észlelni.¹ De különben is nem egyes mozgásmódok gyakorlódnak be, hanem olyan viselkedésformák, melyeknek összetevői széles határok közt változhatnak, tehát nem állhatnak közvetlen meghatározottsági viszonyban az ingerekkel, melyeknek szintén bizonyos együttes alakjai mértékadóak.

Belső tényezőket a behaviorizmus is feltételez; így pl. viselkedésmozzanatok belső ingereket keltenek, amelyek a mozgástanulásnak láncszemei lehetnek. Watson szerint pl. a zongorajátékban az első billentés mozgása helyettes ingere lesz annak a hangjegynek, amely kezdetben a második billentést váltotta ki, a második izommozgás pedig a harmadikat kiváltó helyettes ingerre vezeti s. i. t. Ebben az elgondolásban természetesen figyelmen kívül marad az a döntő körülmény, hogy az ember, ha tud zongorázni, tetszése szerint ezt vagy azt a darabot kezdheti játszani. Az első izommozgás után a különböző zenedarabokban egészen különböző második vagy harmadik, esetleg ötödik stb. mozgás következik be. Mi határozza meg, hogy amikor a „kutya-kutya-tarka“ dalt akarom játszani, akkor c után e-t billentek, ha pedig a „szeretnék szántani“-t, akkor c után d-t? Mozgásaim jelentéshordozása a szándékom szerint igen különböző, még a leginkább önműködővé váló szokáscselekvésben is. Ha a szán-

¹ Koffka: Die Grundlagen der psychischen Entwicklung. Osterwieck, 1925.²

dékok belső ingerként is fogjuk fel, ez a belső inger az összes többi inger hatását befolyásolja, tehát mint állandó tényező szerepel a cselekvésben. A mozgáskombinációk csak eszközök a szándékok végrehajtására.

A belső tényezőt a kérdéses inger megelőzői által kiváltott anticipáló felelettöredékkel, illetőleg ennek ingerhatásmódosításával akarja azonosítani Hull, aki erre az elgondolásra a tanulás axiomatikáját építi.¹ Ez a formalisztikus tan azon a ponton válik terméketlenné, amikor nem tudja meghatározni, hogy valamely helyzetben konkrétan milyen inger-együttes alkot dinamikus egészet, vagyis, hogy a kérdéses ingert megelőző ingersorozatnak milyen része lép esetenként hatáskapcsolatba a célra vonatkozó felelettel. A döntő ingeregyüttes nagysága nyilván számos tényezőtől függ, mert esetenként igen különbözően átfogónak találjuk.

A viselkedés tan minden rendű képviselői egyetértének abban, hogy a viselkedés legfőbb jegyének a tanulást tekintik, míg a módosulást elszenvedő eredeti reakcióformákat élettani részfolyamatnak minősítik. Így tehát a tanulás válik a lélektan egyetlen tárgyává, és sokan fáradoznak azon, hogy a gondolkodás, sőt az ösztön szokásvoltáról valamiképen meggyőzzenek.

Semmikép sem indokolt a tárgy természetében az a szétválasztás, hogy a szerzett és az eredeti viselkedésformákkal két különböző jellegű tudomány foglalkozzék. James is habozott, amikor az értelmes és az önműködő történet egymástól elválasztotta. Semmikép sem indokolja a szétválasztást a szervezet-mint-egész részvételének jegye, hiszen pl. a menekülés eredeti viselkedésformája, változó mozgásokkal lévén véghezvihető, éppúgy a szervezet-mint-egész viselkedése, mint akármilyen tanult mozgásmód. A tanulást különben is csak abban az esetben minősíthetjük viselkedésnek, ha a módosulást nyerő eredeti tendencia céljainak szolgálatában marad. Akkor tanulunk, ha valamely helyzetnek eredeti felkészültségünkkel nem tudunk eleget tenni. Ha a tanulást ettől a jelentésétől füg-

¹ L. pl. The problem of stimulus equivalence in behavior theory. Psychol. Rev. 16, 1939.

getlenül nézzük, akkor élettani oldalát vizsgáljuk, mint Buyten-dijk, és akkor a tanulás megszűnik a viselkedés ismertetőjegye lenni. A tanult reakciók megszerzésének funkciója éppúgy csak eszköze a viselkedésnek, mint az eredeti mozgások vagy az élmények önmagukban; ezek kutatása a lélektan számára határkérdés.

Született és szerzett, eredeti és módosított viselkedésformák egyaránt tartalmazznak lélektani és élettani problémákat. Meg kell különböztetni az alapul szolgáló élettani működéseket és ezeknek szerveződését a konkrét helyzetben való lélektani alkalmazásuk során. Ez az alkalmazás különösen feltűnő ott, ahol nehézségek ellenére keletkezik a belátás vagy a tanulás formájában, de ezeket az eredeti, módosulást nyerő tendenciák ismerete nélkül lélektani módon nem vizsgálhatjuk. Az eredeti törekvéseknek mint viselkedésmeghatározó belső tényezőknek felkutatását a konatív vagy purpozív lélektan tűzte ki feladatául.

Az inger-felelet modellt a behaviorizmus nem tudja következetesen a viselkedés kulesává kicsiszolni. Impulzust és ösztönt ismernek el a testalkat sajátosságainak befolyásában, értelmet és jelentést fogadnak el az egyforma külső körülmények közt tanusított különböző reakciókban, a tanulásnak pedig csak határesetét tudják értelmezni. Belső ingerek és belső viselkedések formájában kénytelenek belső tényezőkkel dolgozni, hogy a viselkedéseggyüttest az ingerhelyzettől való függésében értelmezhesék. A viselkedésdinamikának ezek az egészet illető vonásai náluk természetesen csak bennfoglaltak vagy általánosságokban hangoztatottak, és minden konkretizálási kísérletben elsikkadnak.

4. *McDougall teleologikus purpozizmusa.*

A behaviorizmussal szembenálló purpozizmus két formában mutatkozik. Az egyik a belső tényezőt kifejezetten szándéknak veszi és elméleti úton értelmezi, a másik pedig a szándékokat objektívan, a külső körülményektől való egyértelmű függésükben határozza meg. A szándéktan mindkét változata szembehelyezi az orektikus vagy konatív tényezők dinamizmusát a

descartesi racionalizmus késő utódával, a tanulásmechanizmus-sal. A purpozisták a mozgással szemben a dinamika másik alapfogalmát, az erőt dolgozzák ki a viselkedés feltételeinek és következményeinek nyomozásában.

A szándéktan elmebeli formáját McDougall dolgozta ki. Szerinte a közbülső tényezők szándékok, melyek a környezetnek a *viselkedés irányítására* mértékadó tényezőit kiválasztják. A szándékot kifejezetten élményszerűnek vagy legalább is valamiképpen tudatosnak minősíti. Elgondolása az élménytantól mégis határozottan eltér, mert az élménymozzanatokat nem objektiválja, hanem azokat a mindenkori együttestől tekinti függőknek. McDougall, a legtöbbet olvasott pszichológusoknak egyike, az elsők között van, akik a viselkedéstan eszméjét határozottan hirdették.¹

„A pszichológusnak szakítania kell tudományának a tudat tanaként szereplő szűk és terméketlen fogalmával; merészen érvényesítenie kell azt a követelését, hogy az elme pozitív (t. i. nem normatív) tudománya legyen, annak minden szempontjából, és minden működését tekintve, illetve ahogy inkább mondanám, a viselkedésnek vagy magatartásnak tudománya. A lélektannak nem szabad a tudatfolyam introszpektív leírását tekinteni feladatának, mert ez munkájának csak előkészítő része. Ilyen introszpektív leírás, ilyen 'tisztá lélektan' sohasem alkothat tudományt, vagy legalábbis sohasem emelkedhet a pusztá leíró tudományok fölé, és sohasem lehet nagy érték a társadalmi tudományok számára... Szerencsére a lélektan bőkezűbb fogalmazása érvényesülni kezd... Az elmét nem tekintjük többé pusztá *tabula rasanak* vagy bűvös tükörnek, melynek feladata benyomások passzív befogadása a külső világból vagy ennek tárgyairól való tökéletlen visszatükröződések kivetítése, ... nem elégszünk meg többé ennek a lockei fogalmazásnak kiegészítésével két belső tevékenységgel, a képzetek társításával vagy felidézésével és a gyönyör keresésének vagy a fájdalom kerülésének tendenciájával. Felfedezték, hogy a régi pszichologizálás olyan volt, mint Hamletet játszani, kihagyva a

¹ Physiological Psychology. London, 1905. L. még Social Psychology. London, 1908. id. 23. kiad. alapján, 1936.

dán királyfit... mindenfelől halljuk, hogy a statikus, leíró, pusztán elemző lélektannak helyet kell adnia az elme dinamikus, funkcionális és voluntarisztikus értelmezésének“.

McDougall kiemeli, hogy a tudat kutatás programja két-értelmű és hiányos. Az elme életének nyilvánulatait kell vizsgálni, az élmények aktivitását, cselekvésre ösztönző természetüket, melynek nem pusztán értelmi és nem is csak élvezetszerző feladatai vannak, hanem az ember társas magatartásának vezetésére hivatottak. Ezért használja McDougall első közleményében a *conduct* kifejezést és csak később, elvétve a *behavior* szót. A *conduct* vezetést, tehát irányított viselkedést jelent, melyet magatartással fordítunk helyesen magyarra. A magatartásban az elmebeli irányítottság jut kifejezésre a pusztán inger-válasz viszonyt kifejező viselkedéssel szemben, melyet eredeti formájában a behavioristák éppen ezért előnyben részesítettek. A magatartás irányítója, a keresett közbülső tényező, McDougall szerint az ösztön.

McDougall affektív élményeket tekint a viselkedés vezetőinek. Az affektusok pedig szoros rokonságban állnak az ösztönökkel, amelyeket objektív, cselekvésre készítő tényezőknek tekint. McDougall tanításának kulcsa az ösztöntan. Ennek két formáját dolgozta ki. 1. Első elmélete tisztán elmebeli; e szerint az ösztön lényege, hogy élményeket kelt, célokat tűz ki az élőlény elé, aki az átélt célokat affektus formájában elérni kívánja. Az élmény tehát mozgásba megy át, ami az élményszerű kölcsönhatásos, ideomotoros elméletnek a moralistáktól származó és Ribot-tól részletesen kidolgozott formájának felújítását jelenti. 2. Később McDougall az élményektől függetlenül akarja kidolgozni tanítását és az ösztönt tárgyilagos műszóval horménak nevezi, mely felelős a célélmények keltéséért, de ilyenek nélkül is cselekvésre készíthető. A hormé természetét azonban nem nyomozza tovább, hanem végső diszpozíciót lát benne. Ezzel tehát a képesség-elméletet újítja fel, amely a Wundt-hoz vezető empirisztikus tan előtt uralkodott a XVIII. században, az antik lélektan moralista ellaposítása következtében. Hormikus tanításának végiggondolása azonban pánmentális teleológiába vezet, és ez gondolkodásának 3. jellegzetes vonása,

amelyre kritériumtanát építi. Tanításait ezen a három ponton kell bírálat alá vetni.

1. Nézzük először az ösztöntan első formáját.¹

„Úgy határozhatjuk meg az ösztönt, mint örökölt vagy született pszichofizikai készséget, mely birtokosát képesíti, hogy észrevegyen és figyeljen a tárgyak egy bizonyos osztályára, hogy átéljen bizonyos minőségű érzelmi izgalmat az ilyen tárgyak észrevevésével, és hogy ezekre vonatkozóan bizonyos módon cselekedjék vagy legalábbis átéljen ilyen cselekvésre való impulzust.“ „...az élőlény törekszik célját elérni a benne ébredt ösztönös impulzus hajtóerejénél fogva.“ „...a pszichológiai folyamatnak konatív nézőpontja megtartja a tevékenység impulzusának sajátos minőségét akkor is, ha az ösztönös tevékenységet szokások ellenőrzése módosítja. Ez az érzett impulzus, ha tudatossá lesz a célja, kifejezett vágy vagy ellenszenv jellegét veszi fel... Közvetlen vagy közvetett módon az ösztönök minden emberi tevékenység első mozgatói... Az ösztönös impulzusok határozzák meg minden tevékenység célját és adják a hajtóerőt, amely minden elmebeli (és testi) aktivitást fenntart... Ezek az impulzusok az elmebeli erők, amelyek fenntartják és formálják az egyének és társadalmak életét.“

A konatív lélektannak szilárd alapvetését találjuk ebben az elgondolásban, amely egységes magyarázatot ad az eredeti és a szerzett viselkedésnek. Nem látszik azonban kényszerűnek a konatív tényező elmebeli értelmezése. McDougall maga is kiemeli, hogy az eddigi ösztöntanokkal szemben egészen szokatlant hirdet. Tulajdonképpen semmi határozottat nem mond akkor, amikor az ösztönt elmebelileg ható tényezőnek mondja, mert hiszen maga is tiltakozik az ellen, hogy a haszonelvű és társítási elméletekkel a gyönyör- és fájdalom-érzéseket tekintsük a cselekvés rugóinak. A tudatos tényezők csak annyiban hajtóerők, amennyiben célra irányítanak, és így a belső tényezőknek két különböző nevet ad, amikor azokat egyfelől elmebelieknek, másfelől ösztönöseknek mondja. A konatív hajtóerők állítása sokkal különlegesebb, mint az elmebelieké, és nem nyerünk vele sokat, ha egy sajátos osztály lényegét egy fölérendeltnek tartott osztályával azonosítjuk.

¹ Social. Psychol. Ch. II.

Minden viselkedésnek van egy belső szempontja, amely ugyanolyan, mint a mi szándékos cselekvésünkről való közvetlen tapasztalatunk, mondja McDougall.¹ Sok emberi cselekvésben és az állatiban természetesen a cél elképzelése nagyon hiányos és vázlatos lehet. Az ilyen vázlatos elképzeléssel azután szerinte vázlatos lesz a cselekvés irányítottsága is, míg a részletesebb elképzelés pontosabb és jobban alkalmazkodó cselekvésre vezet.

Az elmélet itt egyenes összeütközésbe kerül a tapasztalati eredményekkel. Általános lélektani megállapítás, hogy éppen az élményvezérlés nélkül végbemenő szokásaink, az ú. n. automatikus mozgások, mint elnevezésük is mutatja, a lehető legpontosabban és legjobban irányított cselekvések: öltözködésünk, ügyességi készségeink gyakorlása és így tovább. Mennél pontosabban kell elképzelni viselkedésünk részleteit, annál szűkebben viselkedünk, amire a lámpaláz a legismertebb példa. A cél elképzelése nem áll arányban a cselekvés eredményességével és így elesik a cselekvés és tudatosság vagy mentalitás (homályos vagy quasi-tudatosság) feltétlen együttjárásának következménye.

2. McDougall maga is szükségesnek látja a konátusnak élményektől függetlenül való értelmezését.² Mi az, ami élményt kelt és miért egyszer ezt, egyszer azt?

„Ha egy lény cél vagy vég felé tör, ez azért van, mert alakjának van egy véges vonása, melyet csak célratörésre irányuló diszpozíciónak, vagy lappangó tendenciának nevezhetünk, melyet valamely tárgy észrevétele vagy más megismerése vált ki vagy hoz működésbe... Ezeknek a konatív diszpozícióknak további megvizsgálása valóságtani fejtörésekbe keveredést jelentene, és ez nem a pszichológiának a feladata... A tapasztalati tudomány szempontjából végső tényként kell elfogadnunk a konatív diszpozíciókat, melyeket nem lehet elemezni vagy magyarázni, vagy visszavezetni alapvetőbb fogalmakra... az emberi lények cselekvéseit, minden akarásunkat, erőlködésünket, megfontolásunkat, választásunkat és elhatározásunkat a megkívánás törvényeinek műszavaiban kell megmagyaráznunk“.

¹ Social Psychol. Ch. I.

² U. ott.

Ez az elképzelés megismétli azt a helyzetet, amelybe a lélektan a képesség-elmélet és társítási gépelmélet találkozása-kor jutott. Egyfelől vannak a végső konatív diszpozíciók, másfelől a megismerő folyamatok, melyek a környezet véletlen állapotáról értesítvén, kiváltják a mindig működésre kész konátusokat, melyek csak arra várnak, hogy felébbresszék őket a felismerések. Egészen elvész ebben a fogalmazásban a konátusok megismerés előtti kiváltódása, amely a további irányításhoz szükséges ismeréseket hozza létre. Ha ennek az esetnek fontosságát McDougall fel is ismeri, nem építi bele a rendszerébe, mert hiszen *a konátusok aktuális konkrét alakulásának magyarázására nincsen tényezője*. A konátus végső diszpozíció, de nem tudjuk, mi váltja ki ezt a készséget önmagán és külső ismereteken kívül. Az önkiváltás a képességtannak, a megismeréstől való kiváltás pedig az ideomotoros felfogásnak¹ elképzelése.

A nehézségeket megérezvén, McDougall a hormikus tevékenység fogalmát dolgozza ki, amelynek szabályozó jellege van és a szervezeti szövetekben levő potenciális energiák felszabadulásával jár. A horméban látja az élet lényeges jegyét, de ezt elmebelinek minősíti. Igaz, hogy megkülönbözteti az elmebelit a tudatostól, ami a hormikus tevékenység egyik esete. Minthogy McDougall az emergenciatannal rokonszenvez, hajlamos az elmebeliséget az élettelen történelemből származtatni, de ezt is teleologikusan az elmetörténet mintájára szemléli.

A kifejezetten tudatos konátus mellett elismer nem-tudatos viselkedésirányító tényezőket, de ezeket hormikusnak nevezi és a tudattalannak quasi-mentális voltát állítja. Így pl. az impulzusok torzulásában át nem élhető elmebeli erőket vél felfedezni, a Spencer- és a Freud-féle tudattalan fogalmával meg egyező módon. Ezzel azt a sajátságos logikai lépést teszi, hogy egy jelenségnek egyik észlelhető vonását rejtett formában szereplőnek tételezi fel egy, azzal rokon jelenségben, melyben az a vonás nem észlelhető. A tudattalan bevezetése annak az eljárásnak esete, amikor két jelenséget nem a lényegi lefolyásuk alapján találunk összetartozónak, hanem az egyiknek járulékos

¹ L. e munka 10. fejj. 5. pont.

jegyét kiszélesítjük a másokra, melyet éppen e járulékos jegy hiánya alapján különböztettünk meg. A helyett tehát, hogy a tudatos viselkedést közös eredmények alapján a tudattalan viselkedés egyik változataként fognánk fel, a tudattalanban keressük a tudatosság rejtett megnyilvánulását.

3. McDougallt pánmentalitására az a meggyőződése vezeti, hogy a világ kétféle történelemből összetett: a biológiai, pszichológiai és szociális történelem célkövető, a fizikai és kémiai pedig oknak engedelmessé. Ezzel a descartesi kételvűséget funkcionális irányban ismétli meg. A célkövető és az okkövető jelzőkkel nem két egymásmellé helyezendő történetípust, hanem csak a jelenségek kétféle csoportosítását juttathatjuk kifejezésre.

A teleologikus szemlélet valóságtani magyarázó igénye a problémát adó jelenség alkotórészeinek helytelen hatásösszefüggésbeli csoportosításából támad. Valamely jelentkező állapotról mint feltétlenből indulunk ki és azokat a körülményeket, melyek vele összefüggnek, ennek a (sokszor emberi formára abszolutizált) állapotnak érdekében állónak tekintjük, a helyett, hogy ezt a körülmények szükséges következményének fognánk fel. A feltételező körülmények a következménnyel alkotott egészben bizonyos szerepet visznek; ezt a szerepet látszólag a következmény adja, t. i. akkor, ha a következmény szempontjából értelmezzük az egészet; a körülményekből sokszor valóban nem értelmezhetjük okszerűen az eredményt, t. i. akkor, ha a körülményeket elszigetelten tekintjük és nem az egész esemény együttesében vitt szerepük szerint; a mozzanatok kölcsönhatása azonban — ott, ahol fellép — dinamikus szerveződésű és meg nem fordítható. Valamely eseményt adekvát részmozzanatainak egymást meghatározó módjai és összefüggései alapján jellemezhetünk helyesen.

A cél csak következményként lehet kapcsolatban az előzményeivel, és legfeljebb kifejezésbeli vagy gondolkodásbeli pongyolaság tekintheti a végállapotot magát irányító tényezőnek (noha különböző végállapotok szerint a részmozzanatok nyilván igen különböző funkciójúak lehetnek).

A cél szempontjából nézett összefüggések természetesen kiegészítő csoportosítást adnak a feltétel szempontjából nézettek-

hez és újabb törvényekkel ismertetnek meg az egyes összefüggéseket megállapító résztörvények mellett, amelyek lehetővé teszik a jelenségelemek fölé épülő jelenségegészek megragadását.

A valóság bizonyos szempontú sikeres nyomozása még nem tárja fel a valóság más szempontú összefüggéseit és legkevésbé sem a mindenséget, melyet csak a bölcséleti eszmélkedés egyesíthet a jelenségek legkülönbözőbb összefüggéseiből.

Lássuk mármost, milyen ismertetőjegyeket nyerünk McDougall tanítása alapján a viselkedés meghatározására.¹

Kritériumainak főcsoportja az irányuló alkalmazkodást fejezi ki, de a változó eszközöknek az állandó céllal való meghatározása tautologikus marad, mert a célt viszont a változó eszközök határozzák meg. Rendszertelen felsorolása e körül forog: 1. Az élőlény a környezetre bizonyos fokig függetlenül, tehát spontán válaszol. 2. A mozgás kitart, ha akadályba ütközik, vagy eltérítő erővel találkozik, sőt ilyenkor erősebben tör céljára. 3. A cél elérésére különböző eszközökkel, változó mozgásmódokkal próbálkozik. 4. A mozgás kitartása és változtatása csak a cél elérésével szűnik meg. 5. A mozgásváltoztatás a cél által elérendő helyzetet anticipálja. Ezek az ismertetőjegyek mind a James-féle szándékmeghatározta változatokat juttatják kifejezésre különböző szempontokból, melyeket részben igen könnyű megbírálni. Így pl. a célt nyilván nem határozza meg az, hogy elérésével a mozgás megszűnik, mert hiszen ebben az esetben a szabadon eső kőnek véghelyzetét megszabó szilárd talajt is célnak nevezhetnők. Ugyancsak találunk kitartást, sőt változatot is pl. a vízésésben, amely akadályokat kerül ki és változatos útvonalon árasztja a tömegrészeket lefelé. A spontaneitás meghatározása nem mond többet, mint amit a gépek aktivitásáról is megállapíthatunk. Marad tehát az anticipálás jegye. Ez az egyetlen sajátosan biológiai eseményjegy, de még korántsem viselkedéstani, mert hiszen anticipálást minden élettani szabályozásban találunk.

A megbeszélteken kívül McDougall még két viselkedésgyget nevez meg: 6. A helyzetek ismétlődésével a változatok

¹ An Outline of Psychol. 2. Ch., Soc. psychol. Suppl. Ch. I.

egyszerűsödnek, rendszerint egyre jobb alkalmazkodással. 7. A viselkedésben az egész szervezet résztvesz, összerendezett, a célra összpontosított energiáival. A tanulékonytságot ebben a formában szintén általános élettani jegynek kell minősítenünk, hiszen csak a funkciót állapítja meg. A multtól függő jobb alkalmazkodásra élettani analógia az immunizálódás esete. Különben is a tanulás a szándékkal szemben újat nem mond, hiszen a szándéknak feltétele a mozgáskitartás és változtatás, ezek pedig kiválasztást jelentenek. Végül is nem marad más jegyünk, mint az egész szervezet összerendezett részvétele a mozgásban. A lélektani viselkedés tehát nem mellérendelt külön eseménysor az élettani történés mellett, hanem ezek szövődése a környezettel való kapcsolatban. Ez az ismertetőjegy tehát összefüggés-szemponot szögez le.

A viselkedés kritériumtanával csak ott tartunk, ahova a behaviorizmus eljutott. A szervezet-mint-egész fogalma nem a szervek összeségét vagy integráló rendszereit jelenti, hanem a célra irányulás egységét, vagyis a környezettel való kapcsolat bizonyos nézőpontját. A környezettel eddig annyit hangoztatott kapcsolatot ugyanis valamiképen konkretizálni kell, ha sajátosat akarunk mondani azon felül, ami minden életjelenségre érvényes. Végeredményben minden életjelenség kapcsolat a szervezet és környezete közt, lévén az anyagcsere az életnek leg-alapvetőbb jegye (mozgás, érzékenység és fejlődés-szaporodás mellett). Csakhogy az élettan a környezetet abszolút értelemben veszi és a szervezettel való anyag- és energiaforgalmat vizsgálja, hogy megértse a szervezeten belül végbemenő változásokat, ellenben a lélektan a környezetet viszonylagosan nézi az élőlényhez való mindenkorai kapcsolata szerint, hogy minden részmozzanatnak is a viselkedésben vitt szerepét vizsgálja. Ebből a viszonylagos szemléletből érthető az élménnytán szerkezeti rokonsága a lélektannal, aminek alapján szubjektív-visztikus szemlélete a viszonylagossági szemléletet még olyan kiváló gondolkodók világában is helyettesíteni volt képes, mint Wundtban vagy McDougallban. A viszonylagossági szemléletet természetesen az abszolutisztikus még kevésbé hivatott helyettesíteni, mert azzal csak gépelvű viselkedéelméletekhez jutunk. A lélektant az élőlény nem mint fizikai rendszer fog-

lalkoztatja (pl. mint a toronyból lecső), hanem mint a környezetében hatást kifejtő lény, amely a maga helyzetén változtatni képes. Ebben az összefüggésben nyerjük a viselkedés cselekvésszempontját.

Még az újabb lélektani elméletek is lényeges vonásaikban a descartesi metafizika szellemén épülnek fel. Feltűnő, hogy nemcsak a gondolkodás tanára lehetett lélektant építeni, hanem az önműködő mozgás tanára is. Ezt a tant folytatja a szélsőséges behaviorizmus ingermechanikája, amely azonban nem vihető keresztül következetesen. De csődöt mond a mentális szándéktan is, amely ideomotoros és képességtani formájában az élménytant megelőző moralista tanításokhoz, az antik hagyomány lélektelenné vált romjaihoz kanyarodik vissza.

5. Tolman tanítása.

A viselkedés kutatásában termékenynek bizonyult a közbülső tényezők konkretizálása, de ezt nem a mentális lélektanak szinte tetszésszerűen értelmezéseket lehetővé tevő módszerével, hanem a viselkedéstan objektív módszerével lehetett csak megkísérelni. Ebben az irányban működik a purpozizmus és a behaviorizmus egyesítője, Tolman, aki általános elvek hangoztatása helyett a viselkedés objektív tényezőit egyenként kutatja a nélkül, hogy azokat elszigetelné. A törekvést és a tanulást belső tényezőként egymástól való függésükben vizsgálja.

Az eredeti és szerzett viselkedések szétválasztását követve, ő is a kitartásban és a tanulékonyságban látja a viselkedés alapjegyeit. Csakhogy ezeket nem a körülményektől tekintti közvetlenül függőknek, hanem közbülső tényezőktől. A próbálkozásban való ismétlést és kiválasztást nem tulajdoníthatjuk a változatlanul jelenlevő külső ingereknek, és ezért a változó viselkedést létrehozó tényezőket meg kell neveznünk. Perryhez¹ csatlakozva elfogadja a szándék kifejezést, de az elmebeliség beleértését elveti.²

„...Ahol a felelet próbálkozásba és tévedésbe tör ki és

¹ Psychol. Rev. 25, 1918.

² Purposive Behavior. New-York, 1932. Ch. I. 8.

fokozatosan vagy hirtelen választ... tekintettel a cél elérésére, ott a felelet kifejez és meghatároz valamit, amit kényelmesen szándéknak nevezhetünk. Ahol a tények ilyen sora mutatkozik — és hol nem mutatkozik, kivéve a legegyszerűbb és legmerekvebb tropizmusokat és reflexeket? — ott objektívan megtaláljuk és meghatározzuk azt, amit alkalmasan szándéknak nevezünk“.

A szándékot Tolman távolról sem végső tehetségként állítja elénk, hanem a viselkedés megkülönböztető jegyeként, amelynek konkrét feltételeit keresi és különböző formáit kutatja. A szándék feltételei mindenekelőtt objektív élethiányok és megelőző élettapasztalatok. Ezért a közbülső tényezőt szándéknak és ismeretnek is nevezi, a kitartással és tanulékonyssággal rokonságban. Mindegyiket ezután elemezni próbálja azok szerint a feltételek szerint, amelyek hozzájuk vezetnek és azok szerint a viselkedések szerint, amelyekhez vezetnek.

Ezért a cselekvést Tolman többváltozós függvényként ábrázolja, melynek változóit teljes számban kívánja feldolgozni.¹ Két különböző függvénysor jellemzi a cselekvést, az egyik a kísérletileg megválasztható független változók és a közbülső tényezők közt áll fenn, a másik a közbülső tényezők és a viselkedés között. Ezeknek a függvényeknek az ellenőrizhető feltételektől való meghatározását elemzi az általa kizárólagosan művelt állatlélektan területén.

A dinamika jelszó helyét tehát a viselkedésnek kéttagú és többváltozós függvényként való konkrét elképzelése foglalja el. Konkretizálni kell, hogy mikor milyen erő szerepel, és egyelvű vagy egynemű elemzés helyett az igazi lélektan az erők rangrendszerét kutatja.

Tolman állatkísérletekben vizsgálja a függvényeket. Változtatja az éhség fokát, a nemi hiányt, a jutalmat, eltérésének eszközeit, a tanulási alkalmakat, s i. t. A viselkedés központi problémájának a tanulást tekinti, amelyen minden egyéb vonása bemutatatható, és megállapítja, hogy az nem mechanisztikus kapcsolatokban, hanem tárgyi összefüggésekben jön létre. Első nevezetes kísérletei megállapították, hogy a tanulás sikere

¹ The determiners of behavior at a choice point. Psychol. Rev. 45, 1938.

az aktuális élethiányoktól függ. Így pl. a nemi hiányt szenvedő patkány gyorsabban tanul, mint a semmiben hiányt nem szenvedő, sőt ugyanaz az állat gyorsabban tanul, ha nemi jutalmat kap, mintha élelmet tapasztal a megtanulandó labirintus út végén. Megfelelően fordítva, az éhes állat lassabban tanul, ha nemi párral jutalmazzuk, mint amikor élelemmel; az út ismétlése során a tájékozódás csak akkor gyorsul, ha olyan célra bukkan, amire éppen szüksége van, ellenkező esetben mind lassabb lesz, az ismételt tapasztalatok ellenére. Összehasonlítva egy éheztetett és egy szomjaztatott csoportot, megállapították, hogy azok az éhes állatok, amelyek a kijáratban élelemre találtak, és azt egészen rövid ideig élvezhették, igen gyorsan tanultak; ugyanígy ügyesek voltak azok a szomjas állatok, melyeknek inniok volt szabad a labirintus kijáratában. Ellenben egészen lassan haladtak előre azok a szomjas állatok, melyeket étellel jutalmaztak és azok az éhesek, amelyek inni kaptak. Ezekkel és hasonló kísérletekkel bizonyítja Tolman, hogy nem az ismételt tájékozódási tapasztalatok, hanem a szükség és a tapasztalt cél kapcsolata felelős a tanulás eredményéért.

Kifogásolja a behaviorista tanuláselméletben, hogy az indokolatlanul azonosítja a teljes tárgyakat ingerelemekkel és az egész cél-eszköz viselkedést részleges izomfeleletekkel. A viselkedést *qua* viselkedést kell felfognunk, tehát azokat a feleleteket, melyeket az élőlény mint egész ad a ráható ingerek együttesére; ez utóbbit Tolman jelalaknak nevezi. A jelalakban részt vesznek a célnak és eszközöknek megelőző tapasztalásai. A labirintus választútjában pl. a baloldali folyosó inger-együttese az aktuális szükség és előző tapasztalatok alapján változó jelalakot vehet fel változatlan látási, szaglási stb. körülmények mellett is. A jelalakot ezeken a külső tényezőkön kívül a szándék és a tapasztalat, a cél és az eszköz „feltevése” vagy „elvárása” határozzák meg. Ezek a közbülső tényezők azok, amelyek közvetlen kapcsolatban állanak a viselkedéssel. A viselkedés, mint viselkedés mindig purpozív és kognitív, vagy ahogy Tolman ezeket a kifejezéseket érteni akarja, irányuló és alkalmazkodó. Az irányulás és alkalmazkodás a viselkedésnek objektívan jellemezhető dinamikus vonása. Az irányulás vagy szándék az ismételt és kitartó próbálkozás során fellépő mozgás-

válogatás; a kitartó tanulás a cél kritériuma. Az alkalmazkodás vagy ismeret, feltevés nem más, mint következetes választás, amely meghatározza a lehetőségek közül az eszközöket. Az így értelmezett szándék és ismeret a viselkedés immanens meghatározója. Ezek az immanens meghatározók az ügyességekké és tapasztalatokká módosult meghatározókkal együtt adják meg azt az egyenletet, amely fennáll a viselkedés, mint az egyik oldal, és a kezdő élettani állapotok meg az ingerek, mint másik oldal között. Az így értelmezett viselkedésnek meghatározásához elég sajátossága van önmagának. Nem kell a jellemzéséhez sem az izmokat, vagy mirigyeket és idegeket részleteznie, mint ezt ösbehavioristák ajánlják, és nem kell elméleti feltevésekkel sem dolgozni, mint ezt az egész korábbi pszichológia (strukturalista és funkcionista egyaránt és McDougall is) tette.

A viselkedés mint viselkedés teljesen leírható a megfigyelhető adatokból, minden élettani vagy elméleti feltevés nélkül. Kocsit vezetni, levelet írni, beszélgetni stb.: viselkedések. Lehet ezeknek a viselkedéseknek elméleti mozzanata és biztosan van élettani oldaluk, de mint viselkedést, a szabad és feltevémentses leírásukból ismerjük meg őket. Az embernek, vagy általában az élőlénynek a környezetével való kapcsolódása elégséges határozmányt ad egy önállóan felkutatandó tudományos tárgynak. A viselkedés sokkal nagyobb egységeket fog át, mint az izom- és mirigy-működés. Ezt a molekuláris szempontot át kell engedni a fiziológusnak és a nagyobb egységeket vizsgáló moláris szempontot kell a pszichológia számára biztosítani.¹

„A viselkedés mint ilyen, moláris jelenség, ha szembeállítjuk az élettani alapját tevő molekuláris jelenségekkel. A viselkedésnek mint moláris jelenségnek közvetlen leíró sajátosságai a következők: céltárgyakhoz való közeledés vagy távolodás tőlük, bizonyos eszköz-tárgy-utaknak mások közül való kiválasztása által és ezekkel az eszköztárgyakkal való bizonyos kapcsolódásoknak véghezvitelével. Az ilyen leírások, mint közeledés vagy távolodás, mint az utaknak és kapcsolódásoknak kiválasztása, magukba foglalják és meghatározzák a viselkedés köz-

¹ Purposive Beh. Ch. I. 12.

vetlen szempontjait, az immanens szándékot és ismeretet. Ez a két nézőpont a viselkedésnek tárgyilagos és funkcionális entitása. Benne vannak a viselkedés tanulékonyságának tényében. Sem kiindulópontként, sem végső elemzésben nem határozza meg őket az introszpekcio. Az ilyen szándékok és ismeretek, az ilyen tanulékonyság nyilvánvalóan a szervezetnek mint egésznek funkciója“.

A viselkedést a cél és eszköz kapcsolata, a tanulásban mutatókozó szándék és ismeret jellemzi, amely az objektív szükség-től és lehetőségtől függ. A pusztá inger-felelet viszony egyáltalán nem elégít ki, mert számos jelenséggel szemben tanácstalan ez az elképzelés. Így pl. nem tudja megmagyarázni, miért előnyös a tanulásban a téves feleletek olykori előfordulása (Carr), miért vezet különböző eredményre a tanulási alkalmak különböző csoportosítása változatlan szám mellett (Stone), miért javítja a sikert a helyes eszközök alkalmazásának akadályai (Muenzinger), miért lehet sikeres a tanulás, noha a jutalmat sokkal utána adják (Hunter), továbbá mikép függ a közbülső tényezőktől (Tolman); ezek a jelenségek valamennyien megkövetelik az egyszerűen ingertől függő felelet fogalmának, az f_1 funkciónak feladását.¹

„Egy elmélet, ahogy én gondolom, 'közbülső változók' sora. Ezek a beiktatandó közbülső változók olyan szerkesztések, melyeket mi elméleti pszichológusok kidolgozunk, hogy az eredeti teljes f_1 funkciót jobban kezelhető formára bontsuk... az eredeti f_1 függvény helyére bevezettem egy sor közbülső változót... a kérdéses elméletnek megfelelően. Megfogalmaztam továbbá egyfelől egy sor f_2 függvényt, amely összeköti ezeket a közbülső változókat az egyes független változókkal és másfelől egy f_3 függvényt, hogy összekössem őket egymással és összekössem őket a végső függő változóval.“ „Pl. a szükség (mondjuk ételszükség) közbülső változóját definíciószerűen mérjük a viselkedésmozzanat változásán, amely egy sztandard kísérletben keletkezik, ha... minden független változó, amely más, mint a hiány, állandónak választott szabványos értékű, míg maga a hiány módszeresen változtatott... így a végén egy gör-

¹ The determiners stb.

bét kapunk, — az f_2 , hiány és szükség közti függvényt, amelyet valamely hiányérték mellett feltételezhető szükségérték meghatározására későbbi alkalmakkor fel lehet használni. Ez az eljárás... alkalmazható megfelelő módon mindegyik másik közbülső változó meghatározására.“ „Az f_3 függvény alapján — ha tudnánk, hogy az micsoda — mondhatnánk meg előre a közbülső változók minden lehető értékére a végső eredményt. Lehetővé tenné, hogy előre lássuk a szükség minden lehető fokának minden lehető kívánással és megkülönböztetéssel való kombinációjának eredményét, s i. t.... de itt, bevallom, ... sajna, még ködös vagyok“.

Tolman az állati tanulást és általában a viselkedést 6 környezeti és 4 egyéni tényezőtől tekinti függőnek,¹ nyitva tartva további tényezők lehetőségét. Ezek: 1. a fenntartási index vagy aktuális hiány, 2. a várható céltárgy alkalmassága, 3. az eszközjelző ingerek fajtái és módjai, 4. a szükséges mozgási válaszok, 5. a próbálkozások száma és halmozódása, 6. a sikerrel kapcsolatos eljárás környezeti mintája, 7. öröklés, 8. kor, 9. előző gyakorlás, 10. különleges belső vegyi feltételek. Az egyéni tényezők mindegyik környezetit befolyásolhatják. A környezeti tényezők mindegyikének közbelépő tényezők felelnek meg; 1. szükség, 2. kívánás, 3. megkülönböztetés, 4. ügyesség, 5. feltevés, 6. túlsúly. Ezek a tényezők mind belejátszanak a cselekvés (elsősorban a tanulás) alakításába. A közbelépő változók nem foghatók fel mint inger-válasz viszonyok erősítései vagy gyengítései, melyek eredménye pusztán összegezés alapján adná a viselkedést. Amíg ugyanis kívánás nem lép fel, addig erős szükség és erős feltevések egyáltalán nem összegeződnek, és nem kárpótolnak gyenge kívánásért, mintahogy erős szükség és erős kívánás sem pótol gyenge feltevést vagy tapasztalatot. A tényezőknek tehát konkrét rangsorával állunk szemben. Ennek közelebbi meghatározását Tolman még nem tudja adni, de azt Lewin dinamikus lélektanától várja. A közbelépő tényezőket — a független változóktól extrapolálva — különböző értékekkel kell a végső viselkedésre gyakorolt hatásukban vizsgálni.

Tolman az objektív körülményektől való függésében ha-

¹ U. ott.

tározza meg a közbülső vagy belső tényezőket. Ezek a tényezők azonban nem változtathatók egymástól függetlenül, és így egymáshoz való viszonyuk csak nehezen tisztázható. Fokozza ezt a nehézséget, hogy meghatározásuk előbb-utóbb cirkulusba vezet, mert hiszen mindegyiket csak a többiekkel lehet meghatározni. Ezt a nehézséget Tolman is jól látja és ezért a viselkedésrangsorok — kisebb egységek átfogóbb egészekről való függésének — vizsgálatát követeli. Szerinte az élettani történés az átfogóbb lélektani viselkedéstől függ, ez pedig függ a nála is átfogóbb társadalmi csoportmozgalmaktól.¹ A lélektannak átfogó jellegét sokszor elismertük, de ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az élettan mégis alapvetőbb, mert a viselkedésformák anyagát szolgáltató életfolyamatokat vizsgálja.

Tolman legújában párhuzamosságot tételez fel lélektani viselkedés és élettani tevékenység között. Ez a felfogás nem tartható, mert a viselkedés kisebb egységeinek a nagyobbakhoz való viszonya egészen más, mint az élettani történéselemeknek a folyamatrendszerhez való viszonya. Sajátos élettani történésegyység legfeljebb egészen alárendelt viselkedésegyységekhez rendelhető hozzá (pl. fejbólintáshoz), de nagyobb viselkedésegyységeknek nem felel meg sajátos élettani velejáró (pl. temetésre menésnek, melynek élettani korrelátuma, mondjuk egy kiránduláson tanúsított magatartásától nem kell, hogy különbözzék). Nem az a lényeg, — noha találó — hogy az élettan kisebb, a lélektan pedig nagyobb egységekkel foglalkozik, hanem az, hogy az élettan a szervezeten belül végbemenő változásokkal foglalkozik, míg a lélektan azokkal a történésszerveződésekkel, amelyek a környezetben elfoglalt aktuális állapottal egyértelmű összefüggésbe hozhatók. A viselkedés olyan tevékenységegyység, amely ingertörténések együttesétől függ; csak a két egység között mondható ki egyértelmű összefüggés, nem pedig a kétféle együttes részei között.²

Egyedül a szervezeten belül végbemenő folyamatokkal legfeljebb olyan egységek jellemezhetők, mint pl. futás, fogás,

¹ Physiology, Psychology and Sociology. Psychol. Rev. 45, 1938.

² V. ö. Psychology and Physiology c. dolgozatommal, J. general Psychol. sajtó alatt.

ugrás, nyelés, t. i. a buytendijki biológiai funkciók, amelyek egyes viselkedésmozzanatokhoz hozzárendelhetők.¹ Mihelyt azonban a viselkedést nézzük: valami felé vagy valamitől futást, vagy egy eszköz fogását, mondjuk egy doboz kinyitására, akkor izombeli, tartásbeli, kiválasztásbeli stb. jellemzés már nem kielégítő; az ilyen egységeket csak attól a környezetben elfoglalt helyzettől való függésben írhatjuk le találó módon, amelyben keletkeztek. Az ilyen viselkedésegységekhez sajátos élettani történés, mint egész nem rendelhető hozzá. A viselkedés ismertetőjegye tehát nem választja el az élettani történetét mint oszthatót a lélektani történetétől mint oszthatatlantól, de nem is állít párhuzamosságot a kettő közt, hanem olyan összefüggést határoz meg, amelyben a lélektani viselkedés egyértelműen, az élettani tevékenység pedig többértelműen — és így nem meghatározóan — jellemezhető.

Az élettanban — Tolmannel ellentétben, aki egyébként közlése szerint felfogásomban osztozkodni hajlandó, — nem látom szükségesnek a közbülső tényezők felvételét, mert az izgalomból a tevékenység közvetlenül folyik. Közbülső tényezőkre csak ott van szükség, ahol egymást meg nem határozó tényezők együtteséből származik a hatás, nempedig külön az egyik, és külön a másik tényezőből. A viselkedés pl. nem adható össze külön az egyéni állapot és külön a környezeti körülmények hatásából, hanem ezek együtteséből, az ú. n. helyzettől származik.

Ezért az élettanban csak f_1 függvényeket látok, míg a lélektanban f_2 és f_3 függvények érvényesek. Az f_3 függvények a belső tényezőkből közvetlenül folyó viselkedés törvényeit mondják ki, és mint ilyenek a belső tényezőket a viselkedés feltétlen részfolyamataiként tárják elénk. Az f_2 függvények pedig a közbülső tényezőket mint a külső és belső állapotból adódó belső történés törvényeit állapítják meg. Ezeknek a függvényeknek megértéséhez a lélektani helyzet fogalmának elemzésére van szükség. A helyzet a lélektani értelemben vett viselkedés dinamikájához hozzátartozó totalitás. A helyzettől függő viselkedés szempontja a sajátyszerűen lélektani történésnek, a cselekvésnek fogalmával ismertet meg.

¹ L. jelen munka 5. fejj. 4.

A viselkedés megkülönböztető jegyének kérdését tehát oda módosítottuk, hogy ez valamely vonatkozásrendszerből függő erőalakulás, amelynek a lélektanban sajátos jegye nem adható meg a nélkül, hogy más élettani tevékenységeket fel ne öleljen. Ha az élettani viselkedések magasabb szerveződéseit tekintjük, amelyek az élőlénynek a környezetében elfoglalt aktuális helyzetétől függnék, akkor sajátképeni lélektani viselkedéseket állapíthatunk meg; ezeket azonban célszerűbben más névvel jelöljük, annál is inkább, mert a viselkedő rendszeren, az élőlényen belüli viselkedésirányító tényezőket is belé kell foglalnunk, hogy a viselkedésnek a kétsarkú helyzetet változtatni képes hatását kiemelhessük. Ezért tehát *a helyzeti együttest módosító viselkedéseket az élőlény cselekvéseinek nevezzük.*

Tolman viselkedéskutatásainak megvitatásából azt tanultuk, hogy az élőlény viselkedését belső tényezők határozzák meg, amelyek viszont környezeti és egyéni feltételektől függnék. A lélektani viselkedés csak abból a helyzetből érthető meg, amelyet az élőlény a maga aktuális állapotával a környezetében elfoglal. A viselkedés nem jellemezhető a kísérő élettani tevékenységgel, hanem a helyzetre gyakorolt hatásával. Ezt a sajátos vonást a *cselekvés* kifejezéssel jelöljük meg.

Az alkalmazkodás fogalmának előtérbe jutása a környezetben tanúsított viselkedés kutatásának irányába terelte a lélektant. A viselkedésnek a környezettel való összhangját csak belső tényezők felvételével magyarázhatjuk. Az élettani állapot és a külső lehetőségek közé iktatódnak a szándékok és ismeretek tényezői. Ezeknek objektív feltételeit és objektív hatásait állatlélektani kísérletekben ellenőrizhetjük, ahol a követelmény és a viselkedésegységek összefüggését biztosító tényezőket pontosan kielemezhetjük, mint függvényértékeket. Ez az eljárás biztosítja a cselekvés tényezőinek módszeres felkutatását. A sajátképen emberi, művelődési tényezőkre ezt az eljárást még nem alkalmazták; kezdeményezéseket az európai kutatóknál találunk.

9. fejezet.

A HELYZET FOGALMA.

A viselkedéstani szempont Amerikán kívül Európában is tért hódított. A régi hagyományokat az új kezdeményezésekkel összhangba hozva, latin nyelvterületen Claparède, Piéron, Michotte, Gemelli és Piaget ismerik fel a konatív és a funkcionális szempontot, germán nyelvterületen pedig Katz, Szymanski, Lewin és Bühler az úttörői a cselekvéstani szellemű lélektanának. A dinamikus vonás minden termékenynek ígérkező ponton totális vonással egészült ki, a cselekvésdinamika az életjelenségek szövedékében való értelmezésében lett jellemezhetővé. Ugyanígy a totális vonás megbeszélése során is az erőelvi szemlélet érvényesülését fogjuk észlelni. Az elsősorban dinamikus szemlélet, a viselkedés fogalmának kidolgozása által, megismertetett a viselkedés határozmányaival; a szorosabban vett, egészben való szemlélet a viselkedés terét, a vele együttjáró helyzet fogalmát dolgozza ki részleteiben.

A lélektan középponti tárgyává vált alkalmazkodás dinamikáját két szakaszban vizsgálhatjuk; először a szerint, hogy a külső körülmények milyen belső állapotra vezetnek és másodszor a szerint, hogy az adott belső állapot milyen viselkedésre vezet — ez volt a dinamikus behaviorizmus tervezete. Ennek a programmnak nehézsége, hogy a belső tényezőket annyira elszigeteli, hogy szinte az élménnyal mesterségesen elkülönített tartományára emlékeztet a kutatásuk. Hiszen egyfelől a külső körülmények hatása már a megelőző belső állapottól függ, másfelől pedig a belső állapotból a cselekvés már annyira közvetlenül folyik, hogy ebben a viszonyban a szembeállítás nem indokolt. A cselekvéstényezők felsorolása, akármilyen kitevőkkel is vesszük őket, csak elszigetelő egymásmellé rakás marad; dinamikus totalitáshoz pedig akkor jutunk el, ha kölcsönhatásaikat megállapítjuk. A viselkedés keletkezésének kutatási programja az életfolyamatokból szerveződő egységek észlelésével mindig tartalmazott egészben való szemléletet — a viselkedéslefolyás szövedékének és a szervezetnek totalitásában azonban valami szétfolyó jelleg mindig megmaradt.

1. *A totális helyzet.*

A viselkedés fogalmának meghatározása során láttuk az egység-gondolat érvényesülését az ingeregységek és felelet egységek mértékadó egészének nyomozásában. A totális szempont ezenkívül a szervezet-mint-egésznek gondolatában jutott szerephez. A szervezet-mint-egész szempontja a helyzettől függő viselkedés viszonyában vált sajátossá. A szervezet önmagában, akár részeiben, akár együtt vizsgáljuk, a lélektannak csak határterületeit foglalkoztatja, akár a művelődési, akár a biológiai vagy patológiai meghatározottságú egyént vesszük. Az antropológiai egység viselkedésszabályozó állandóit a viselkedésformák egymáshoz való viszonyából ismerhetjük meg, hiszen a belső tényezőket csak a cselekvésből idézhetjük fel. Az ilyen állandók az egyes cselekvésekben igen különböző súllyal szerepelnek, és hatásuk felméréséhez az általános cselekvéstörvények ismerete szükséges. Ezért az egész ú. n. tipológiát (és a fajtajellemtant) a lélektan alkalmazási területeibe kell utalni.

A személyi és a külső tényezők kölcsönhatásának módjait a viselkedést indokoló helyzetben ismerjük meg. A viselkedés dinamikája csak ebben a totalitásban nyer egyértelmű meghatározást. Környezetével kapcsolatban nézve, a szervezetet belső és külső ingerek együttese készíti viselkedésre. A felelet egységek dinamikájához tehát az ingeregýttesek egésze tartozik, melyek együttesen, a belső tényezőkkel kölcsönhatásban adják a helyzetet, a cselekvés előzetes mozzanatát.

Meg kell vizsgálnunk mármost, miképen szerveződik magasabb egységekké az ingeregýttesek, hogy a magasabb viselkedés-változatlanoknak, a cselekvéseknek tőlük való függését megérthessük. A viselkedést változatlanul az életfolyamatok alkalmazkodó szerveződésének nézve, megvizsgáljuk az ingeregýttesek alakulását, amelyek a viselkedésegyüttesekkel különleges és döntő kapcsolatban állnak. A viselkedés tagozódása a körülmények szerkezetére kérdez. Az ingerek a szervezeten kívülről és belülről jöve, úgy kapcsolódnak össze és különülnek el, amint azok a cselekvéseink számára lényegesek. Az érzékelés és mozgás, a tanulás és az értelem összefüggéseket létesít, melyekben az életfunkciók nem általános minta

szerint, hanem *ad hoc* megfelelésben visznek sajátos alkalmazkodó szerepet.

Az ingeregýtteseknek eddig a „helyzet“ nevet adtuk. Ez a kifejezés a külvilág fogalmára emlékeztet, és ne felejtsük el, hogy nem a környezetet jelenti, hanem az objektív történes viszonylagosan érvényesüló részmozzanatait, amennyiben ezek a szervezeti állapottól függően irányítják az élólényt.

Próbáljuk elemezni, hogy mit értünk a lélektani helyzet fogalmán. Helyzetben általában az olyan állapotot értjük, amely valamely történes előzménye lehet. „Ez itt a helyzet“, mondjuk, amikor véleményt kell alkotni, vagy határozni kell. Ehhez tehát a nyitott lehetőségek ismerete szükséges. Mennél szűkebbek a lehetőségek, annál jobban tekintjük át a helyzetet. A drámai helyzet, a politikai vagy gazdasági helyzet csak bizonyos lehetőségek számára hagy nyitott utat és mennél teljesebb a közrejátszó tényezők ismerete, annál inkább világos, hogy mi fog bekövetkezni. A sztratégiai helyzet megjelóli az erőviszonyokat, amelyek a haretér különbözó pontjain a bekövetkezendó eseményeknek lehetőségeket szabnak. Mennél pontosabbak az értesülések, annál kevesebb meglepetéssel kell számolni. A helyzet tehát valamilyen esemény irányába mutat, amely még nincs teljesen meghatározva. A helyzetben van valami kiszámíthatatlan, valami utalás a jövőre. Helyzetról akkor beszélünk, ha valamilyen tekintetben nem vehetó erő közrejátszása folytán bizonyos szabadság áll fenn. Az esó kó az esés egyes szakaszaiban nincs különbözó helyzetekben: minden következó szakasz szigorúan meghatározott az előzótól. Az ilyen szakaszok egy történesnek önállótan mozzanatai, amelyek az átfogó történesből szükségszerűen folynak. Ezzel szemben a helyzet önálló jellegű, mert a maga egészében vezet valamire: nem egy átfogó történesből következik, hanem különálló tényezőkben folyik, amelyek egymást nem határozzák meg úgy, mint az esés folyamán az egyik szakasz a másikat. Példáinkban ez a több-tényezősé világosan kivehető, kivált a sztratégiai helyzet esetében, ahol két önálló rendszert alkotó tényezóról van szó, a szembenálló felek erőviszonyairól. A helyzet fogalmában mindig valami összeütközó, feszúlten visszatartott és várakozó van, ami jövendó események kibontakozására utal. A sztratégiai példánál

maradva: csak akkor mondjuk egy csapatnak az állását elfoglalt helyzetnek, ha a csapat készen áll, a szükséghez képest, azt bármikor elhagyni, továbbnyomulni vagy visszavonulni. A csapat állomáshelye nem „helyzet” a számára. Ha egy helyzet a benne levő várakozás ellenére nem bontakozik ki, akkor kiemeljük, hogy a helyzet változatlan, ami azt jelenti, hogy a feszültség nő. Az állomáshely nem lehet változatlan, mert az állomáshelynek, mint ilyennek nincs is változási lehetősége. *Csak a változás lehetőségét magában hordozó állapotra mondjuk, hogy helyzet.* A helyzet részben ismeretlen erőknél a közrejátszásából adódik. Ezért mondhatjuk a sztratégiában, hogy csapataink elfoglalták a völgyet és tartani igyekeznek; ez a helyzet. A völgy bennlakóira nézve, vagy a befejezett hódítás után a gyarmatosítókra nézve a völgyben lakás nem helyzet, hanem állandósult állapot. Átmeneti helyzetekről lehet tehát csak beszélni, amelyekben egymástól független erők egy szintén találkoznak. *A helyzet különböző, egymást meg nem határozó tényezők találkozásából ered,* és mint ilyen, valami eseménynek a lehetőségét adja meg. Vajjon a lélektanban az itt elemzett „helyzet”-nek milyen vonásaival találkozunk?

A lélektani helyzet is egymást teljesen meg nem határozó tényezők találkozásából ered. A szervezet a maga állapotában — amelyet a környezet megragadható vagy egyéb módon hatásos mozzanatai nem határoznak meg teljesen — kapcsolatba lép a tőle függetlenül fennálló környezettel, amely csak annyiban van az élőlény által részben meghatározva, hogy annak odaforduló, érzékelő és mozgási tevékenysége előfeltétele a hatásosságának (de nem a miként való hatásának). Ebből a találkozásból a kettő kapcsolatának változása válik lehetségessé.

A lélektani történés tehát olyan helyzetből származik, amely az élőlénynek külvilágával való kapcsolatából ered, az ilyen helyzetből folyó történést egészben véve cselekvésnek neveztük. Ennek a kettősségnek szemlélete adja a cselekvéstan szempontját.

Az egésznek pusztá hangoztatása tehát még korántsem biztosít egészséges lélektani szemléletet. Meg kell vizsgálnunk, hogy minek az egészét és ennek milyen természetű egységeit értik. A pusztá egység hangoztatása általánosságra vezet, —

az összefüggések *tagozását* kell nyomozni. Az egészbenlátás hangoztatása a lélektanban talán még nagyobb közhely lett, mint a dinamizmusé. Jelentése azonban legtöbbször amazenál még homályosabb.

Totalitásról legnagyobb általánosságban akkor beszélünk, ha valamely „kijelentési területen” belül részeket tudunk megkülönböztetni, amelyek azonban sajátos szerepüket éppen az egészszel való szerves összefüggés folytán nyerik és azonkívül sajátosságukat veszítik. Totalitást tehát valamely szempontból közös tulajdonságokra vezető hatás megkülönböztethető hordozói alkotnak. Az egészben való szemlélet elemez ugyan, de mindig az egészre való tekintettel, és a mozzanatoknak az összefüggés szempontjából nézett hatásait vizsgálja, a mozzanatnak az egészben vitt funkcióját. Ebből következik, hogy dinamikus szemlélet mélkül totális szemlélet éppoly kevésbé lehetséges, mint fordítva. Dinamika és totalitás szükségképen együttjáró fogalmak. A dinamika mindig valamely egészben nyer értelmezést, és ennek az egésznek tartományát meg kell határozni, ha a dinamikus hatásokat, amelyek az egészet meghatározzák, és amelyek az egészben keletkeznek, értelmezni óhajtjuk.

Ilyen értelemben totális szemléletet szinte minden ismeretterületen alkalmazni lehet, ahol abszolút elemekre való egymás mellé helyező elemzésen túlmenő rangviszony-összefüggéseket akarunk megállapítani. A lélektanon belül, mint említettem, ez a szemlélet már magára az élménytanra is alkalmazható. Ezt azonban, az élménytan kifejtett bírálata után, fölösleges lenne közelebbről megvitatni. Tárgyalási programmunk szerint az egészben való szemléletnek a cselekvéstanon belüli érvényesülése fölött kell áttekintést nyernünk, tehát a helyzet fogalmát kell megvizsgálnunk. Az a kérdés vezet bennünket, hogy a cselekvésnek mely mozzanatai lépnek egymással dinamikus kölcsönhatásba; mi az, ami egységes együttest létesít, amiben a mozzanatok szerepüket nyerik? Ezt a kérdést a cselekvések helyzetrajza oldja meg.

A helyzetrajz gondolata a mező fogalmából fejlődött. A mező a fizikai történés mindenkor mértékadó erőterének mintájára alkotott fogalom. A fizikai történést nem lehet csupán a történést elszenvedő rendszer tulajdonságaiból értelmezni,

hanem annak szűkebb vagy tágabb környezetében elfoglalt helyéből. Ezt a fogalmat a lélektanba az újabb fizikával való tudatos analógiában az alakelmélet vezette be. Ezzel nyilván nem azt célozták, hogy a lélektan a fizikára vezessék vissza, hanem azt akarták elérni, hogy a lélektanban olyan megújulás keletkezzék, mint amelyet a fizika a legújabb időkben elért. A lélektan, mint láttuk, Watsonékat beleértve, a descartesi géptan fizikai elképzelésén tájékozódott — itt van tehát az ideje, hogy újabb mintaképeket keressünk.

2. Az alaklélektan szemlélete.

Az alakelmélet mindenekelőtt az élménytan österületén, a XIX. század élettani kutatói által felvetett érzéki észrevevési problémáknak megoldására vezetett be egészen új gondolkodásmódot. Az érzékelést a kutatás mindig a szervezet és környezet kölcsönhatásának tekintette, ezt a viszonyt azonban általában igen egyszerűen gondolta el. A wundti lélektan szerint a benyomások az ingereknek részletekben megfelelnek, azonban a szervezet a maga részéről bizonyos kiválasztást és kiegészítést végezhet. A kiválasztást egy általános lelki tényező, az ú. n. figyelem végzi és ennek önkényétől függ, hogy milyen ingereket veszünk észre és milyeneket nem; ha azonban az inger lefolyt, annak mindig egy és ugyanaz a benyomás felel meg. Az ingernek megfelelő benyomáshoz aztán egy második külön lelki tényező, a társítási alapon működő felfogás hozzáadhatja a vele régebben összefüggött benyomások emlékképét. Ezeknek, az akarati élmény mintájára elképzelt aktív tényezőknek a felvételével egészítette ki Wundt a maga élménytanát, nehogy az a passzív befogadás elgondolásának ellenmondásaiba keveredjék. A figyelem és felfogás ilyen egészen általános és mindenre képes felvétele azonban a konkrét jelenségek megmagyarázására alkalmatlan volt, éppen azért, mert mindenre egyformán rá lehetett húzni ezt a skémát. Ezen lényegben mit sem javítottak a német kísérleti lélektani iskolák, mert csak más-más nevet adtak a belső tényezők általános megjelölésére.

Az alaklélektan nem elégedett meg sem a társítási gépezet mellé pótláskép felvett dinamikus tényezővel, az ú. n. determi-

náló tendenciával és az ezzel együttjáró szöveték-csökkenéssel, az ú. n. beállítódással, sem a nem-szemléletes aktusokkal, melyeket Würzburgban az élményfolyam nagyobbvonalú történéseinek magyarázatára szerkesztettek, sem a gráci intencionális aktusokkal, melyek rejtélyes módon állítólag tárgyi kapcsolatokat eredményeztek élménymozzanatok közt. Ezek csak kisegítő feltevések voltak az élményelemzés roskadozó épületének alkalmankint való alátámasztására, de azt átformálni nem tudták. Ezekkel szemben egészen új megoldást kínált Wertheimer.¹ Szerinte az ingerület módosulása nem külön belső tényezők esetenkénti bekapcsolódásának köszönhető, hanem az az ingerületi folyamat szervezeti sorsának törvényszerűsége, ezeknek minőségi tulajdonságaiktól függő önelrendeződése, amely az ingerfeltételektől és a szervezeti történés általános tendenciáitól megszabott. Minden benyomásunk az ingerfeltételeknek megfelelő *ad hoc* elrendeződése az élettani folyamatoknak, amelyek a fizikai rendszerekben is megfigyelhető tendenciák szerint a legjobb egyensúly elvei szerint csoportosulnak, és így a tárgyi vonásoknál fogva történik az önelrendeződés, mely az élettani mezőben a külső történést az élőlénynek megfelelően képviseli. Ez a fogalmazás a régieknél kevesebb tényezővel dolgozik és ugyanakkor sokkal konkrétabb. A totális szempont, mint a mező természetes tagozódásának dinamikája, érvényesül benne.

Ebben a szellemben értelmezi Koffka az élőlények eredeti, ösztönös törekvéseit is.² Szerinte a reflexek nem építőkövei az ösztönöknek (mint Spencer elgondolásában), hanem a fejlődés folyamán megmerevedett és elszigetelődött ösztönök. A két szem koordinációjának példáján bemutatja, hogy az nem reflektórikus, készen született tevékenység, (hiszen az határtalanul nagyszámú született neuron-kapcsolatot tételezene fel), de nem is fokozatosan, egyenkénti tapasztalatokból szerzett tanulási eredmény (aminek gyors alkalmazkodása mond ellen), hanem a szervezetnek más bonyolult fizikai rendszerekével közös tendenciája a történéseknek legnagyobb egyszerűségük szerint

¹ Drei Abhandlungen zur Gestalttheorie. Berlin, 1925.

² Koffka: Grundlagen der psychischen Entwicklung. Osterwieck, 1925.²

való elrendeződésére.¹ A két szemmel nyert benyomások káosza a legvilágosabb rendbe akkor tagozódik, ha a két szem olyan irányba néz, ahonnan a képek egymásravetítődnek a központi látómezőben. Ugyanígy értelmezi a hang irányába való fordulás jelenségét. A két fül különböző benyomásokat közvetít, ha a hangforrás nem a mediánsíkban van. A csecsemő ilyenkor addig forgatja a fejét, míg a hangforrás a mediánsíkba kerül, és így a legegyszerűbb elrendeződést nyerik a hallási folyamatok, amennyire az ingerfeltételek megengedik. Az ösztönselekvéseket előreirányítottóságuk jellemzi, amely valamely állapottól, mint átmenetiből egy másikba tör, és ez természetes lezárása az előbbinek. Az éhség pl. táplálkozással találja meg természetes lezárását, mint ahogy egy dallam a tonika alaphangjában találja meg a nyugvópontját. Az élettani történés mindig természetes nyugvópontjai felé irányul dinamikus szerveződésében.² Ennek a természetesen nagyon is általános elképzelésnek konkretizálását Köhler és Lewin végezték el, akik az értelmi és akarati jelenségekre alkalmazták a dinamikus szerveződés és a mező tagozódásának gondolatát. Ennek a két kutatónak eredményei ismertetnek meg bennünket a lélektani helyzet fogalmának alakulásával.

Köhler az érzékelés terén végzett kutatásain felül az emberi tanulásban is kimutatta az emléknymok önelrendeződési törvényeit. Ilyenekre szerinte is először Ranschburg hívta fel a figyelmet, aki minőségi összefüggésektől nagy mértékben látta függőnek az ú. n. tanulási törvényeket.³ Köhler megállapítja, hogy a felidézés nem az ismétlések számától, hanem az emlékezeti anyag minőségi tagozódástól indokolt csoportalkotási tendenciáitól függ.⁴ A tanulás nem abszolút benyomásokra, hanem viszonyokra támaszkodik. A házityúk, a csimpánz és

¹ Erre a tendenciára a fizikában számos példát ismerünk (vízcsepp, kristályosodás stb.).

² Uexküll szerint a hatásjegy kioltja az észrevevésijegyet, előbbi tehát a természetes lezárás.

³ Ranschburg: Über die Bedeutung der Ähnlichkeit. Journal für Neurol. 5, 1905.

⁴ Köhler und Restoff: Analyse von Vorgängen im Spurenfeld I. Psychol. Forschung 18, 1933.

ugyanígy a kisgyermek is megtanulja a mindenkor világosabb vagy a mindenkor nagyobb mező kiválasztását. Az igazi tanulás értelmes (Koffka). Az értelmes cselekvés ismertetőjegye a közvetlen akció irányának hirtelen elhagyása és egy célravezető kerülőút (pl. eszközhasználat) alkalmazása, egységes lefolyásban (v. ö. James cselekvésjegyével). Az ilyen belátásos cselekvés előfeltétele Köhler szerint a helyzet mozzanatainak átrendeződése az élőlényben, olyan formában, hogy az egyes mozzanatok egészen más funkciót vesznek fel, mint addig.¹ Így pl. az állat előtt a rácson kívül fekvő étel esetében a rácson és az étel körül először minden közömbös, és az állat megpróbálja célját a rácson kinyúlva elérni. Ennek a közvetlen akciónak sikertelensége folytán a mező tagozódása átrendeződik, és az állat előtt egy valamiképp áthidalandó ürré válik, ami keresésre indítja. Ebben az állapotában az addig közömbös tárgyak új szerepet vesznek fel, mint áthidalásra alkalmas vagy alkalmatlan tárgyak (v. ö. az uexkülli elgondolással a tárgyak jelentésváltozásáról). Addig egészen más célra használt tárgyak, egy faág vagy drótdarab jelentést nyernek mint áthidalók és az állat segítségével a rácson keresztül magához húzza az ételt. Hasonló helyzetbe kerülve, az állat a korábbi módszert már tanulási eredmény gyanánt alkalmazza, de ha ezt megakadályozzuk, újat talál ki. Az értelem fokára az eszközök változhatósága jellemző. A viselkedés nem az ingertől és az ismétléstől meghatározott, hanem a helyzet szerkezetének megfelelő, miként minden mozgásunk az ingermező egészben vett természetétől, nempedig egyes ingerelemektől függ. Az emberi gondolkodásban a valamely probléma-állapot sajátos szerkezete által létesített eszmei mező tulajdonságait Duncker kutatja,² aki a tanulás és az értelem dinamikus megegyezéseit is feltárta.

Részletesebben Köhler és Lewin fogalomtörténeti jelentőségű tanításait vesszük szemügyre.

¹ Intelligenzprüfungen an Menschenaffen. Berlin, 1921.

² Duncker: Psychologie des produktiven Denkens. Berlin, 1935. — Duncker—Kreckevsky, Psychol. Rev. 46, 1939.

3. Köhler összmezője.

Köhler konkrét kísérleteken alapuló elméleti fejtegetései a viselkedéstan és az élménytan szempontjait egyaránt új színben tüntetik fel. Elméleti törekvései során 1. tisztázza, hogy ismereti adatainkból miképpen következtethetünk a viselkedést irányító belső tényezőkre; 2. ezeket nem az élettani történések mellé külön fellépő tényezőknek tulajdonítja, hanem az előbbiek autonóm szerveződésének; 3. az élettani állapot és a külső fizikai történés szerinte belső összmezőt létesítenek, és ennek tagozódása szabja meg a cselekvést. A belső összmező tagozódásának megállapítása a lélektani értelmezés feladata. Ennek a hármas gondolatmenetnek követése ismertet meg bennünket a lélektani helyzet általános szerkezetével.

Tudományelméleti újszerűsége miatt indokolt lesz, ha részletesen kitérünk az alakelmélet alaptanításaira, melyeket Köhler, a nélkül, hogy rendszerezésre törekedett volna, az élménytannal és a behaviorizmussal szembeállítva foglalt össze.¹

1. Az ismeretfejlődés egyik legnagyobb lépése a naív realizmus feladása volt. Ezzel a felismeréssel együtt járt, hogy élményeink bizonyos vonásait belső folyamatok eredményének tulajdonítottuk. Élményeink szubjektív vonásainak kutatása azonban nem lehet a lélektan feladata, mert élményeink csak keletkezésüket tekintve szubjektívak valamennyien, tárgyakat tekintve vannak a szubjektív tapasztalatainkon kívül objektív tapasztalataink is, és az egész természettudomány ilyen objektív tapasztalatokból van összetéve. Az objektív tapasztalatot éppen meg kell különböztetnünk a fizikai világtól, mint a szubjektív tapasztalatot az élettani világtól. A behaviorista, akár csak a fizikus, nem építhet másra, mint a szubjektív eredetű objektív tapasztalatra. A viselkedéstani mérést minőségi megfigyelésnek kell megelőznie, mert a méréshez szabatos kérdésfeltevésre van szükség, ami csak gazdag ismeretek birtokában lehetséges. A pszichológia fiatal tudomány, még nem rendel-

¹ Gestalt Psychology. London, Newyork, 1929, 1930 és Psychologische Probleme. Berlin, 1933. (Utóbbiból idézek.)

kezik olyan gazdag ismerettárral, hogy termékenyen alkalmazhatná a mérést. Éppen ezért nem mondhat le a szubjektív tapasztalatokról sem. Ha nem is élünk át mindent, ami a viselkedésünket befolyásolja, mégis fel kell használnunk a szubjektív tapasztalat adatait, mert minden ismeretforrást meg kell ragadnunk. Ha megszerezhetjük a tapasztalatból a rávezető külső világot, akkor miért ne tudnók belőle a vele még szorosabban összefüggő belső világot is, az élettani történés természetét megszerkeszteni? A szemléletes rend az élettani folyamatok összefüggését követi, és ennek szimboluma az „önmegfigyelést” végző kísérleti személyek nyelvi kijelentése. A beszéd épp olyan fontos és érdekes viselkedésforma, mint minden más. Az élményekre tehát, mint lélektani ismeretforrásra feltétlenül szükség van. Az élménnytannak azonban ott volt a hibája, hogy a benyomást az ingerlés helyi tulajdonságait követőnek gondolta. Az élménnytan szerint a valódi érzéki adatok pl. függetlenek a megfigyelő viselkedésének változásaitól; ez azonban, mint már Uexkülltől tanultuk, egyáltalán nem áll. Az élménnytan éppúgy merev idegvezeték-kapcsolatokra épít, mint a behaviorizmus reflextana. Pedig a szervezet biológiai rendszerében a tényezők sokaságának olyan bonyolult kölcsönhatásával találkozunk, hogy abban az egyes mozzanatok elszigetelése, ami a fizikai ismeretekre vezetett, egyelőre nem lehetséges. Minden mesterséges leegyszerűsítés a biologikumot és a pszichologikumot sajátos jellegétől fosztja meg.

„Ha az ember viselkedése — írja Köhler¹ — belső alakító folyamatoktól éppúgy függ, mint a mindenkori külső helyzettől, meg kell kísérelnünk kitalálni az ilyen belső folyamatok szerkezetét és fajait, amelyek a személy belső erejéből és külső fekvéséből származnak. Azok, akik a fizika történetét ismerik, ... alighanem a legfontosabb feladatnak fogják tartani, hogy termékeny feltevéseket találjunk ki a viselkedés létrejöttének rejtett útairól és összefüggéseiről. A lélektan jövő fejlődése valóban teljesen ettől függ.”

Köhler világosan megrajzolja a belső tényezők felkutatásának feladatát. A viselkedés természetéből és az élmények

¹ Psychol. Probl. II. fej.

sajátságaiból kell következtetnünk a viselkedést befolyásoló tényezőkre, és ezek működéséről olyan feltevéseket kell alkotnunk, melyek tapasztalati ellenőrzést tesznek lehetővé és így új következtetések levonására képesítenek. A tényezők természetét kell tehát megismernünk, mielőtt értelmes mérésekre gondolhatnánk, és a lélektannak a természettudományokéhoz méltó fejlődését remélhetnők.

2. A belső tényezőknek nem pusztá tételezése, hanem a konkrét belső történés jellemzése szükséges. A Descartestól befolyásolt természettudomány a biológiai történetét általában a mechanikus történések mintájára fogta fel, de ez éppolyan kevéssé felelt meg a tárgyának, mint a vitális erők pusztá tételezése. Megszoktuk, hogy a természeti jelenségeket az erők vak játékanak tekintsük, ha nem találtunk különös berendezéseket a káosz ellen. Ilyen külön rendező tényezőket vett fel az ókori asztronómia pl. a csillagok járását szabályozó kristályszférákban; az újkortól fogva azonban a szabályszerűséget a csillagok egymástvonzásának önrendezése kielégítően magyarázza. Ugyanígy nincsen szükség külön rendező gépezetekre a szervezeti élettörténetben sem a szervi rendszereken belül; ennek megértésére Köhler megkülönbözteti a fizikai történéseknek két típusát. 1. Az esemény lefolyását dinamikus erői önszabályozóan biztosítják, mint pl. a szappanbuborék alakulását. 2. Állandó rendszerfeltételek helyrajza biztosítja a rendet, pl. a henger a dugattyú útját. Ezt a két történetípust autonómnak, illetve heteronómnak mondhatjuk. A biológiai történés jellegzetesen autonóm (l. Uexküll tanítását). Minden történésben megtaláljuk e két típusban túlsúlyban szereplő tényezőt, azonban a természeti rendszerekben az 1. típus, az emberi szerkezetű gépekben pedig a 2. a túlnyomó. Az ember szereti a természetet a maga alkotásainak mintájára elgondolni, és ezért a természettudományi elméletek a történéseket sokszor gép-szerűeknek gondolják. Az idegkórtan és az élettani lélektan a belső történetet teljesen a 2. típus mintájára fogta fel. Így pl. a tanulást — ha nem tekintjük a vitalizmust — olyan alkatokkal magyarázták, melyek vagy született szervkapcsolatok, vagy szerzett élménykapcsolatok; az önszabályozó dinamikus történés mintájára azonban a tanulást funkcionális összefüg-

gésnek is tekinthetjük, és ezzel a régi vita megoldásra jut. A tanulás funkcióját tehát nem kívülről álló formáló tényezők-ből értelmezzük, hanem mozzanatainak minőségi viszonyaitól függő dinamikus kölcsönhatásából. A történést nem külön tényezők független egymásrahatása, hanem a dolgok és folyamatok közti tárgyi összefüggés alakítja.¹

„A helyett, hogy helyi ingereket helyi és kölcsönösen független érzéki adatokkal válaszolna meg a szervezet, inkább úgy látszik, hogy adott ingerkonstellációkra összefolyamattal reagál, amely az idegrendszernek erre az összhelyzetre való feleletének funkcionális egységét jelenti... 'Összfolyamat' és 'funkcionális egység' természetesen olyan kifejezések, amelyek napjaink tudománya számára egyelőre kissé bizonytalanoknak, sőt talán kalandosaknak tűnnek fel.“ „Dinamikusnak nevezzük a mező elméletét, amely szerint — a gépelmélettel szemben — az egyes mezőterületek dinamikus összefüggésben vannak, és ennek következtében a történet megoszlásában és helyi alkotottságában az összefüggés saját belső dinamikája részt vesz.“ „Az egész mező dinamikus kölcsönhatásában határok lehetségesek, amelyeken az általános funkcionális összefüggésen belül elkülönítő és elválasztó erők létesítenek tagozást.“

A belső történést tehát úgy kell felfognunk, mint egy rendszer önszabályozó elrendeződését, amely a mindenkor benne szereplő mozzanatoknak egymáshoz való viszonyától függ. Ez a mezőtörténet élesen megkülönböztethető attól az elképzeléstől, amely szerint egymástól független elemek mozaikja keveredik egy edényben vagy egymástól független színeszék jönnek-mennek a színpadon. A történet természetesen nem meghatározatlan, nem akármi mehet végbe a mezőn belül, hanem jól meghatározott, éppen a mozzanatok tárgyi sajátosságainál fogva. Nem zavaros összefolyás van, hanem a tárgyi rokonságoknál fogva való tagozódás. A lélektan feladata a belső történet valódi részeinek, a szerveződésének megfelelő elemzése, a lényegbeli tagozódás feltárása. Ennek alapján ismerkedünk meg a valódi dinamikus fogalmakkal, amilyen pl. a kezdet, a vég, a közép, a teljesség, a megszakítás, a folytatás, az elkülönülés, az eltérés stb.

¹ Psychol. Probl. IV., V. fej.

3. A cselekvés tagozása általában követi a belső tényezők tagozását; ezért érthetjük meg mások cselekvéseit közvetlenül a külső viselkedésből, amelynek észlelése bennünk hasonló belső tagozódást kelt.

A viselkedésmódokat a külvilág és az egyén állapota határozza meg; az „én“ egyik alkotórésze az összmezőnek a külvilág mellett. A cselekvés az összmező szerveződöttségéből folyik. A történés irányát az én állapota és a külső tényállásra vonatkozó szemlélet szabja meg. Még a tanult viselkedés is a szervezeti állapottól függ, pl. étkezési vagy nemi szokásokban.

„Előnybe helyezem, — mondja¹ — hogy az irányított pszichikai viselkedésmódok különböző fajait nem eleve adott impulzusok vagy ösztönök megnyilvánulásának tekintsük, hanem dinamikus valóságoknak, melyek sokféle módon a mindenkori helyzetből adódnak. E közben természetesen a ,helyzet‘ szót bizonyos óvatossággal kell alkalmazni. Sokszor nyilvánvalóan nem a külső — objektív-fenomenális — helyzet a fontos, hanem ugyanennyire vagy még inkább a szervezet belső állapota és az ennek megfelelő ,hangulata‘... Ha az ilyen poláris szerkezeteket különböző potenciájú területek közti erő- és feszültségmezővel hasonlítjuk össze, akkor ezek a szavak többet jelentenek felületes analógiánál. Az én mindenkori állapota elsősorban a szervezet belső helyzetétől, mint élettani rendszertől függ, ...talán nem túlságosan merész feltevés azt gyanítani, hogy ezek a folyamatok és ugyanakkor a másik folyamatok közt, amelyek a mi szemléletünket, vagy egy bizonyos dolgot vagy folyamatot határoznak meg benne, mindenkori alkotottságuknak megfelelően, erő- vagy feszülésmező jön létre. ...Mindezeknek a feszüléseknek a játéka, keletkezésük, az erők, melyeket az összmező különböző részeire gyakorolnak, a változások, melyek ebből keletkeznek és végül a feszülések megoldása, amely némely ilyen változásból adódik, ezek funkcionálisan tekintve a lélektani kutatás központi területei, mint ahogy a nekik megfelelő élmények létünk központi tartalma“.

Köhler tehát elveti az eredeti viselkedés-formáinknak gépszerű értelmezését és ugyanakkor kifogásolja az ösztönnel,

¹ Psychol. Probl. IX. fej.

mint másra visszavezethetetlen képességgel való magyarázást. A történés konkrét dinamikáját a mindenkori összmezőből, az egyén állapotát és a külvilág szemléletét beleértve (nem a tárgyi környezetet), kívánja értelmezni. Természetesen ő maga is látja ennek a vállalkozásnak nehézségét, amikor szervezeti tényezőkkel nem magyarázható szükségekre gondol, amilyen pl. a társaság utáni vágy huzamos egyedüllét után. Ezzel a részlettel a 10. fejj. 3. pontjában foglalkozunk.

A viselkedés és a környezeti tényállás között azonban mindenesetre belső összefüggés keletkezik. A cselekvés a tényállás szemléletéből és ennek jelentőséget kölcsönző állapotunkból közvetlenül folyik, ugyanúgy, ahogy a cselekvésből közvetlenül új helyzet jön létre. A jelenség a fizikai tárgyon kívül az egyén jelen és múlt körülményeitől függ. Így pl. a többször hallott muzsika másként tűnik fel, másképp hat és így más magatartásra készítet, mint az először hallott; ugyanígy más a lelkesen és más a fáradtan hallott muzsika, még ha annak fizikai sajátságai nem is változnak. A fizikalizmus helyett tehát Köhler az uexkülli fenomenalizmus oldalára áll. A viselkedés dinamikája az itteni és mostani konkrét jelentésektől és nem a fizikai állandóktól függ. Az összmezőt tehát elsősorban a belső állapot határozza meg. A lélektani jelenségek értelmét esetenkénti hatásukban kell feltárni.¹

„Ahogy nem mindig tudjuk, hogy miért is vagyunk mérgesek, és könnyen tévedhetünk, ha a dühkitörést egészen aktuális ingerlő tényekből akarjuk megérteni, ugyanúgy általában valamely viselkedésnek a belső — szubjektív — előfeltételei korántsem tekinthetők át teljesen“. „...James az „aktivitásra“ mint ilyenre célzott, a mi leírásunk súlyt helyez arra, hogy a legváltozatosabb viselkedésmódok is természetesen jönnek létre bizonyos mezőadottságokból, és fordítva is, ezek amazokból.“ „Az aktushoz hozzátartozik, hogy tárgya van. Ezt sokszor hangoztatták, de ez még nem tette elevenné az összmező szerveződésének problémáját. Így tehát legalábbis fogalmazatlanul maradt az, hogy egy ilyen összefüggésnek a közvetlen adottsága — éppen ez az aktus ezzel a tárggyal ilyen módon függ

¹ L. Psychol. Probl. X. fejj.

össze — kizárja a mezőegészek atomisztikus kezelését és az összmezőnek egészen határozott tagozódását jelenti.“ „A valóságos élet összefüggései sokszor a legkevésbé sem felelnek meg egy osztályozás szempontjainak, és ha elvont módon egy fajnak vagy családnak egyes eseteit összeállítjuk, akkor általában a dinamikus reális összefüggések eleven kapcsolatait vágtuk át... Bizonyítatlanul tanulságos egy gyűjteményben száz meg száz szívet egymás mellett látni; a funkcionális valóságban azonban egy szívnek sokkal több dolga van egy tüdővel, mint egy másik szívvel.“ „Valamely rész — írja másutt¹ — értelmesebben van a helyén, egy részesemény értelmesebben történik, ha a mindenkori reális egész dinamikus összefüggése éppen ott és úgy követeli azt, — ebből az értelem megismerésére nézve az a követelmény származik, hogy mindig a helyes egészet kell megragadni, amelyben a kérdéses állapot vagy egy történés, 'értelmes', és hozzá kell tenni, hogy a 'helyes egészet' látni megfelelő központosítást, súlyelhelyezést és tagozást jelent. Ezek lényeges vonások a 'megragadásban' és a 'megértésben'.“

A lélektan az élőlények irányulásával foglalkozik, de ezt az irányulást a konkrétumokban kell vizsgálni, a mindenkori belső állapot és a külső körülmények közti lényegbeli kapcsolatban, melyet nem lehet általános kaptafára húzni még akkor sem, ha a történést mindig 'értelemszerűnek' találjuk. Értelemszerű ugyanis éppen annyit jelent, mint dinamikusan meghatározott, valamely egészben funkciójelentést nyert történés. Viselkedésünk a külső történéssel tárgyi összefüggésben áll, ha a külső történés a belső állapottal dinamikus egységbe lép. Ilyenkor az egyik helyzetmozzanat, pl. külső esemény változásával egy másik, pl. viselkedés vagy élmény változása jár együtt. A tárgyi összefüggés ugyanazt jelenti, mint az okság a fizikai mezőben: egyetlen eseményösszefüggés mozzanatainak együttjáró változását, ami az eseményegész határvonalait megszabja. A motiválás a lélektanban a döntő együttesek megállapításában áll. L. részletesebben 10. fejj. 4. pont.

A köhleri tanításban a különböző viselkedésmódok és mozzanatok egységes értelmezést nyernek. Az összmezőben lép

¹ Zur Komplextheorie. Psychol. Fo. 8, 1926.

kapcsolatba az egyéni állapot és a környezeti történés; az összmezőt az élettani történés önelrendeződése, külön rendező antropomorfikus erők vagy külső szabályozó gépszerű berendezések nélkül létesíti.

Az alakelmélet a lélektani jelenségeket kevesebb tényezővel magyarázza, mint a korábbi felfogások. A jelenségek nem egymástól független tényezők együtteséből adódnak, mint ez még a tolmán-i program szerint is feltételezett tényállás, hanem a hatások tárgyi benső összetartozásából. Tehetségszatlányok helyett tényezőviszonyokkal dolgozik, melyek autonóm önelrendeződést hoznak létre. A legnehezebb feladat a jelenségek döntő tagozódásának megállapítása, azok dinamikus összetartozásának és elkülönülésének meghatározása. A lélektan balfogásai éppen abban mutatkoznak, hogy a mértékadó tényezők tartományát általában túl- vagy alábecsülték. A behaviorizmus a reflexológiai mintaképet követve, túlságosan kevés tényezőt ismert el és ezért általánosítva egyszerűsített. Ezzel szemben a lélekelemzés túlságosan sok tényezőt vesz fel és ezzel bonyolultabbnak és egyedibbnek tünteti fel a lelki valóságot, mint amilyen. A túlzott vagy hiányos motiválással szemben a helyes értelmezés a mindenkori események döntő tényezőtartományának konkrét elhatárolásában áll, ami többet követel, mint a tényezők tartományának általános megvonását. Különböző események szerint ugyanis különböző széles ez a tartomány, pl. egy hivatáscél érdekében tett lépés és egy közlekedésbeli akadály megkerülése esetében. Általában nem is lehet szabályokat találni a mindenkori tényezőtartomány határainak megvonására, hiszen a konkrét lélektani kutatásnak éppen az egyéni aktuális cselekvés mezejének meghatározása a feladata. Mindenesetre tartózkodni kell attól, hogy a szemléletes lefolyást minden további nélkül jellemzőnek tekintsük a dinamikus történésre, ha sokszor azzal párhuzamos is a tagozódása. A jelenségek mögé kell hatolni, és fel kell tárni azok keletkezésbeli összefüggéseit. Ez a dinamikus szemlélet vezet a külső és belső tényezőkből adódó lélektani helyzet összes lényegbevágó tényezőjének és ezek rang szerinti kölcsönhatásának megállapítására. Így kapjuk meg a cselekvés irányába ható erők helyzetrajzát (topológia). Ezt az elképzelést, melyet az alaklélektan az érzé-

kelés, mozgás, a tanulás és belátás elemzéséből nyert, az akaratí és érzelmi életben Lewin konkretizálta.

4. *Lewin helyzetrajza.*

Lewin, első lélektani munkájában, az asszociációs elméletet kísérleti bírálatnak vetette alá.¹ Kifogásolta Ach eljárását, aki társítások létesítése után azoktól eltérő kapcsolatok kiváltásán próbálta az akaratot mérni. Lewin szerint ez az eljárás alapján hibás, mert a társítás nem gépies, hanem mint minden tanulás, az ú. n. tevékenységi hajlandóságtól függ. Az asszociáltság csak akkor jelent nehézséget másirányú gondolati kapcsolat létesítése számára, ha tevékenységre hajlandóságunk a régi társítások felelevenítésére irányul, ellenben semmi nehézséget nem jelent, ha ettől eltérő kapcsolatok létesítését valóban szándékozunk. A szándék nem azért működik, mert kapcsolódott egy alkalommal, hiszen kielégítése után az alkalom észlelése már nem kelti fel a szándékot, pl. a levélszekrény azután, hogy az elküldendő levelet bedobtuk; a szándék nem is határozza meg a végrehajtási módot, és ha a megfelelő mód elmarad, mást keresünk helyette; pl. ha nem találkozunk valakivel, akivel beszéltnivalónk van, írunk neki. A lelki történés alapvető jelensége a szándék, melyet eredeti vagy quasi-szükségletek keltenek.² A quasi-szükséglet olyan belső tényező, amely valami eredeti szükségletünk helyettesítőjévé válik. Így pl. ha eredeti szükségletünk szerint sikeresen szándékozunk szerepelni valamely helyzetben, akkor az ennek eszközéül szolgáló feladat megoldása, ha nem sikerül mindjárt, quasi-szükségletté válik. Nagyobb sorozat feladat adásával, amelyek közül egyeseket befejezni engedtek, másokat félbeszakítottak, Lewin kimutatta,³ hogy a félbeszakított cselekvések befejezésére quasi-szükséglet áll fenn, amely egyrészt a feladatnak utasítás ellenére való újrafelvételében, másrészt rokon feladat spontán felvételében,

¹ Das Problem der Willensmessung und das Grundgesetz der Assoziation. Psychol. Fo. 1, 2, 1922.

² Vorsatz, Wille und Bedürfniss. Berlin, 1926.

³ Ovsiankina: Wiederaufnahme unterbrochener Handlungen. Psychol. Fo. 11, 1928.

harmadrészt különböző irreális póteselevkésekben, róla való képzelődésben stb. mutatkozik. Lewin az akarati és érzelmi jelenségek elemzésében látja a lélektan legnagyobb feladatát. Vizsgálatai a siker és sikertelenség, az ettől függő igényszínvonal, a pótkielégülés és annak irreális formái, valamint indulatok keletkezése körül a legkonkrétabb eredményekhez vezettek, amelyek létünkre fontos kérdésekben eddig a lélektan elért.¹

Lewin lélektanát tudományelméleti felfogásának megvizsgálásából érthetjük meg a legjobban. Ezt vesszük tárgyalásunk 1. pontjának. Azután nyomon követjük, hogy a lélektani jelenségek alapfogalmainak tisztázását 2. a cselekvésre készítő erők megállapításával, 3. az erők érvényesülési mezejének jellemzésével és ezek alapján 4. a történés törvényszerűségét mutató nézőpontok leszögezésével miképpen kísérte meg.

1. Lewin szembeállítja az újkori természettudományos gondolkodást az ókorival.² A fogalom- és a törvényalkotást az ókori fizikában szerinte a történetstípusok fel-nem-ismerése jellemzi. Az eseményeket a maguk földrajzi és történeti esetlegeségeivel együtt vizsgálták és számos külsőlegesen hasonló (nem lényegi szerkezetében megegyező) esetből vontak mintegy statisztikai átlagot. Ezzel szemben az újkorban a gyakori esetek átlaga helyett az egyes esetek keletkezésbeli elemzése volt a tudományos kutatás mintaképe és így jutottak el a fenomenális szemléletmódból a kondicionális-genetikus szemléletmódba. Az aristotelesi fizikában a lényeg és a cél, a törekvés és az ok még egybeolvad. A nehéz tárgy lefelé törekszik, a könnyű tárgy felfelé, az esemény oka magában a tárgyban, annak törekvésében van, amely csak akkor nem érvényesül, ha ellentétes törekvésekkel áll szemben, amely ismét valamely más tárgynak a lényege. Ezzel szemben Galilei a folyamatokat nem a tárgyak természetétől, hanem azok helyzetétől tartja függőnek, pl. a guruló tárgy sebességét a lejtő szögétől; a tárgy csak a helyzet egészében nyeri el a történésre jellemző sajátságát. Dichotomikus fogalomalkotás helyét a folytonos sorozatok felisme-

¹ V. ö. Tarcsay Izabella: A kísérleti akaratvizsgálatok fejlődése. Budapest, 1930.

² Der Übergang von der aristotelischen zur galileischen Denkweise. Erkenntnis, 1. 1931.

rése foglalja el, pl. meleg és hideg testek típusait a hőmérséklet mérése. Az öntörekvések értékelésszerű létesítését az egyenlő jellegűvé tett mező kidolgozása váltja fel, a jelenség jellemzése helyett keletkezésének magyarázása lett a tudományos cél. Az ókori felfogás megengedte a kivételt, hiszen csak szabályokat ismert, ezzel szemben az újkori felfogás törvényeket kutat és minthogy tiszta eseteket keres, a kivételt nem tűri. A régi felfogás az egyes eseteket csak mint rendkívülieket tanulmányozta és azokat a tudományos megragadhatóságon kívülállónak tekintette. Ezzel szemben a modern tudomány az egyes eseteken, mint az általa képviselt eseménytípus mintaképén, tanulmányozza a történés törvényszerűségét, kiküszöbölve minden esetleges mozzanatot. Egyetlen tiszta eseten tanulmányozott összefüggések jellemzőek minden ugyanolyan esetre; problémát tiszta típusok határvonalainak megszabása jelent, amikor is a tiszta kondicionális-genetikus eseménytípus leírása a magyarázással egybeesik. A különböző idő- és térbeli esetlegességekkel felruházott fenomenális esetek gyűjtéséből történő indukciónak csak durva átlagokhoz vezet, és mennél jobban kiterjesztjük az esetleges, földrajzi-történeti tényezők tartományát, annál semmitmondóbb átlagokhoz jutunk el.

Az új fizikai szemléletmód a biológiában és a pszichológiában egyre erősebben kezd érvényesülni. A fenomenális elemzés helyére a kondicionális-genetikus variálás kerül, az események feltételeinek és hatásainak kutatása a feladat. Az alapfogalmakból való kimerítés helyét az egyes esetek konkrét felkutatása foglalja el, a statisztikai átlagokét az eseménytípusok pontos körülhatárolása. Mivel az esemény lefolyásával állandóan változik az a helyzet, melyben létrejön, azért az erőtényezőket folyamatdifferenciálokból kell kihámozni, nempedig valami, az összlefolyást eleve megszabó entitásból. Az erőirányokat nem a személy eleve adott tendenciáiból, hanem mindenkor helyzetéből származottaknak kell gondolnunk.

A lélektani történés megértésére lélektani mezőt kell felidézni, melynek erőirányai nem az egyes személyi tulajdonságokból és a környezeti tárgyakból, hanem ezek kölcsönös viszonyából és így *ad hoc* szerepükből származnak. A belső erők az egyén különböző funkcionális rendszereinek aktuális kölcsö-

nös viszonyától függnnek, beleértve az aktuálisan érvényesülő multat és a jövő szándékait, amelyek a környezeti történést megszabják.

Jóllehet az antik gondolkodásmóddal való szembenállás termékenynek bizonyult, kétségtelen, hogy a biológisták által felvetett programot először Aristoteles jelölte meg. De Aristoteles még nem jutott el a lélektan meghatározásához, mert hiszen az ilyen értelmű dinamikus kérdésfeltevések iránt nem volt fogékony. Az eseményeket önerejükből származtatta vagy legfeljebb ezeket korlátozó ellenőrköböl; az egynemű mező fogalmát, melyben az aktuális erők mindenkori találkozásuk szerint alakulnak, nem ismerte. — Aristoteles elgondolásaival Lewin lélektanának orektikus alapvonása is érintkezik.

2. A lewini program első pontja a lélektani erő fogalmának tisztázása. A fenotípusos esemény genotípusos szerkezetét akkor ismerjük meg, ha tisztázzuk azokat az erőtényezőket, amelyek a viselkedést létrehozzák. Fenomenálisan ugyanolyan viselkedésnek különböző erőforrásai lehetnek, és ugyanaz a cselekvés különböző eseményekbe való beágyazottsága szerint egészen különböző jelentést nyerhet, pl. a gyermeki orvosságbevétele egyszer mint kényszer és másszor játék formájába rejtve. Minden lélektani eseménynél kérdezni kell, honnan jön az okási energia. Szokáskapcsolatok vagy tapasztalatok csak akkor irányítják a viselkedést, ha bizonyos energiák hajtanak rá. Kapcsolatok érvényesülésére munkaképes energiának kell felszabadulnia, a kapcsolatok mint ilyenek sohasem okai eseményeknek. A lelki történet létrejöttének lélektani energiák a feltételei, ezek pedig akarata vagy szükséglet nyomására létrejövő, feszült lélektani rendszerek.¹ A különböző szükségleti rendszerek kapcsolatban állnak egymással, és a feszültségek átmehetnek egyik területről a másikba, pl. a hivatási életben keletkezett energiák a családi élet folyamataiba, vagy fordítva. Ugyanígy a szükségletek fedezése együtt-kielégülésre vezethet a vele érintkező más rendszerekben, de a közlekedés bensősége nagyon változó lehet különböző feszültségű lélektani rendszerekben.

Az eseményeknek tágabb összefüggéseikbe való beágya-

¹ Vorsatz, Wille und Bedürfnis. Berlin, 1926.

zottságát ismernünk kell. Így pl. egy kisgyermeknek a babával való beható játszása éppúgy lehet őszinte érdeklődésének folyamánya, mint pl. egy más játékban való megakadályoztatása következtében létrejött durcás póteselekvés.¹ Ha a cselekvéseknek igazi jelentését, az egyén életében vitt aktuális szerepét meg akarjuk érteni, akkor a rávezető motívumokat kell kidolgoznunk, amelyek a mindenkori helyzetből folynak. Az események egymásutánjából ismerjük meg keletkezésüket és hatásukat, és csak ezekkel összefüggésben kapnak értelmet ennek az egésznek tagjai. Két egymásrakövetkező cselekvés természetesen lehet nemcsak ugyanannak az eseményegésznek tagja, hanem tartozhatik két egészen különböző összefüggésbe a szerint, hogy egyazon szükségleti rendszer kielégítésére szolgál-e vagy különbözőkére. Így pl. megvetésünk kifejezésére gorombaság helyett gúnyos dicséret is kielégítő lehet.

„Bizonyos lelki energiák, — írja,² — vagyis feszült lelki rendszerek, melyek rendszerint akarat vagy szükség nyomására jönnek létre, mindig elengedhetetlen feltételei — bármilyen úton is — a lelki történés létrejöttének“. „A lelki mezőben jelenlevő erők összesége, beleértve a csábító ingereket, meghatározza a történés irányát és pedig részleteiben megállapítható törvények szerint. Ennélfogva tehát mindössze arról a mindenütt elterjedt, alapesetként szereplő tényről van szó, hogy „erők“ határozzák meg egy történés lefolyását.“ „Az erőket — folytatja,³ — maga a folyamat olykor átalakítja... A folyamat végül a szükségek energiataralékából folyik“... „Az erők, melyek szándékos cselekvésre serkentenek, messzemenő típusbeli rokonságot mutatnak azokkal a lelki erőkkel, amelyeket szükségletnek szokás nevezni, és amelyek tulajdonképen impulzusok vagy központi akarások.“ „Az impulzusszükségekben, pl. éhségben, is belső feszültséggel, irányított nyomással van dolgunk, amely bizonyos cselekvésekre, a szükségcselekvésekre serkent. Ezekben is lényeges szerepük van továbbá bizonyos alkalma-
maknak, amelyekre ráfelelnek (ansprechen). Az impulzus-
szükségekben is vannak csábító dolgok, melyek felszólító jelle-

¹ Gesetz und Experiment in der Psychologie. Berlin, 1929.

² Vorsatz, II. rész.

³ U. ott II. 1. pont.

gűek.“ „Valamely képlet felszólító jellege korántsem szokott állandó lenni, hanem fajban és fokban messzemenően függ a kérdéses személy külső és belső helyzetétől... A dolgok, amelyeknek felszólító jellegük van, ... eszközei a szükséglet kielégítésének.“ „A felszólító jelleg attól a cselekvésegésztől függ, amelyben a kérdéses dolog vagy esemény fellép, és messzemenően változhatik.“ „Valóban az ember számára a világ alapvetően megváltozik, ha alapvető akarati céljai megváltoznak. Ez nemcsak olyan mély átalakulásokra vonatkozik, amilyenek pl. az élettől megválás vagy a hivatásceserélés elhatározása, hanem világosan mutatkozik már a közönséges akarati célok időszak ki maradásában is, pl. szűnidő alkalmával. A rég megszokott dolgok hirtelen egészen másoknak tűnnek; dolgok, melyek százszor figyelmen kívül maradtak, érdekessé válnak, és fontos hivatásbeli dolgok közömbössé. Erős pozitív vagy negatív felszólító jellegeknek ilyen, az illető számára gyakran csodálatos közönyössé válásáról leírásokat a költészetben, főleg erotikus téren találunk. Sokszor az ilyen felszólító jellegű eltolódások magának a belső helyzet változásának első jelei lehetnek, még mielőtt saját hajlamunk belső változását magunk észrevennők. Továbbá, a felszólító jelleg változásának fellépését vagy elmaradását éppen ismertető jelként lehet felhasználni arra, hogy egy elhatározás, pl. 'új életet kezdeni valami téren', nemcsak látszólag, hanem valósággal bensőleg végrehajtott művelet — tehát nemcsak élményszerűen lépett fel, hanem mint dinamikus tény lelkiileg hatásossá vált. — Különösen messzemenő és részben igen heves efféle változások mutatkoznak a megtérésekben — 'üldözd, amit imádtál és imádd, amit üldöztél', — ... bizonyos fokig helyes az a kijelentés, hogy e két tétel: 'ez és ez a szükség fennáll' és 'képleteknek ez és ez a területe felszólító jellegű ilyen és ilyen cselekvésre', egyértékű.¹ A szükséglet változásának mindenkor a felszólító jelleg változásai felelnek meg.“ „Az eredeti szükségletekre és a szándékos hatásokra egyaránt jellemző, hogy bizonyos olyan felszólító jellegű dolgok vagy események találhatók, amelyek bizonyos cselekvések iránti tendenciát vonnak maguk után.“

¹ U. ott, l. még Dékány István: A renegát. Előadás a M. Psychol. Társaságban, 1937.

A cselekvés létrehozó ereje tehát lehet valamely természetes szükséglet vagy impulzus, amely közvetlen felszólító jeleget kölcsönöz a környezet bizonyos mozzanatainak, és lehet valamely szándék, ha az a céltól szervezett mezőt létesít, és ez felszólító jeleget vezet be a környezetbe. A szándék eszközjellegűvé avat eddig közömbös dolgokat, pl. papírt és zsineget, ha be akarok valamit csomagolni. A szándék hatása quasi-szükséglet létesítésében van, amely dinamikus feszültségrendszerre vezet. A feszültségrendszer megoldásra készítet és olyan aktivitásokat eredményez, amelyek a szándék végrehajtását, vagy a szükséglet kielégítését szolgálják. Az erő tehát maga létesíti a mezejét.

A külvilágot a lélektanban az egyén energiáival együtt hatónak kell felismerni. De a benső szükségleti és akarati célokat is a lélektani környezettel való konkrét kapcsolatukban kell értelmezni, nem dualisztikus elkülönülésben önmagukban. A cselekvésre mértékadó mező a két (külső és belső) tartomány egymásravezetkezésében keletkezik.¹

3. Lewin második főproblémája a mező fogalmának tisztázása. A lélektani történések lefolyását szabályozó erőket már megismertük, az erők szerveződése azonban az erőmező szerkezetének ismeretében vázolható csak fel. Az erőmező kétsarkú szerkezet. Semmilyen cselekvést sem tulajdonítunk vagy a személynek vagy a lélektani környezetnek, hanem a kettő kombinációja jellemző a cselekvésre, és ehhez mindig egy meghatározott mezőszerkezet tartozik hozzá. A történést mint a pillanattal fennálló teljes helyzet függvényét kell bemutatni a tudományos kezelés érdekében. A lélektani mező a belső és külső állapot együttese, a köhleri összmező értelmében. Ha meg is lehet különböztetni az objektív környezeti tényezőket a személyiektől, a környezetnek is csak a személyre vonatkoztatott súlyában van lélektani jelentése. Ebben az értelemben is lehet a cselekvés inkább környezeti meghatározottságú (pl. csábításoknak engedő) és inkább személyi meghatározottságú (pl. a külső helyzettől megkövetelt érdekek ellenére való cselekvés valamely személyi irányelv szerint). Megkülönböztethetünk tehát az össz-

¹ Zwei Grundtypen von Lebensprozessen. Z. Psychol. 113. 1929.

mezőben külső és belső helyzetet, de ezek csak elvonások. A külső helyzet is szubjektív meghatározottságú (pl. csábítás) és nem azonosítható sem a fizikai, sem az objektív társadalmi, vagy objektív fogalmi, szellemi tartománnyal.¹ A helyzet fogalmának ennél a többértelműségénél fogva Lewin a mindenkor változó összmező jelölésére az élettér kifejezést ajánlja, ezt azonban nehézkességénél fogva (mivel e szó általában valami állandót és nem pillanatnyi szerveződést szokott jelölni), csak ritkán használja, és inkább megmarad a helyzet kifejezés mellett, melyet majdnem mindig az összmező értelmében használ.

A helyzet dinamikus tényezőiből kell levezetni a konkrét történést, és ezért a lélektan legfontosabb feladata a mindenkori helyzet konkrét erőtényezőinek felvázolása. Ezt a feladatot teljesíti a lélektani helyzetrajz, midőn a konkrét helyzet egyértelmű ábrázolását végzi; e mellett a vektoriális lélektan az erőirányok megállapításával foglalkozik. A lélektani helyrajz arra a kérdésre felel, miért vezet egy adott helyzet, vagyis valamely személy bizonyos állapotban és bizonyos környezetben éppen erre vagy arra a viselkedésre. A vektoriális lélektan pedig arra a kérdésre válaszol, milyen erők vezettek az egyénnek éppen erre vagy arra az állapotára. E kérdésben a történeti szempontok erősebben jutnak érvényre, mert nem a pillanatnyi erőérvényesüléseket, hanem az erőalakulásokat kell vizsgálnunk. Az élettér állapot- és iránymeghatározása nem egy mástól független feladat, hanem az iránymeghatározások a mező dinamikus tulajdonságaitól, nevezetesen tagozódásától függnnek. Ezért a helyrajzi meghatározások alapvetőbbek, és kidolgozásuknak meg kell előzniök a vektoriálisokét (ezek eddig még csak vázlatosan közöltek²). A lélektani helyrajzot Lewin, miután több kísérleti munkában alkalmazta, külön kötetben rendszerezi. E tanulmányának célja, hogy konkrét helyzetek egyértelmű szabatossággal való meghatározására irányelveket dolgozzon ki, olyan módon, hogy az aktuális tör-

¹ L. jelen könyv 10. fej. 5. pont.

² Der Richtungsbeff in der Psychologie. Psychol. Fo. 19, 1934.

ténést abból le lehessen vezetni a megismert törvények, mint történéseivel alapján.¹

„Ha a viselkedést, vagy akármilyen elméleti történést B-vel jelöljük és az egész helyzetet, a személyt beleértve, S-el, akkor B-t S függvényeként kezelhetjük, $B = f(S)$. Ebben az egyenletben az f függvény, illetve ennek általános formája jelöli azt, amit rendszerint törvénynek neveznek. Ha ebbe a képletbe a változók helyére behelyettesítjük az állandókat, melyek az egyéni esetre jellemzők, akkor megkapjuk a konkrét helyzetre való alkalmazását. A törvények megállapítása tehát csak egyik oldala a lelki élet megmagyarázására irányuló feladatnak. A másik oldal, amely éppolyan fontos és a törvények meghatározásával elválaszthatatlanul összefügg, a konkrét helyzetek ábrázolásának feladatát foglalja magában, oly módon, hogy azokból az aktuális történet az általános törvényekben megadott elveknek megfelelően levezethető legyen. A helyzet szokásos leírása ezt nem teszi lehetővé, hanem csak a helyzet szerkesztő ábrázolásának segítségével végezhető el.“ „Minden lélektani történet a személy állapotán és ugyanakkor a környezeten múlik, bár ezek viszonylagos fontossága különböző esetekben különböző. Minden lelki történetre tehát képletünket, $B = f(S)$ ilyen alakban állíthatjuk: $B = f(PE)$ (P személy, E környezet) ... De akkor módszert kell találni a személy és környezet, mint egy helyzet részeinek közös kifejezésekben való ábrázolására“.

A lélektan saját fogalomrendszerrel kell kialakítania. Ez nem alkalmazhat sem élettani, sem fizikai vagy művelődési tényeket önmagukban, hanem ezeknek egymásra gyakorolt hatását, egymást-viszonylagosítását, aktuális szerepkörükben való funkcióját, jelentését fejezi ki. Ilyen fogalmak segítségével kell a lélektani történetet ábrázolni.

„Valamely helyzet — írja ugyanott² — dinamikus szerkezete nem közvetlenül adott tény.“ „Az események levezetése, amelyet itt adunk, csak egyfajta visszavezetést foglal magában, t. i. a dolgok és események fenomenális jellegétől a

¹ Topological Psychology. Newyork, 1936, I. 2.

² U. ott I. 9.

kondicionális-genetikus jellege felé halad.“ „Helyes ábrázolása annak, ami van, magyarázása is egyúttal annak, ami történik.“ „A dinamikus lélektan feladata a lélektani törvények megtalálása és a helyzet ábrázolása olyan módon, hogy az aktuális történés fogalmilag egyértelműen levezethető legyen belőle... amit megkísérlünk, az a helyzetek olyan ábrázolása, hogy belőlük az események logikai következményekként önként értődően folyjanak.“ „Ha az élettér — mondja ¹ — a lehető történések egésze, akkor a helyzetbe belépő dolgokat, a lélektani tárgyakat és kivált a személyt a lehető történésekhez való viszonyukban kell jellemezni.“

Az élettérrel a fizikai mezőtől személyrevonatkozottságán kívül még egy nevezetes vonás különbözteti meg. A fizikában ugyanis nincsen kívülről jövő hatás, S_2 mindig meghatározható a megelőző S_1 -ből, ha ezt eléggé teljesen határoztuk meg és a vizsgált rendszeren kívül való történést is figyelembe vesszük. A lélektanban azonban a különböző funkcionális rendszerek együttesen alkotják az élettér egészét, ha ezen kívülfekvő történés is van, az semmiképp sem vehető bele az élettérbe. Csak némelyik történés követi a fizikai zárt lefolyást. Ha pl. S_1 helyzetben a szándéknak és a helyzet más tulajdonságainak megfelelően B_1 cselekvést hajtjuk végre, akkor B_1 -ből egy későbbi S_2 helyzet jön létre. Lehetséges azonban, hogy olyan események lépnek közbe, melyek az S_1 -ből nem vezethetők le, és így teremtenek egészen új helyzetet, pl. amikor munkánk közben váratlan látogató érkezik. Ezt a kívülről jött eseményt nem vehetjük be S_1 -be, még akkor sem, ha fennállása idején objektív módon a látogató már közeledett is, mert ez lélektani szempontból nem volt létező, hiszen ha az lett volna, akkor S_1 egészen más lett volna és nem B_1 következett volna belőle.

A tények dinamikus jellegét kell meghatározni; tárgyak helyét folyamatoknak (pl. csábítás), állapotok helyét állapotváltozásoknak (pl. törekvés) kell elfoglalniok, tulajdonságok helyét történéseknek. A személyi különbségek viselkedésviszonyok különbségei. Az alapkérdés az, vajjon mely folyamatok tartoznak együvé és melyek különülnek el egymástól, milyen

¹ U. ott, I. 3.

rendszerekre tagozódnak. A folyamatokat helyzetekből kell származtatni, a helyzeteket pedig egyrészt a folyamatokból (tehát előző helyzetekből), másrészt a külső, földrajzi- és történeti körülményekből. A dinamikus valóságok megragadása nem elégedhetik meg szimbolumokkal, vagy mintaképekkel, hanem változatlan eseménytípusokat keres. Az élettani minták, amilyeneket Köhler kidolgoz, másodpéldányok; ezeknek történései sokszor egybeesnek az élettér szerkezetével, de erről egyenesen nem állítanak semmit; tehát magának az élettérnek sajátságait kell nyomozni.

Minden lélektani történet helyzetváltozásnak fogható fel a fizikai, a társadalmi vagy a fogalmi térben. Helyváltoztatással jutunk át az élettér egyik tájából a másikba, pl. egy akadály mögé, egy társadalmilag alárendelt helyzetből egy kedvezőbbbe, valamely határozatlan kérdésből egy képlet felállítására. Két táj között fennálló és helyváltoztatásnak ellenálló határvonalat korlátnak nevezünk. Két táj közt akkor van közlekedés, ha az egyik változásával a másik változása bizonyos fókig együtt jár. Valamely helyzet annál folyékonyabb, minél kisebb erők változtatják és annál rugalmasabb, minél inkább törekszik vissza eredeti állapotába. Ezzel a fogalmi rendszerrel építhető fel minden helyzet dinamikus helyrajza.

Környezetnek minősíthetünk általában mindent, amiben, ami felé vagy amitől eltávolodva „helyváltoztatás” végezhető, tehát nem valós tárgyakat is, pl. a légvárat, amellyel többé vagy kevésbé foglalkozhatunk. Lehet valamely szándéknak irreális megvalósítása is kielégítő, ha a valóságos helyzetből más kivezető utat nem találunk. Az irreális élettér (álmodozás, képzelődés) tagozódása szétfolyó. A benne végzett „helyváltoztatás” kielégítő értéke annál nagyobb, minél nehezebb volt a valóságos feladat, minél inkább van azzal rokonságban és minél több társas tartalma van (ha pl. beszédben vagy írásban közölhető). Ilyen kielégítés pl. a gyakorlatilag végre nem hajtható bosszú részletes elképzelése.¹ A freudi szimbolizálás és

¹ Die Situation bei Lohn und Strafe. Leipzig, 1931, továbbá Brown: Über die dynamischen Eigenschaften der Realitäts- und Irrealitätsschichten. Mahler: Ersatzhandlungen verschiedenen Realitätsgrades. Psychol. Fo. 18. 1933.

szublimáció a nemvalós pótkielégítés esete. A helyzetváltoztatásban nem mindig az egész személy vesz részt, részt vehet benne csak a gondolata, vagy csak a kézmozgása stb. A személyen belül is megkülönböztethetünk tágakat; azok a tágak kapcsolódnak egymással, amelyek egymást *ad hoc* befolyásolják. Igaz, hogy minden összefügg egymással, de más fokban és más módon. A tágak különböző feszültségi állapotban lehetnek, és különböző feszültségek a rétegződések megváltoztatására hajlanak. Mindenekelőtt megkülönböztethetünk periferikus észrevető és mozgató rétegeket, mélyebben fekvő belső személyi rétegektől, szükséglettől és akarattól. A belső réteg közül a központiak nehezebben jutnak mozgásban kifejezésre, mint a periferiával közvetlenebbül érintkező rétegek, — ezért a felületesebb feszültségek könnyebben jutnak kifejezésre, mint a központiak. A fegyelmelés során a belső rétegek és a mozgásos rétegek közt erős elválasztóhatár keletkezik, az indulatban pedig ez a határ eltűnik, és a belső rétegek egyjellegűvé válnak, ezáltal a viselkedés zürzavarosabb lesz, mert a különböző szükségletek egyszerre irányítják a külső megnyilvánulásokat.¹ A szükségletek meghatározott alkalmakhoz rögződhetnek, de közben a megfelelő táj elszigetelődik és ú. n. komplexusokat alkot. A helyrajz ilyen módon jellemzi a környezet és a személy rétegződését, ezek kapcsolatában keletkezik a konkrét összmező vagy helyzet, amely a „helyváltoztatásokat“, vagyis a lelki történést megszabja.

4. Azt a függvényt, amely meghatározza, hogy a helyzetből milyen helyváltoztatás jön létre, törvénynek nevezzük. Ennek természete adja Lewin alapvető elméleti problémáját. A törvényt nem a külső cselekvésről, hanem annak motivációjáról lehet kimondani. Ugyanannak a cselekvésnek különböző személyekben egészen különböző folyamatok adhatják az alapját; így pl. egy gyűlésen való részvételre a legkülönbözőbb körülmények készíthetik a különböző résztvevőket. Nem a teljesítmény jellemző a cselekvésre, hanem a szándék. Egy kalapács-csal való asztalraütés pl. lehet gyakorlati célú, pl. szög-

¹ Dembo: Der Ärger als dynamisches Problem. Psychol. Fo. 15. 1931.

beverés, lehet szándékos jeladás, mondjuk egy árverésen, és lehet indulat impulzív kifejezése. Az izommozgás jellemzése mindhárom esetben egyező lehet, mégis egészen különböző lélektani tényállással van dolgunk. A külső megnyilvánulásoknak az eseményegészbe való beágyazottságuk ad jelentőséget. Szabályszerűséget találhatunk közvetlen tárgyi összefüggésben nem álló jelenségek közt, mint pl. különböző közlekedési társaságok járműveinek véletlen, de szabályos találkozásában, vagy különnemű rendszerekhez tartozó égi jelenségekben. Ilyen az asszociáció „törvénye” is, amely állandó járulékos tényezőkön alapszik és nem kondicionális genetikus eseménnytípus. Ezzel szemben a törvény belső szükségszerűséget jelent, nem tűr véletlent. Meg kell találni a határvonalakat, amelyek összefüggő események területét megvonják. Valamely lefolyás lehet egységes, egy összefüggő erőrendszer folyamánya, de lehet egészen különböző rendszerek találkozása is. Általában a lefolyás folytonossága jellemző az összetartozásra, megszakadása pedig a különállásra, de az összefüggés fenomenális ismertetői nem mindig elégségesek. A gépi történet pl. sokszor folytonos és mégis heteronóm lefolyású, de autonóm lefolyású élettörténetek néha szakadozottaknak mutatkozhatnak, pl. az erőrendszerből folyó sikertelen próbálkozás és a rákövetkező egészen eltérő megjelenésű pótcselekvés. A Köhler-féle autonóm történetnek ismervét tehát csak a jelenség genotípusának megragadása adhatja teljes biztonsággal.¹

A törvény szakaszoknak vagy tulajdonságoknak az összefüggése, de minden esetben egy egységes esemény önállótlán részei között megállapított összefüggés, tehát eseménnytípus leírása.² Ilyenek a fizikai törvények is, akár a szakaszegymásutánról kijelentést tevő eséstörvényre, akár pedig a tulajdonságok együttlváltozását meghatározó gáznyomástörvényekre gondolunk. Az eseménnytípusok belső törvényszerűségeinek elismerése azonban még nem jelent történeti determinizmust, mert nem mond ki semmit arról, hogy az eseménynek mikor kell bekövetkeznie, hanem csak bekövetkezésének esetére állítja lefolyásának természetét.

¹ E pontban tehát Köhler és Lewin felfogása eltérő.

² L. jelen könyv, Befejezés.

A kísérletezésnek az a lényege, hogy tiszta típusokat teremtsünk.¹ A lélektanban erre sokkal nagyobb a remény, ha bonyolult helyzeteket veszünk, sem mintha az ingereket elszigeteljük, mert utóbbi esetben azok számos jelentést vehetnek fel, és a személy aktuális állapota szerint különféle hatások várhatók. Nagyobb eseményegységben a viselkedés törvényszerűvé válik, pl. várakozás, csalódás, siker esetében. A kísérlettől csak ebben az értelemben kell életközelséget kívánnunk, nempedig az események nagyságrendjében, hiszen a villamoság jelenségeit sem a villámokon tanulmányozták, hanem laboratoriumi szikrákon; ámde típusazonosságot meg kell követeelnünk.

„Az eseménylefolyás „igazi“ egységeinek megtudakolása — írja ² — a lélektani folyamatok törvényei felállításának előfeltétele.“ „A kondicionális-genetikus eseménytípus leírása... az ő „törvényeinek“ megadásával történik. Sőt azt az állítást képviselhetjük, hogy egy törvény nem más, mint egy meghatározott kondicionális-genetikus eseménytípus leírása, illetve több ilyennek összefüggése... egy bizonyos törvény alá esni nem jelent mást, mint hozzátartozni egy meghatározott kondicionális-genetikus eseménytípushoz.“ „A 'törvény' esetében lényegében nem az oknak a következménnyel való viszonyáról van szó, hanem arról, hogy egy eseménytípus bizonyos jellegzetes mozzanatait egymásközt funkcionális függésbe hoztuk.“ „A törvény esetében — folytatja ³ — tehát mindig biztosan jellemezhető eseménylefolyásokra, illetőleg állapotítípusokra vonatkoztatunk, éspedig mindig olyan eseménylefolyásokra (állapotokra), melyek kondicionális-genetikusan szemlélve, nem pusztá egymásrakövetkezései önmagukban különmemű eseménytípusoknak (állapotok pusztá összegének), hanem mint egyetlen eseménytípus (állapottípus) foghatók fel.“ „Ez a tétel, egyforma okok, egyforma hatások‘ nem más, mint annak a jognak és köteleességnek kifejezése, hogy a konkrét egyes eset történéseéből fel kell emelkedni a kondicionális-genetikus eseménytípushoz. Az „egyformaságot“, amelyre vonatkozik, pontosabban

¹ Gesetz und Experiment in der Psychologie. Berlin, 1929.

² Gesetz und Experiment, IX, X.

³ U. ott, XIII.

invarianciaként kell jellemezni a történeti-földrajzi tér-idő-indexszel szemben. A 'törvénynek' benne kifejezésre jutó 'általánossága' és 'szükségessége' nem más, mint az az általánosság, amely a típust az egyedileg történeti egyértelműséggel meghatározott esettel szemben jellemzi és azt egy tetszőleges, bizonyos vagy bizonytalan 'halmaztól', történeti-földrajzi tartománytól alapvetően megkülönbözteti."

A lélektani törvény tehát dinamikusan nézett eseménytípusok leírása. A jelenségek magyarázata nem jelent mást, mint kondicionális-genetikus dinamikájuk leírását. A lényegi összefüggések fenotípusosan megkülönböztethető, de dinamikusan önállóan mozzanatok között állnak fenn, nempedig egymástól független mozzanatok véletlenszerű találkozásában. Az ilyenféle találkozások vagy statisztikai szabályszerűségekre, vagy pedig egyszeri, történeti eseményekre vezetnek.

A történeti események a maguk részéről létesíthetnek mezőt, amelyben azután egy eseménytípus törvényszerűen mehet végbe. Ha pl. egy szép délután tengerparti sziklák közt sétálva, kavicsot dobok a vízbe, ez a kő a ballisztikai törvények szerint fog esni. Arról azonban, hogy ez a törvényszerű folyamat maga létre fog-e jönni vagy sem, pl. hogy a szomszédos kavics valaha is vízbe fog-e esni, semmi sem mondható ki előre. Ugyanígy általában nem mondható meg előre, hogy ez vagy az a helyzet létrejön-e, hanem csak az állapítható meg, hogy ebben vagy abban a helyzetben — ha egyszer létrejön — milyen viselkedés várható.

A lélektanban, az itteni és mostani körülmények fizikai és társadalmi meghatározottsága következtében, a történeti mozzanatok különösen előtérben vannak, és így a törvényszerűség a helyzet kihatásában kevésbé feltűnő, mint a helyzetek történeti keletkezése. A helyzet azonban ezeken a külső meghatározókon kívül a megelőző mezőtörténésből szervesen is keletkezik. A cselekvésalakította helyzet keletkezése ilyenkor aztán törvényszerű, sőt cselekvésegységekre csak addig mondható ki törvényszerűség, amíg külső történeti mozzanatok közbe nem lépnek. Eseménytípusok csak egységes mezőben mennek végbe. A lélektani helyzet soktényezős természeténél fogva tartós helyzetek vagy folyamatos immanens változások nem igen

adódnak; a külső beavatkozásra létesült új eseménytípusban természetesen ismét módunk van törvényszerű folyamatok előrelátására.

Ezen a ponton felbukkan a kérdés, miképpen hozzátok kapcsolatba a lélektani törvények a történeti (lélektanon kívüli, helyzetbefolyásoló fizikai, egészségügyi, társadalmi, szellemi) eseményekkel. Minden tényezőt történetinek, a cselekvésl folyamaton kívülinek kell minősítenünk, amelyik nem magából a cselekvésből származik; ebből az következik, hogy minden új cselekvés, amely nem az előző egység közvetlen, szerves folyamánya, tulajdonképp csak történeti körülmények (egymástól független helyzetmeghatározók) véletlen találkozásából adódik.¹ Ez minden nem zárt rendszerű történésben így van. Igaz, hogy a lélektanban valamennyire egységes, legtágabb keretet biztosít az élettani szükségek időszakossága és a művelődési tapasztalatok folytonossága. Ezekről a szerves összefüggés töredékeit biztosító berendezésektől eltekintve sem tekinthetők a történeti körülmények egészen véletlenszerűeknek. Hiszen az akcidentális csak a rendszertörténet szempontjából ilyenek, míg másnemű szempontból, bármilyen bonyolult is, de indokoltak. Ugyanez áll, *mutatis mutandis*, a fizikai történésekre is. A kavics esésére nézve másnemű lélektani mezőben pl. az én játékos kedvem és pl. a kavicsnak számomra feltűnő alakja, az aznap túlságosan nyugodt tengervíz megmozgatásának vágya stb. indokolta a kérdéses történet, a vízbe dobást és így az eséstörvény érvényesülését. Ugyanígy az egyéni sors a cselekvés öntörvényein kívül a társas és a kozmikus történések mezejében indokolt. A lélektani történésnek a nem-lélektanihoz való viszonya bölcséleti kérdés.

Ez a kérdés magában a cselekvés értelmezésében is előtűnik áll. Mikép határozzuk meg a fizikai, társadalmi stb. történés hatását, ha azt mindig viszonylagosan, a lélektani jelentése, tehát cselekvésirányító szerepe szerint jellemezzük?

Ha a cselekvéstényezőket nem a cselekvésen kívül álló erőkből, hanem magában a cselekvésben keressük, akkor minden tétel csak viszonyított módon fejezhető ki magának a le-

¹ L. jelen könyv, 10. fejelet. 1. pont.

írandó eseménynek részmozzanataiból. Jelentkezik tehát a kérdés, vajjon nem tautológiás-e az egész lewini lélektan és nemcsak megkétszerezése-e a cselekvés jelenségének, ha életterét próbáljuk felidézni. Lehet-e valamit önmagával, illetve önmaga részeivel magyarázni? Ennek a kérdésnek nyilván ellene lehet vetni, hogy csakis adekvát tényezőkkel magyarázhatunk, és merőben külsőleges összefüggéseket kapnánk, ha a lélektani történésen kívülálló objektív tényezőkkel értelmeznénk. A helyzet viszonylagos meghatározása azonban mindenképpen magában foglalja azt a veszedelmet, hogy *idem per idem* magyarázunk. Ezt az aggodalmat a lélektannak csak többi tudománytársához való viszonyának tisztázása tudja majd eloszlatni. —

A helyzet-fogalom kialakulása biztosítja a viszonylagos szemléletet nemcsak a biológiával, hanem a társadalommal kapcsolatban is. Lewin a viselkedést, amely a külvilág lélektanilag lényeges mozzanatainak az egyén aktuális lelki energiáival való találkozásából adódik, a mindenkori összmező sajátágaiból vezeti le. A lelki energiák szükség vagy akarat által létesített feszültségek. A cselekvésegységeket a közös feszültségrendszerhez való tartozás szabja meg; a kondicionális-genetikus szemlélet ezeknek az egységeknek körülhatárolásával vezet motivációra. A viselkedés a helyzettől függő cselekvés önállóan mozzanata; e mozzanatok egymáshoz való viszonyát mondja ki a törvény. A helyzetet a cselekvésen kívül történeti mozzanatok is megszabják. A helyzet fizikai, társadalmi és szellemi életünk aktuális alakulása; ezzel a felfogásával Lewin a biologizmus egyoldalúságát éppúgy elkerüli, mint a kulturálizmusét. Neki köszönhetjük az első részleteiben kidolgozott sajátosan lélektani műszórendszert.

A cselekvéstani eszme a lélektan dinamikus és totális szemléletének jegyében alakul ki. A biológiai és kulturális alkalmazkodás gondolata a viselkedés fogalmához vezet, amely az inger-felelet mintakép elégtelensége következtében a belső tényezők kidolgozását eredményezi. Ezek szabják meg a külvilági hatások természetét. Az egyén élettere a külső hatásoknak benne való szerveződésétől függ. Így jön létre a viselkedés vonatkozásrendszere, a lélektani helyzet. Ettől való függése-

ben nézve, a külső viselkedés tulajdonképen alárendelt műveleteket végez a cselekvés alakításában.

A belső tényező autonóm szerveződésű, nem a külvilág gépi kényszeréből és nem is szabványszerű belső erőből, hanem a két tényezőtartomány találkozásából létesült feszültségi rendszer, amely magában hordja a megoldódás irányát. Minden cselekvést ilyen erőmezőből kell értelmezni; az erőmező megszerkesztése vezet a motivációs lélektan problémáihoz. E feleltkör felvázolásával foglalkozik a köv. fej. 4. pontja.

A totális szemlélet tehát a mértékadó tényezőegyüttesnek erőmezővé történő szerveződésével, a helyzet fogalmának kidolgozásával gazdagította a viselkedés dinamikus fogalmát. Ennek a két nézőpontnak együttese ad olyan sajátos értelmet a cselekvés fogalmának, amely megkülönbözteti a lélektani viselkedést minden más viselkedésfogalomtól, és a lélektani helyzetfogalmat minden más helyzettől. Ennek a problémátörténeti szempontból döntő körülménynek kidolgozását fogom szerkesztése vezet a motivációs lélektan problémáihoz. E feladatkör felvázolásával foglalkozik a köv. fej. 4. pontja.

10. fejezet.

A CSELEKVÉSTAN ALAPTÉTELEI.

Az élménytan bírálatát követően figyelemmel kísértük a cselekvéstan újrakezdeményezését, majd a kialakult új szemlélet lélektani verifikálódásában megismertedtünk az alapfogalmak történetével. Ezekután itt az ideje, hogy a cselekvéstani eszme bontakozó vonásait összeolvasztva, megkíséreljük azok tételes formába való öntését. Ezért, az élménytani axiómák tárgyalásához hasonlóan megfogalmazom a cselekvéstan alaptételeit, ha nem is axiomatikus formában, hanem csak olyanfokú logikai szigorúsággal, amelyet ismereteink zsenge állapota megenged. Ezért ez a fejezet a 4. mellett eredményeink lényegét szándékozik tartalmazni.

A kezdeményezések alapján két olyan vezérgondolat alakult ki, amely a viselkedés és a helyzet fogalmát írja körül. Lélektani konkretizálódásuk során a viselkedés helyzettől függő erő-

történésként, a helyzet pedig a szervezeti és a környezeti történések specifikus kölcsönhatású együtteseként mutatkozik.

A cselekvéstani alapfogalmak kialakulásával lehetővé válik, hogy róluk tételeket mondjunk ki, amelyek a cselekvéstani kutatások vezérgondolatai. Ezek közül hat tételt tudunk többé-kevésbbé határozottan megfogalmazni. Az első kettő a viselkedés és a helyzet meghatározása; a következő három a régebben „törekvés“ szóval jelzett belső történésnek, az erőnek és biológiai, meg történelmi vonatkozásainak, a szükségletnek és felszólításnak meghatározása; a hatodik tétel pedig a kölcsönhatás tagozásának vagy a motivációnak meghatározását adja. Ezeket a tételeket vesszük most sorra.

1. *A viselkedés- és a helyzet-tétel.*

A viselkedés eredete a biológiai és művelődési körülményekhez való bonyolult alkalmazkodásban van, és eredményét tekintve, változó végrehajtóival szemben valamelyest állandó jellegű. Kritériumát hiába keresték a szervezeten belüli történésben, mert sem élményekkel, sem élettani történésekkel jellemezhető nem volt. A viselkedés lényege a környezethez való vonatkozás megváltoztatása; az eszközváltoztató funkciók csak környezeti eredményüket tekintve sajátosak. A viselkedésnek ezt a valóban cselekvéstani értelmezését Bühler segítette előre.

A cselekvéstan kidolgozásának több alapvonását Bühler a lélektan válságáról szóló értekezésében rajzolta meg.¹ A lélektan módszertani nézőpontjait egyaránt elismeri és bölcséleti feladatnak minősíti az élmény, a viselkedés és a kulturális mű közös fogalmi nyelvének olyan kidolgozását, amelyben az egésztől vezérelt és értelmes lélektani történés adatai áttekinthető fordítási eljárással bevezethetők lesznek.² A felvetett kérdésekre felelő legújabb dolgozata szerint a lélektan végső egysége a cselekvés, ezt a fogalmat azonban nem alkalmazza olyan pontosan, mint eddigi fejtegetéseink alapján indokoltnak látszik. V. ö. a 4. fejj. 2. pontban mondottakkal.

¹ Die Krise der Psychologie. Jena, 1927, 1929.²

² Zukunft der Psychologie. Wien—Leipzig, o. J. (1936.)

A lélektani történést Bühler számos élettényezőről tekinti függőnek: az aktuális helyzeten kívül az élettértől, életkortól, faji és társadalmi egyénfelettségtől, a jelközlekedéstől és különböző formáktól. Ez a pluralisztikus felfogása onnan származik, hogy a helyzetet objektív-abszolutisztikus értelemben veszi és így szűken értelmezi. Ezzel szemben áll az, hogy minden cselekvésbefolyásoló tényező a mi értelmünkben vett helyzetet módosítja. A helyzet a környezeti és egyéni életfeltételek függvénye, élettér és életfázis szerint változik, és így a tőle függő viselkedést a cselekvés egyetlen mintagondolatának tekinthetjük.

Bühler tudatosan visszatér az aristotelesi hagyományhoz és az „értelmes élet“ tanát óhajtja feleleveníteni. Szerinte a cselekvés az élettani önkormányzat csődbejutásakor lép fel és a belső szükségnek a külső alkalmakkal való kiegyenlítését célozza. A szükség jelentkezése impulzust hordoz magában és meghatározott cselekvésre űz, az alkalom pedig célt javasol. A cselekvés fordulatokat teremt az egyén és környezete közti vonatkozásban. Ezek a fordulatok tájékozottaknak bizonyulnak, mert az élőlény számára sajátosan előnyösöt keresik és az előnytelenet kerülnek. Ha a környezetben elért eredményt tekintjük a viselkedés mint cselekvés ismertetőjének, akkor az összes többi jegy, a kitartás, a tanulás és a többi, ehhez képest eszköz jellegűvé válik. A tájékozott vonatkozásfordulatokra példát ad mozgásainknak a benyomásainkhoz való hozzárendelése; a 4. fej.-ben egy pohár víz sikeres megfogásának esetében elemeztük az élmények szerepét a vonatkozásfordulatok terén; másik példa a társas viselkedésnek hozzárendelése más emberek viselkedéséhez: ígéreteik és fenyegetéseik értelmében közeledünk feléjük barátságosan vagy ellenségesen, vagy távolodunk tőlük.

Meg kell jegyezmem, hogy még ez a jegy is valamelyes aggályt kelt. Meghatározása ugyanis túlságosan széles, ha meggondoljuk, hogy az előnyös felé való fordulás és az előnytelenről való elfordulás alacsonyabb szerveződési fokon is fellép, nevezetesen a tropizmusokban. A csírázó mag gyökere a föld középpontja felé, szára pedig a fény felé halad. Akadályok, pl. keresztben fekvő kő esetében a fejlődő rész napokig tartó munkával megkerüli a közvetlen utat elzáró tárgyat és siker eseté-

ben ismét az eredeti irányba fordul. Ezt a jelenséget nem nevezném cselekvésnek; nemcsak azért, mert tartama az eredményéhez képest rendkívül hosszú, hanem főleg azért nem, mert létrejötté elégségesen magyarázható biofizikai mintaképekkel, pontról-pontra megszabott ingermechanikával. A tropizmustannak ez a sikere buzdította fel a századforduló körüli kutatókat arra a reményre, hogy a sok tekintetben analóg lefolyású igazi cselekvéseket is gépszerűen lehet majd egyszer értelmezni. Ez a remény azonban hiábavalónak bizonyult, mert a tropizmusokban a cselekvés döntő jegye hiányzik. Ezt a tájékozott vonatkozásfordulat fogalma érinti, de nem dolgozza ki határozottan. A cselekvés lényege, hogy megváltoztatja a környezet vonatkozó mozzanatait, tehát visszahat a helyzetre. A tropizmus ezt nem teszi, mert a növekedés egyenes útját elzáró kő változatlanul helyén marad a növény növekedése számára és minden, az élen haladó sejtcsoport után következő résznek ugyanúgy meg kell kerülnie az akadályt. Ezzel szemben az értelmes vagy a tanulékony élőlény, ha egyszer (vagy többször) megkerülte az akadályt, ez a külvilágában megszűnt akadály lenni és legfeljebb jellé változott bizonyos cselekvésmozzanatok módosítására az állandó eredmény érdekében. Az akadály megkerülése lélektanilag nemlétezővé teszi az akadályt, ha fizikailag vagy történetileg esetleg nem is távolítja el: a tropizmus ellenben nem változtatja a környezetet. Ebből az következik, hogy a cselekvés a környezettel sokkal határozottabb összefüggésben áll, mint azt a Bühler-féle tétel kimondja. Az élőlény nyilván nem a környezetre, hanem a ránézve mértékadó mozzanatokra, tehát a helyzetre vonatkozik; a környezet viszonylagos szerepének kidolgozása nélkül, tehát a helyzetre való vonatkozás nélkül, a tájékozott vonatkozásfordulat nem sajátos cselekvéskritérium, hanem általános életjegy. Ha pedig csak a tájékozottságot tekintjük lélektani kritériumnak, akkor élménnytanhhoz jutunk el. Ha a vonatkozásfordulat fizikai erőnek tulajdonítható, akkor nincsen sajátos cselekvéstani értelme: ilyenkor a helyzet nem változik, hanem csak a szervezeten belüli történés. A helyzetváltoztató ú. n. taxiák azonban, ha a tropizmussal megegyező is a belső lefolyásuk, mivel környezeti eredményt adnak, már igazi cselekvések (pl. fénykerülés).

Lélektanról tehát csak ott beszélünk, ahol animális működések lépnek fel.

A növényi mozgások általában nem tekinthetők cselekvéseknek és a megfelelő állati mozgás-mechanizmusok csak anynyiban, amennyiben nem a szervezeten belüli lefolyásuk élettanát nézzük, hanem a külső eredményt. A tájékozott vonatkozásfordulatokat ugyanis nézhetjük — akárcsak a tanulást — az élettani történés szerint, és ez az objektív fizikai erőktől egyenesen függő geo-, helio- és egyéb tropizmusok egyedüli megfelelő szemlélése. De ha a kiváltó helyzet és a helyzetváltoztató eredmény szempontjából vizsgáljuk őket, akkor egészen új összefüggést kapunk, és csak ebben az összefüggésben tekinthetjük őket cselekvésjegyeknek.

A viselkedésbeli mozgások a fizikai mintákkal ellentétben a környezetükkel való viszonyukban, mint helyzetmódosítók, sajátosak. A fizikai minta egynemű közegben működő rendszer, és ilyen a szervezet is önmagában nézve. A környezetével kapcsolódó lény azonban nem egynemű környezetben él és ennek kitüntetett mozzanataira azokat módosítva tud vonatkozni.

De nem jutunk közelebb a cselekvéstani értelmezéshez akkor sem, ha a mozgások belső mechanizmusa helyett a szervezeten belüli jeltörténést vesszük alapul. A jeltörténésnek is van fizikai mintája, amire az energiaaktualizáló jelfogó (relais) a legjobb példa. Még a biológiai jelek is csak akkor mértékadók a cselekvéstanban, ha az aktuális állapottól való függésükben, külső eredményt létesítő viszonylagosságukban vesszük őket. Maga az élménytörténés is nem önmagában, hanem az alkalmazkodást szolgáló funkciójában tekinthető viselkedéskormányzónak. A viselkedésnek mint cselekvésnek a mozgás és az élmény és más szervezeti történés csak eszköze, de nem hajtóereje (l. 3. tétel).

A viselkedést változó élettani összetevőkből szerveződő formának írhatom le, cselekvéstani jellemzéséhez azonban sem a mozgások, sem az élmények önmagukban való leírásával nem jutok el, mert a viselkedés csak a szervezetnek környezetével való kapcsolatában nyer külön jelentést. Hiszen még a környezeti kapcsolat határeseté, a reflex is csak az egész szervezet

egységes működését tekintve ragadható meg hiánytalanul, mint ezt Goldstein neuropatológiai vizsgálatai bizonyították.¹

Cselekvéstani szempontból a mozgás és az élmény részletei közömbösek lehetnek. Így pl. nem mond semmit az, hogy melyik lábammal léptem ki az ajtón, hanem a leírás lényege a mozgásaim által elért helyzet, t. i., hogy kijutottam a szobából. Ugyanígy nem fontos pl., hogy milyen szavakkal sikerült egy tárgyaláson érvényt szerezni a kívánságomnak, hanem hogy elértém-e azt vagy sem. De lehetnek fontosak a résztörténetek, ha éppen azokon múlik a helyzetalakulás, pl. egy szerepcsés nyelvi formulázás, mely a tárgyalás menetét eldönti.

A cselekvésre nézve nem a fizikai erőmező és nem is a társadalmi előzmények a döntőek, éppoly kevésbé, mint ahogy nem döntő az elszigetelten tekintett élettani állapot. Ezek a tényezők cselekvéstani relevanciájukban egymástól válnak függővé. Ezért, előbbi példában a szobából való kilépést nem a megelőző földrajzi helyzetem és nem is tagjaimnak pillanatnyi fekvése eredményezi, hanem az a jelentés, amit a szobában való történés számomra nyer; ez pedig összefügghet azzal is, ami a szobában való jelenlétemre indított, úgyhogy a szobában való történések egészen alárendeltek lehetnek, mint pl. abban az esetben, amikor azért léptünk be, hogy rajta keresztül egy másik szobába jussunk. Ha élettani, fizikai, vagy társas előzmények egymagukban döntenék el a viselkedést, akkor nem beszélhetnénk tevékenységről, hanem az élőlényen passzív módon végbemenő változásról: a mozgás- és élmény-mechanika nem hagy helyet a cselekvés számára.

A viselkedés ilyen értelmezése vonatkozásrendszertől függő erőmezőre utal. Későbbi tételek anticipálását elkerülve és a szervezet és a környezet fogalmánál többet fel nem tételezve, a cselekvéstan első, invarianciát kimondó alaptétele ilyen fogalmazást nyerhet:

1. Viselkedéstétel. Vannak életjelenségek, amelyeknek a szervezeten belüli lefolyásmozzanatai változhatnak, a nélkül, hogy a környezettel általuk létesített viszony módosulna. Az ilyen jelenségeket tehát csak e viszony módosulása jellemzi.

¹ Der Aufbau des Organismus. Hága, 1935.

A viselkedést csak a relatív környezettel együttesen jellemezhetjük egyértelműen. A környezet viszonylagossága a helyzetfogalom kialakulásában vált ismeretessé, és ezt körülbelül így foglalhatjuk össze: a szervezet szerkezeti, történeti és aktuális állapota a környezetnek jelentést kölcsönöz, amelyet az általa nyújtott akciólehetőség határoz meg.

Hiába bontjuk fel a helyzetet külön szervezeti és külön környezeti történésre; a viselkedés vonatkozó mozgatóit éppoly hiába keressük az objektív környezetben, mint amennyire nem jellemzi a viselkedéslefolyást élettani mechanizmusa sem. A helyzet lényege a két tényező együttese, amely cselekvéskeltő szerepében sajátos. A két tényezős felfogás azonban könnyen kettéosztásra és dualizmusra csábított. Vannak, akik megkülönböztetnek aktív és reaktív viselkedésformákat a szerint, hogy inkább a szervezeti vagy inkább a környezeti vonás érvényesül, és így kísértésbe esnek, hogy a szervezeti és a környezeti tényezőket egymástól függetlenül közvetlen hatásokként fogják fel. A cselekvést azonban nem határozzák meg a helyzet elemei, és így nem hozható közvetlen összefüggésbe sem belső, sem külső ingerekkel, hanem csak a szubjektív külvilági történéssel. A viselkedésfogalom élettanivá tevőinek a helyzetfogalom fizikaiivá tevői és szociológiaivá tevői felelnek meg. A helyzetfogalom egyoldalú értelmezésének példáit a fizikai és társas vagy szellemi objektivizálása adja.

Az élőlény álláspontjától függetlennek tekintett környezettel a viselkedést csak külsőleges statisztikai összefüggésben láthatjuk. Ha pl. azt nézzük, hogy mikép viselkednek általában az élőlények az elénk rakott étellel szemben, akkor azt találjuk, hogy gyakran nekiesnek és elfogyasztják, de olykor „kivételek” vannak: az állat közönyös, vagy undorral elfordul, vagy ijedten menekül. Ezek az esetek persze semmivel sem kevésbé törvényszerűek, mint az átlagosak. Csakhogy a leírásuk, de ugyanígy az átlagos történésé is, hiányos: nem mond semmit az élőlény belső állapotáról, e nélkül pedig a helyzet üres, cselekvéstani szempontból nem sajátos. De mihelyt úgy írom le a kérdéses jelenségeket, hogy az éhes állat az elébe tett ételt felfalja, a túlságosan is jóllakott undorral fordul el, a frissen fogságba esett izgatott lény pedig ijedten menekül minden vá-

rátlan beavatkozástól, akkor jól leírt helyzettől egyértelműen meghatározott cselekvéssel állunk szemben.

Végeredményben csak szóvita lehet az, ha valaki ezt a fogalomképzést kifogásolná és a 'helyzet' kifejezésen csak a környezet objektív körülményeit akarná érteni (bár a kifejezés alapján akár az egyén állapotát is annak nevezhetné). Ezzel ugyanis nem tett mást, mint azt, hogy a helyzet egyik objektív tényezőjét elnevezte helyzetnek és név nélkül hagyta azt a dinamikus tényezőegyüttest, amely a cselekvés felelős mezeje.¹ A tölem javasolt szóhasználat azért is célszerűbb, mert azt minden lélektanian gondolkodó szerző önkéntelenül ebben az értelemben alkalmazza, még ha elméletben eltérő álláspontot vall is. Cselekvéstani leírásban a két tényező elválaszthatatlan: Tantalus kínjait a csábító ételek fokozzák csak igazán, viszont a gyönyörű gyümölcsök éppen az éhség miatt tűnnek oly valószínűtlenül megejtőnek.

Meg lehet azt is kísérlni, hogy a szükséglet és felszólító jelleg vagy appelláció objektív velejáróit, az élettani szükségletet és a környezeti alkalmat a cselekvésleírásban kiemeljük.² Ilyen módon a cselekvések különböző változatait két szélső típushoz való tartozás szerint jellemezhetjük, csak nem szabad elfelejtenünk, hogy a két tényező minden esetben szerepel legalább valamely fokban. Az ilyen módon elvégezhető megkülönböztetés egyfelől az inkább szükség- és másfelől az inkább alkalom-vezérelte cselekvésekkel ismertet meg.

Az inkább alkalomvezérelte cselekvés esetében beszélünk nemigazi vagy felületes cselekvésről, irodalmi művek esetében hamis motivációról, érzelmösségről, impresszionizmusról. Ezzel szemben az őszinte cselekvésben a szükség az uralkodó, amely az alkalmakat megteremti magának és igazi, mély szándék vezérli. Világos azonban, hogy a legkonokabb ember is megvalósítja a törekvéseit, tehát egyességeket köt az alkalmakkal, és a legfelületesebb ember is csak olyan csábításoknak enged, amelyek valamilyen szükségét kielégítik, ha ezek állandóan változnak is. Az alkalmak és szükségek a cselekvés szempontjából

¹ Így jár el Bühler Ch., aki álláspontját az alább idézett dolgozatban védi.

² Zwei Grundtypen von Lebensprozessen. Z. Psychol. 108, 1928.

korrelatívak, ha eredetükben teljesen független rendszerek találkozásából is adódnak.

A kérdéses megkülönböztetés tehát azért fog a lényeg mellé, mert a lélektanban minden jelenség szubjektivisztikus, vagyis az egyénre és annak állapotára vonatkoztatva viszonylagos. Ezért nem lehet szubjektív és objektív történést sem jól megkülönböztetni, bár ez a gyermeklélektanban erősen szokásos. Itt is jól meg kell fontolnunk, hogy a kisgyermek jellemző szükségvezéreltségét csak az ő számára egyáltalán létező objektumokra vonatkoztassuk. Ha a gyermeki szubjektivitást (és őszinteséget) kutatjuk, tételeket csak összehasonlító vizsgálattal állapíthatunk meg; az általános lélektanon belül csak a gyermek számára létező egyéni és környezeti mozzanatok viszonylagos cselekvésmeghatározó súlyát vethetjük egybe. Ezért gyermeki szubjektivitásról lélektani értelemben csak ott beszélhetünk, ahol a gyermek a maga kritikai felkészültségével nem él, pl. amikor erős kívánságának a többször tapasztalt tilalmak ellenére enged.

Ezért nem volt lélektani vonatkozása a Brentanótól kezdeményezett filozófiai tárgyelméletnek, melyet napjainkban Brunswick újra feleleveníteni próbál.¹ Az ő kutatásaiban az ú. n. érzéki állandóság jelensége a lélektani kérdésfeltevésből az ismeretelméletibe tolódik át. Ha ebben a szellemben azt kérdezzük, hogy a kisgyermek milyen mértékben ragadja meg a környezeti tárgyak állandóságát függetlenül a saját szükségleteitől és a tárgyi környezettől, akkor a gyermeki viselkedésnek nem a saját helyzetével, hanem a kutató külvilágával való összefüggésére kérdezzük és lélektanilag irreleváns bölcséleti objektivizmust művelünk. Ámde Brunswick kutatásai a mai problémák elevenébe vágnak, amikor a különböző valóságrétegekbe tartozás alapján egy dolgon több olyan tárgykonstituenst fedez fel, amely az élőlény számára való jelentésében relatív. De ebben korán megáll és egy páncülvilágban többé vagy kevésbbé tökéletes megragadásról beszél, tehát abszolutizál. Így azután olyan tételekhez jut el, amelyek szellemében akár azt is mond-

¹ Brunswick: *Wahrnehmung und Gegenstandswelt*. Leipzig, 1934.

hatnók, hogy a horogba kapó hal ügyetlenül viselkedett. Ez pedig nyilvánvaló antropomorfizmus, hiszen a horgász ügyessége éppen abban áll, hogy a horgot a hal külvilágán kívülre helyezze és vonzó felszólító jelleggel magához csábítsa az állatot. Az állat viselkedését tehát a horog semmiképpen sem szabja meg, hanem csak a rajta elhelyezett kukac. Hogy a hal fennakad, ez nem lélektani, hanem történeti tény. Ugyanígy lehet az ember is olyan „helyzet”-ben, amely lélektani szempontból közömbös, ha sorsára döntő is. Valaki életveszedelemben foroghat, a nélkül, hogy tudna róla; cselekvéseit a legkevésbé sem befolyásolja a közlgő történés, pl. hegymászóét az észrevétlenül közeledő lavina; ez az objektív „helyzet” csak akkor válik lélektanivá, ha a lavina a hegymászó külvilágába jutva félelmet kelt és ennek megfelelő (most már célszerűnek vagy célszerűtlennek minősíthető) cselekvésre vezet. A lélektani helyzetbe be nem jutott lavina legfeljebb történetileg elpusztít, de cselekvéseinkre befolyással nincs.

Nemcsak a biológiai és fizikai történéseket kell viszonylagosan néznünk, hanem szociális vonatkozásban sem határozzák meg a cselekvést objektív körülmények. Vegyünk egy példát, ahol látszólag ugyanolyan körülmények közt egészen különböző cselekvések következnek be. Két ember találkozik az utcán. A szembejövő sértő szót kiált, mire az egyik esetben pofonütik, a másik esetben pedig barátságosan üdvözlük. A pofozó ember helyzete egyszerűen az, hogy az érthetetlen sérelem feletti felháborodásában elégtételt vett magának. A barátságos ember helyzetének megértéséhez azonban számos előzményt kell ismernünk: tegyük fel, hogy a barátságos ember szórakozottan ment az utcán és észre sem vette, hogy legjobb pajtása jön vele szembe. A két pajtás közt valami közös előzmény alapján a sértő szónak sajátos jelentése volt, és így az barátságos megszólításnak számított. A merőben különböző viselkedés tehát merőben különböző helyzetek eredménye, és e helyzetet csak a mértékadó tényezők együttes figyelembevételével lehet megragadni. De példának ellene lehet vetni, hogy a szociális történés objektívan is más volt. Ha azonban nemcsak egy szónak hagyományos jelentését, hanem az egész szociális helyzetet vesszük állandónak, akkor is még igen különböző lélektani hely-

zetek állhatnak elő. Tegyük fel, hogy két ember találkozik ugyanazzal a számára egyaránt ismeretlen pszichológussal, aki kísérletezés céljából az utcán többekre durván rákiált. Az első ember felháborodva kikéri magának az ilyen bánásmódot; ennek a helyzete röviden az, hogy jöllehet nagyon jámbor természetű, aznap különös szerencsétlenség üldözi, és már háromszor felbosszantották; most csak ez a sértés hiányzott, hogy végkép kijöjjön a sodrából. A második ember az idegen sértetgetőt bolondnak nézi és szánalommal szó nélkül megy el mellette; ez az ember nyugalmanál fogva egészen más helyzetből kifolyóan viselkedik, mint az első.

Ha a lélektani helyzet helyett egyes összetevőit vesszük, pl. a fizikai vagy társas körülményeket, példánkban a hangzókomplexum elhangzását vagy a társadalmilag sértő kifejezés használatát, akkor az egyéni különbségek és a közvetlen előzmények annyi lehetőséget hagynak nyitva, hogy semmilyen határozott megállapítás sem lehetséges. Ez a tévedés annál nagyobb jelentőségű, minthogy a helyzetfogalom abszolutisztikus értelmezése miatt a lélektani törvényszerűségek felismerése sokáig késlekedett. A hangzókomplexum csak értelmes és a nyelvet ismerő lény számára jelent szót és annak sértő tartalma csak a társadalmi tekintélyére érzékeny ember számára sértést. Az ú. n. belső tényezők nélkül a külső helyzet fogalma lélektani szempontból közömbös (l. köv. tételt).

A helyzet fogalmának ilyen viszonylagossá tétele nyilván azt is jelenti, hogy a helyzet a cselekvés szerves alkotórésze, amely a viselkedéstől nem választható el. A helyzet ad jelentést az élőlény élettani állapotának és környezete objektív történésének, és ezek csak viselkedésbefolyásoló szerepüknél fogva tagjai a helyzet egészének. A helyzet ilyenformán önmaga alakulására hat, sőt csak annyiban helyzet, amennyiben módosulását magában hordozza. A helyzet alakulására a cselekvés immanens lefolyásán kívül még ettől független élettani állapotváltozások és környezeti (fizikai meg szociális) történések is belejátszanak, de ezek csak annyiban, amennyiben rájuk irányuló cselekvések bekövetkezése függ tőlük. Ezeket a későbbi tételekben figyelembe veendő vonásokat mellőzve, a cselekvéstan második két tényezősi tétele így fogalmazható meg:

2. *Helyzettétel.* A viselkedés a szervezetben és környezetben fellépő tényezők együttesétől függ; ez együttesnek a viselkedést meghatározó jellege változatlan maradhat, noha egyik vagy másik oldalon független változás áll be. Tehát sem az egyik, sem a másik rendszer tényezői egymagukban nem mértékadók, hanem csak a kölcsönhatásaikból szerveződő együttes az.

Első két alaptételünk megismertet az élettani jelenségek magasabb szerveződési formáinak változatlanságával, amelyet a környezettel létesített viszonyváltozás jellemez. A környezet vonásai a szervezet állapotával együttesen mértékadók és azzal együtt létesítik a viselkedésmegszabó helyzetet. *A cselekvés az élőlényeknek ilyen értelemben vett aktuális helyzetétől függő, ezt változtató viselkedése.*

2. *A törekvés erőmezeje.*

A helyzettől függő viselkedés magasabb szerveződési formájú jelenségek közötti szerves összefüggést állapít meg. Ez a kapcsolat az élőlényen belül sajátos történést tételez fel, amely a külön, eredetű tényezők szerveződését és ennek továbbalakulását hordozza. Az így keresett erőmezőben nyeri el az élettani és a külső történés a lényeges lélektani vonásait. Az élménytani szubjektívizmust általános relativizmus váltja fel. Az erőmező fogalma a törekvés antik fogalmának belső tényezőként való értelmezéséből fejlődött és tovább konkretizálódott a törekvés alakulásának alapját adó szükséglet és felszólítás bevezetésével. Ilyen módon a cselekvéstannak három további tételével ismerkedünk meg, a törekvés, a szükséglet és a felszólítás tételével, amelyek közös ősformája az erőmezőt meghatározó belső-tényező fogalom.

A viselkedés és a helyzet sajátos változatlanait belső tényezők hozzák létre; az általuk létesített belső történésben találkoznak a független történések, egymást szükséggké és alkalmommá relativizálva. A belső tényezők számos formában mutathatók, de funkciójuk mindig ugyanaz: kapcsolatot teremtenek az egyén és környezete között. A kapcsolat többé-kevésbé bonyolult lehet a szerint, hogy mennyire differenciálja

a körülményeket, lehet elsősorban mozgást vagy élményt keltő irányítója a cselekvésnek. A belső tényező gyökere azonban élményen és mozgáson innen, a szervezetnek a külvilágra irányuló törekvésében van. Ezt a törekvésfogalmat a legutóbbi évekig csak nagy általánosságban használták és így vagy semmitmondásra, vagy tetszésszerűen konkrét szerkesztésekre alkalmazták. A törekvés szabatos formai kidolgozását Piaget-nek köszönhetjük, aki azt gazdag anyagra támaszkodva, asszimiláció néven a lélektan alapfogalmaként kezeli.

Piaget nem tesz különbséget az impulzus, a tanulás és az értelem biológiai funkciója tekintetében és ezekben a jelenségekben a világgal szemben való állásfoglalás különböző formáit látja. Így tehát az eddig felbukkant belső tényezőink közös nevezőre hozhatók, annál is inkább, mert az egyéni és a fajfejlődésben egyaránt aktív alkalmazkodást észlelünk. Ez az alkalmazkodás a szervezetnek a környezetet asszimiláló és magát a környezethez alkalmazó tevékenysége által változatlan eredményű, de mindig gazdagabb feltételeknek megfelelő alkatoakat hoz létre. A formafejlődés, a tapasztalati és értelmi alkalmazkodás az asszimilatív tevékenység differenciálódása során ugyanazokat a biológiai eredményeket éri el. Az asszimiláció alapján keletkező alkatok viselkedés-szkémák, amelyek az elsődleges élettani szerveződéseket módosítva alkalmazzák. Ezek a szkémák a körülményeknek megfelelő viselkedésnek az érés- és tapasztalással fejlődő tervei, készenléti formái.

A mozgás és az értelem közt Piaget a legszorosabb rokonságot látja és egységes sorba rendezi a szenzomotoros értelmet a világ nyelvi ábrázolásával.¹ A kisgyermek viselkedése az első napoktól kezdve értelmes. A tárgyi világhoz reflexeinek differenciáló rendszerezésével néhány hónap alatt alkalmazkodik, a külvilági adottságokhoz hozzáigazodó szokások kialakításával és ezeknek új helyzetekben való alkalmazásával, vagyis intenciók érvényesítésével. A nyelvi tevékenység megszerzése után ez a fejlődésmenet fokozott nehézségekkel szemben megismétlődik és évek hosszú során át alkalmazkodik a társas világhoz, amely a magához igazító önközpontú és animisz-

¹ La naissance de l'intelligence. Neuchâtel, 1935.

tikus (autisztikus) világlátást a világhoz hozzáigazodó deduktív gondolkodás és erkölcsi együttműködés irányába fejleszt. A belső tényezők az összerendezett mozgástól a sűrített cselekvéshelyettesítő elméletig folytonos sorba rendeződnek, az alkalmazkodás szolgálatában. A törekvés olyan szerves kapcsolatot mutat az értelemmel, hogy még a reflektív gondolkodás is az egyénnek környezetével való biológiai viszonyának esete, sőt az ismerettárgy is a tevékenységünkől származó tapasztalatok asszimilatív szerkesztése és fejlődésképes viselkedésszkéma, akárcsak a reflexek pusztja összerendezése. Ily módon a lélektan szubjektíviztikus szemlélete újabb oldalról kap indokolást, és a racionalizmus is megfelelő lélektani szemléletté válhatik, ha nem tekintjük egyoldalú, a felnőtt művelt ember magánélményei értelmében vett formáját egyedül mértékadónak.

A racionalisztikus biológiai szemlélet Piaget-t nem vezeti élménytani következményekre. Az elmében nem lát külön mikrokozmoszt, hanem az alkalmazkodásnak a fokozott követelményekkel szemben fellépő elégtelenségéből fakadó tényezők egyik esetét, amely az inger és a felelet közé közbelép. A fejlődés során mind bonyolultabb viselkedésbeli és elméleti közbülső tényezők lépnek fel, és ezeknek egységes modellje az asszimilálás. Ennek legfejlettebb foka a reflektív gondolkodás, legelemibb lélektani foka pedig a keresés. Erre az első funkcionális organizációra példa a szopást megelőző fejforgatás az étel forrása felé, ami az élettani kész berendezéseket módosítja, a nélkül, hogy igazodás és igazítás megkülönböztethető lenne.

„Ez a keresés, — írja Piaget,¹ — amely az akkomodáció és az asszimiláció közös elve, úgy értendő az organizáció szempontjából, mint a vágy és a kielégítés közti kettősség első megnyilvánulása; kettősségé érték és valóság között, magát teljesítő egész és tökéletlen egész között, amely újra megjelenik a későbbi tevékenység minden síkján és amely kettősség redukciójával próbálkozik a teljes elméleti fejlődés, jöllehet szüntelenül kell magát hangsúlyoznia.“ „Az asszimiláció a szerves élet és az elme-tevékenység közös folyamata, a lélektan és az élettan

¹ La naissance... I. fej.

közös fogalma... Amikor tehát valamely szerv az alany külső viselkedését érinti, a funkcionális asszimiláció jelensége szétválaszthatatlanul nyújt élettani és lélektani nézőpontot; a részletei élettaniak, míg a reakció összességét pszichikainak nevezhetjük... „Ámde az asszimiláció fogalmára való hivatkozás nem magyarázza magát az asszimilációt. A lélektan nem kezdődhetik másutt, mint egy első tény leírásával a nélkül, hogy azt magyarázná. Az abszolút dedukció eszméje nem vezethet máshová, mint szómagyarázatokhoz... Ennek az adottságnak megmagyarázása biológiai feladat: egy organizált egésznek léte, amely magát a külső világ asszimilációjával tartja fenn, valóban felidézi magának az életnek egész problémáját.“

Az asszimiláció a fejlődés során differenciálódik szorosabban vett asszimilációvá, amely a környezet adatait hozzáigazítja a szervi érdekekhez és akkomodációvá, amely által a szervezet a maga adottságait, nevezetesen korábbi — a tapasztalattól már alakított — szkémáit hozzáigazítja a követelményekhez. A dolgok és mások véleményének ellenállása következtében ez a két együttjáró funkció egymást kiegészítővé válik.¹ Az asszimilációs tevékenységnek lehet élményszerű kifejezése, de nem az élmény váltja ki az irányított törekvést, hanem az a szervezeti történés, amelynek az élmény csak indexe. A törekvés már irányított akkor, amikor a tájékoztató vágy fellép. Az asszimilációs tevékenység önkiegészítő próbálkozás egy külső adottságnak az ő funkciója szerint való alkalmazására; vágy és kielégítés közé lépő funkció, amelynek minden az anyaga, ami a szervezet egy szükségére felel. A törekvés további elemzése helyett a lélektannak a szükségek és alkalmak természetével kell megismerkednie. Ezeknek a tényezőknek meghatározásához azonban a törekvés fogalmát olyan szélesen kell vennünk, hogy abban az alkalmazkodás ne csak keresés, hanem értelem gyanánt is helyét foglalja. Az asszimiláció az értelem szerveit annyiban fejleszti, amennyiben a tapasztalattal érintkezésben működik, a tapasztalatot pedig éppen az asszimiláció tevékenysége teszi lehetővé.

„...a szervezet és a környezet szétválaszthatatlan egy-

¹ La construction du réel. Neuchâtel, 1937.

séget alkot, — írja idézett műve összegezésében,¹ — vagyis a véletlen mutációk mellett el kell ismerni az alkalmazkodó változatokat, melyek egyszerre foglalják magukba a szervezet saját szerkezetét és a környezet hatását; ez a két terminus elválaszthatatlan egymástól...“ „A szervezet örökléses alkalmazkodásánál fogva az értelem kezdetétől fogva beletartozik a szervezet és környezete közötti viszonyok hálójába. Tehát nem úgy jelenik meg a reflexió képessége, mintha független volna attól a különleges helyzettől, melyet a szervezet a mindenségben elfoglal.“ „Az értelmet asszimilációs tevékenység fejlődésének foghatjuk fel; ennek funkcionális törvényei adóttak a szerves életben és az egymásrakövetkező alkatai szervekül szolgálnak, melyek a külső környezettel való kölcsönhatásban fejlesztik magukat... a tárgy nem kész adottság, hanem szerkesztés eredménye... a konkrét valóság nem más, mint a szervezet és környezet kölcsönös viszonyának együttese, vagyis kölcsönhatások rendszere, mely egyiket a másiktól függetlenné teszi... a dolgok, melyekre (a tapasztalat) kiterjed, sohasem gondolhatók az alany tevékenységétől függetlenül.“ „Mi más egy organizált alkat, ha nem a műveletek ciklusa, melyben mindenik szükséges a másik létehez? Az asszimiláció tehát annak a rendszernek működése, amelynek organizációja az alkati nézőpontja... az asszimilációs tevékenység egyidőben az organizáció forrásaként és eredményeként mutatkozik, vagyis a lélektan szempontjából, amely szükségképpen funkcionális és dinamikus, valóságos első tény ad.“

Az asszimiláció a külső valóságnak az egyén tevékenységéből származó formákhoz való megszervezése. Mozgásösszerendezés, szokások, intenciók, keresés és gondolati tárgy egyaránt funkcionális nézőpontot kapnak, melyeknek közös ősfarmája a törekvés. A konatív elgondolás és a viszonylagosság egészen konkrét formai kidolgozást nyer ebben a fogalomban, amely az alakelmélettel a legszorosabb rokonságot tartja. Piaget fejlődéseméleti felfogásában az asszimiláció szerepe a külvilággal való viszony módosítása. Fejlődő szkémákat teremt, melyek aktív kereséssel valósulnak meg, a reflexek iga-

¹ La naissance... Conclusions.

zításában csakúgy, mint az elméletek bírálatában. Az asszimiláció organizált skémákból fakad és további ilyenekre jut; akár a cselekvés antik jellemzése is ráillenék, t. i. hogy céljából veszi eredetét. Ez az önfejlesztő funkció új hatásokra képes eszközöket teremtet magának és így a viselkedésmegszabó helyzet immanens alakulásának erőmezejét létesíti.

A törekvés tehát fejlődésben módosuló, a cselekvést irányító tényező, amely a fizikai erő fogalmával sok rokonvonást mutat. A nélkül, hogy az élménytan hylomorf párhuzamainak áldatlan vitáit felidézünk, az erőt egész általánosságban úgy foghatjuk fel, mint valamely jelenség létesítőjét. Tisztelven a valóságrétegek hierarchiáját, nem akadunk meg azon, hogy a fizikai erőkön kívül más erőttörténeteket is felvegyünk, nem ugyan egymás mellé illesztve, azokkal egyrangú, hozzáadódó valóságokként, hanem a fizikai történetből szerveződő felsőbbrendű alaktörténetek egymásközi összefüggésének értelmezésére. Ugyanezt teszük egy, még átfogóbb és még sajátosabb rétegben a társadalmi tudományok is, pl. a közgazdaságtan, amikor nem a lélektani törvények mellett fennálló külön történetet, hanem azokból összetevődő, mondhatnók tömegerőket ismer, amilyenek az egyes cselekvésekből bonyolódó kínálati, termelési stb. tényezők.

A lélektani erőfogalom mellett szól az, hogy a megvalósítás ellenhatások érvényesülése esetében is végbemegy. Így pl., akit megcáfolnak, új érveket talál, akinek valamit megtagadnak, kivezető utat keres, vagy pótkielégítést biztosít magának. Számos megfigyelés azt a benyomást kelti, mintha bizonyos törekvések fajtánként meghatározott mennyiségben lennének adva egy emberben, nemcsak vitális, de társadalmi téren is, és visszafojtásuk csak ideig-óráig lehetne sikeres. Vannak törekvésfajták, melyeket évekig el lehet nyomni, de aztán annál nagyobb erővel, esetleg torzulva törnek elő. Jó példa erre a vágyainál szűkebb keretek közt élő egyén esete, aki időskorára kicsapongó lesz. Az asszimiláció sohasem válhatik teljesen akkomodációvá, mert az ember a világot mindig a maga szükségéhez igazítja és csak annyiban alakítja magát, amennyiben az kielégítésre szolgál. Más életvezetés diszharmónikus, zavaros, kielégítetlen személyiséget eredményez, aki terméket-

len álmódzásban, vagy kirobbanó kárpótlásokban vezeti le a felhalmozódott erőket.

Az asszimiláció fogalma az antik törekvésgondolat és a modern konatív felfogás részletezett kifejezése, amely a cselekvés erőmezejének szervezőjét nevezi meg. A törekvést és értéket megvalósító alkalmazkodásban meglátja az egységet és feltételezi mind a viselkedés változatlan funkcióját, mind a helyzet két-tényezős szerkezetét. Ennek a fogalomnak sikerül közös nevezőre hozni a lélektan legkülönbözőbb arculatú tudományelméleti eszméit. A pusztá tehetségtől és az élmény- vagy mozgás-mechanikától egyaránt idegenkedve, a szellemi értékek és a biológiai valóság minden oldalú ismeretében határozza meg a törekvést. Az a képlet, amelyre ezt a gondolatot leegyszerűsíthetjük, nyilván szinte az élettelenességig elvont, de a kifejtett részletezésre utalva, alapja az ösztön, tanulás és értelem jelenségeinek. Kéttényezős szerkezetének objektív velejáróiról egyelőre mit sem feltételezve, a cselekvéstan harmadik, vagyis erőtétele így fogalmazható meg:

3. *Törekvéstétel. A viselkedés helyzettől való függése erőmezőben történik, amelyet az élőlény funkcióinak és környezetének összeigazításával szervez; ez az összeigazítás nehézségekkel szemben módosul, de valamilyen formában mindenképen érvényesül.*

A törekvés legfőbb jellemzője tehát a feltétlen megvalósítás és így önmagának megszüntetése, amit közönségesen „kielégítésnek” nevezünk. Külön kielégítés-tétel felvétele azonban nem szükséges, minthogy a kielégítés számos különböző formában mehet végbe, amelyek ugyanannak a törekvésnek következményei és így éppolyan eszközi jelentőségűek, mint akár az élmény, akár a mozgás. Közömbös, hogy a végrehajtás milyen természetű, lélektani súlyát a törekvés megszüntetésével előálló helyzet-változtatása adja.

3. *A szükséglet és a felszólítás.*

A törekvés ad szubjektív jelentést az objektív élettani szükségeknek és a környezeti alkalmaknak vagy követelményeknek. A cselekvés hajtóereje ad impulzust az élethiányoknak és vonzást meg taszítást a környezetnek. Az élettani ön-

kormányzatban beálló elégtelenség a környezetre irányító szükségletté válik és ott biztosít kielégítést, az objektív szükség megszüntetésére. Ez a szükségletfogalom kiterjesztendő a társas és szellemi szükségletekre is, amelyek, akárcsak a vitálisak, eredetiek vagy tanulással és éréssel szerzettek lehetnek. Szerzett szükségletek mindenekelőtt a tapasztalás útján aktualizáltak, amelyeket bizonytalan hiányállapotban eszünkbejutó lehetőségek váltanak ki. Két probléma adódik itten: 1. Hogyan alkalmazható ez a modell a társas szükségletek terén? 2. Hogyan alkalmazható a szerzett szükségletekre? Ezeket együttesen tárgyaljuk.

Az élettani hiányok biztosítására kész berendezés az ösztönös szükségkielégítés. Müller L. R.-nek köszönhetjük azt a konkrét elméletet,¹ amely az ösztönökben a szervek szerkezetétől és hormonális szabályozásától létesített működtetési kényszert lát. Nem tételez fel más elmebeli tényezőt, mint a cselekvést megelőző kényelmetlen közérzési állapotot, amely pl. az őzbakot tavasszal szarva hámrétegeinek ledörzsölésére, a kotló tyúkot duzzadó alsótestének gödörbe ásására készíti, nemi tevékenységre serkent s. i. t.

Vegyük szemügyre mármost, vajjon miképpen alkalmazható ez a felfogás a társas szükségletekre? A legújabb állatlélektani kutatások alapján ezek a szükségletek is rendszerint bizonyos élettani állapothoz, életszakaszhoz kötöttek. A tavaszi párzás, a szaporodás utáni ivadékgondozás, az együttes őszi vándorlás Lorenz K. kutatásai szerint² egyszerű jelekhez kapcsolódó viselkedésforma. Ilyen jelek iránt csak a kérdéses életszakaszban fogékony az állat. A fiatal házikacsa azt a környezeti tárgyat követi anyaként, amelyet első ízben tapasztal maga körül mozognak, pl. még akkor is, ha ez a tárgy történetesen egy csónak. Számos madarat láttam magam is Lorenz altenburgi parkjában, amelyek számára az anyafunkciót ő töltötte be: úgy követték őt az anyátlan kacsák, mint a hűséges kutya. Szépen mutatja a társas szükségleteknek az élettani állapottól való függését a szürke liba példája. Az anyaállat

¹ Über den Instinkt. München, 1929. L. még e munka befejezését.

² Der Kumpan in der Umwelt des Vogels. Journal Ornith. 83. 1935.

takarási és a kicsinyek alábujási törekvése teljes összhangban működik, de mégis egymástól független szükségletekből fakad. A kicsinyek addig keresik anyjuk védőszárnyait, amíg melegítő tollazatuk a hátukon ki nem nő: a ragaszkodást tehát az élettani melegszükség kelti. Az anyaállat viszont addig takar, amíg a kotlással járó altesti duzzadás néhány hét alatt vissza nem fejlődik. Ha mármost ez a hormonális történés korábban tér vissza a rendes medrébe, mintsem a kicsinyeknek tollazatuk kinő, akkor az anyaállat cserben hagyja a kicsinyeit, bármennyire is törekszenek alájabujni; számos fiatal állat fagy meg azután ilyenmódon. Hasonló eredetű lehet a kölyökkutyák társaságkeresése, amely egészen feltűnően az emberre irányul, ha anyjuktól és testvéreiktől elválasztva, idegen környezetbe kerülnek, és csak később irányul külön a gazdára. A gyermekek társaság iránti vágya persze sokkal bonyolultabb szükségletforma, de az élettani szükségtényezőt előbb-utóbb alighanem tisztán fogjuk áttekinteni. Az emberek társas vonzódásának szükségleti eredetét jól mutatja a gyermektelen egyének túlzott, pótcselekvésjellegű ragaszkodása állatokhoz.

A társas szükségletek biológiai velejárójának problémáját érintve felvehetjük, hogy egy megszokott funkció hosszabb elmaradása valamely ismeretlen szervi alkat (élettani nyom) állapotváltozására vezet és a működés aktualizálására irányul. Ez a felfogás azonban túlságosan általános és így további kérdést jelent. Milyen módon szélesül ki fejlődésünk során a törekvéseink köre, hogyan szerzünk új szükségleteket a környezet mind gazdagabban megragadott feltételeihez való alkalmazkodásra? Ezzel felvetődik az a további problémánk, hogy miképpen alkalmazhatjuk az eredeti szükségleteknek az élettani állapotból való származásának gondolatát a külvilág-kiszélesítő, szerzett szükségletekre.

A szükségletek kiszélesülése az ösztönök éréssel történő módosulásán és a tapasztalatokkal való kiegészülésén alapulhat. Számos megfigyelés mutatja az érés „ösztönző” szerepét. A szülők nélkül felnevelt madárfiókák ugyanolyan idős korban kezdenek repülni, mint a szülői fészekben felnevelkedettek. Még a próbálkozás lehetőségének kizárásával is fellép új helyváltoztatások szükséglete a megfelelő érési szakaszban. Emberi

ikreken is megállapították, hogy új mozgásformák létesítésében a tanulás nem pótolja az érést.¹ Amit az egyik testvér módszeres tanulással elér, azt a másik puszta éréssel könnyen utóléri. A szükségletek differenciálódó szerveződését különösen jól megfigyelhetjük a csökkent értelmű gyermekek lassult fejlődési menetében.²

A tanulás útján szerzett szükségletek problémája a felszólító jelleg kérdéséhez tartozik. A kielégítési alkalmak szemlélete vagy puszta emléke is levezetett felszólító jelleget nyerhet az általuk aktualizált szükséglet alapján, amire a szükséglet rögzítődése a legjobb példa. Az élőlény megtanulja, hogy bizonyos szükségleti állapotainak milyen felszólítások a legjobb kielégítői. Ezért azután a különféle, a született és az érés-sel szerzett szükségletektől eleve kiválasztott felszólítások közül a választást tapasztalatok vezérlik. Az első tapasztalat döntő szerepét jól ismerjük: a vadállatokat fiatal korukban lehet a szelídítőjükhöz láncolni, a szülőkhöz való ragaszkodás az első gondoskodókhoz fűzi a gyermeket, az első barátság és első szerelem életreszóló nyomokat hagy az érzékenyebb kedélyekben. A szükségleteknek merev hozzákötődése egy kizárólagos felszólítójelhez kóros viselkedéseknek gyakori tünete. Ha Freud túl is becsülte a korai gyönyörtapasztalatok ilyen szerepét, mégis kétségtelennek látszik, hogy az eredménytelen gyönyörkeresés utáni első sikeres kielégítési formához való végletes ragaszkodás számos perverzió meghatározója. A felszólítás megkötöttsége a szükségnek a merevségig való specializálódását jelenti, és így azt végül is ugyanarra a mintára értelmezhetjük, mint az eredeti, szétfolyóbb szükségleteket.³

A született és a szerzett viselkedésmódokról tudjuk, hogy azok Piaget szerint egyaránt ciklikus működés-szémák, amelyek az alkalmazkodási törekvés hiánytalan lebonyolítását szolgálják és amelynek hiányai, a szükségek, szabják meg irányát.

¹ Gesell: The developmental psychology of twins. Handbook of Child Psychology, 1931. L. még Lélektani tanulmányok III, 1939. több dolgozatát.

² Gottschaldt: Der Aufbau des kindlichen Handelns. Leipzig, 1935.

³ V. ö. még Várkonyi: A cselekvések elemzése. Magyar Psychol. Szemle 8, 1935.

A szükségletprobléma mai állását áttekintve Lashley megállapítja,¹ hogy a változó módon egyforma eredményt elérő cselekvések jelensége készítettetett ösztöntényezők felvételére. Felveti a született érzéki organizációktól való vezéreltség lehetőségét, amely szerint pl. a pók addig folytatja próbálkozó hálózövést, amíg a tevékenységet kioltó optikai forma létre nem jön. Szükségleten Lashley nem ért hajtó erőt, hanem magát a viselkedés-organizációt, amely vagy külső ingerre váltódik ki, vagy belső hormonális izgatásra válik üzemképessé. Ezért szerinte lehetséges az is, hogy a szerzett szokások ugyanúgy szükségleti dinamikában érvényesüljenek, mint a született viselkedésszémák. Ilyen módon a született és szerzett, vitális és társas szükségletek Lashley élettani és Piaget gondolkodástani vizsgálatai alapján egyforma alapelvek szerint lefolyó cselekvésmozzanatoknak tekinthetők.

A szükségletek kiszélesülését egy bővebb példasoron szeretném bemutatni, a felszólítások szerepét a következő szakaszra hagyva. Nézzünk szemébe ennek a kérdésnek a biológiai eredetükben is homályos emberi társas szükségletek területén.

A társaság utáni vágy példáját elemezve, Köhler szerint² az „énnek“ megfelelő élettani történés mezeje és a társak szemléletének megfelelő agyi területe közt jön létre a dinamikus történés, amelynek élményvelejárója a vágy. Nehézséget jelent azonban, hogy éppen akkor szoktunk társaságra vágyódni, ha társakat nem látunk; ezt a nehézséget csökkenti, ha a társakra való emlékezés adja a kétsarkú szerkezet másik sarkpontját. Nyitva marad azonban az a kérdés, minek következtében jön létre a társak elképzelése. Ez ugyanis nyilván már a vágy következménye, amely azonban Köhler szerint éppen a két mező közt jön létre. E nehézségen egyelőre más nem segít, minthogy feltételezzük, hogy a vágy és az elképzelés egyetlen történés két mozzanata. Ennek az egységnek keletkezését pedig valamiképpen az egyén állapotából kell levezetnünk, mely egyelőre ismeretlen módon valami hiányt létesít. Az élettani hiányok jellemzésére az élettani állapot

¹ Experimental Analysis of Instinctive Behavior. Psychol. Rev. 45, 1938.

² Psychol. Probl. IX. fejt.

elégsges, de a társas és művelődési hiányokéra még nem; nem tudjuk, mi megy végbe a szervezetben, ha társaságra vagy zenére vágyunk, és a vágyélmény kísérőit megelőzően milyen folyamatok idézték azt elő. Közelebbit erről konkrétan elképzelni még nem igen tudunk. Talán feltehetjük, hogy bizonyos idegélettani működések végzésére akkor is szükségünk van, ha azok nem eredeti szükségek, hanem az egyéni élet folyamán szerzett formák, mint pl. a társas csevegés vagy a zenélés; ezeknek a funkcióknak hosszabb időn át való kimaradása ahhoz hasonlóan készíthet működtetésükre, mint ahogy emésztő szerveink foglalkoztatásának hiánya az étkezésre. Az étkezés, nemiség stb. funkciójában természetesen biztosító be rendezések gondoskodnak a funkciók életbeléptetéséről, t. i. az éhezés vegyi változásai a vérben, gyomorizmokban és mirigyekben vagy a nemi hormonok szereplése; ilyen biztosító be rendezéseket pedig a létünkre nem közvetlenül fontos működéseinkben még nem ismerünk. Ismerünk azonban fáradási, sorvadási, általában belső keletkezésű ingeranyagokat (autakoidák) és ezek mintájára képzelhetjük a szerzett működések elmaradása által létesített szükségletek keletkezését. Itt tehát nyitott kérdéseket látunk magunk előtt, melyeket nem szabad sem mechanikus, sem intellektualisztikus álmegoldásokkal elfednünk. Amit a társas szükségéről pontosabban tudunk, az a következő.

A társas viselkedésünket kiváltó erőtényezők érületi jellegűek. Az aristotelesi retorikától a behaviorista gyermeklélektanig húzódik az a megállapítás, hogy a társas érintkezés három irányulási formában érvényesül: a szembenálló féltől eltávolodva, feléje támadóan, vagy kitárulóan közeledve. Ez a három eset felel meg 1. a félelem, 2. a harag és 3. a vonzódás érületeinek. A velük járó indulatok a legjellegzetesebb értékelési aktusaink. Ha ezekhez is találunk szükségleti előfeltételüket adó szervezeti állapotbeli velejárókat, akkor egyúttal a leginkább élményszerű történések cselekvéstani értelmezéséhez is közelebb jutottunk. Vegyük sorra három reprezentatív esetünket.

1. A félelem elfordulásra, menekülésre vagy elzárkózásra készítő állapot, melyet eredetileg csak váratlan elsötétedés,

süketítő zaj, a testtartási egyensúly elvesztése, vagy a lélekzés akadályoztatása idéz elő.¹ Ezeknek a külső körülményeknek következtében áll elő az a szükség, amely menekülési tendenciában és ennek megvalósíthatása hiányában az ezt sürgető élményjelentésben, a félelemben érvényesül.

Közös vonása ezeknek az állapotoknak, hogy — noha rendszerint nem a szervezet belső háztartási rendjéből, hanem külső körülmények folytán lépnek fel — a szervezetben egészen akut biztonsági élethiányokat támasztanak, nevezetesen legfontosabb tájékozoszerveink működési akadályát és cselekvési lehetőségeink leggyökeresebb gátlását, a testtartás fölötti uralom vagy a friss vérellátás hiányát. Ezek az állapotok készítetnek a menekülésre a vitális félelem-helyzetben. Mármost ezt a teljes cselekvés-mintát a társas félelem-érzületre többféle módon lehet átvinni. Vagy úgy, (a.) mint a behavioristák teszik, akik a vitális félelemhelyzetben megtanult feltételes ingertől kiváltott biológiai történésnek fogják fel pl. a feljebbvaló önkényétől való félelmet, vagy úgy, (b.) hogy az akut élethiányállapotot kiváltó tényezők köre az érés során mindjobban bővül, vagy úgy, (c.) hogy a szervezeti igények fejlődésével és a lehetőségek tapasztalásával adódik az a tényezősor, amelynek csak bizonyos esetei képesek korábbi életfázisban érvényesülni. Az e lehetőségek közti választást halasszuk el a többi eset megbeszélése utánra.

2. A harag támadásra, elpusztításra készítető állapot; ezt a kisgyermekben kizárólag testmozgási szabadságának erőszakos meggátolása idézi elő. Ez a körülmény a mozgató impulzusok felduzzadására vezet és hevesebb cselekvési törekvéseket idéz elő, mint amilyet a személy érdeke megkíván. A fejlődés során elvontabb természetű akadályok is dühöt képesek kiváltani, nyilván nem azért, mert az ilyen körülmények testmozgási gátlásokhoz társultak, hanem azért, mert másféle funkciók is megérttek az élőlényben, melyek szintén akadályozhatók, pl. a társasággal való érintkezés vagy a munka zavartalan szabadsága. Bármely funkciónk akadályozása kiváltó ingerként

¹ Az indulatok eredeti kiváltó ingerének kutatását Watson végezte így, de szűk körben maradt. L. *Studies on the Growth of the Emotions*, Psychologies of 1925. Clark, Univ. Press.

hathat és ugyanakkor felduzzasztja a törekvésre hajtó erőket. Ez a helyzet egészen hasonló a félelemhelyzethez; mindkettőben a kiváltó inger akadályozza a zavartalan működést, ami indulatra, vagy ennek akaratati ellenőrzése esetében a „minden napos idegesség“ állapotára vezet.¹ Ezért ismerünk kétféle idegességet, a szorongót és az ingerültet (és ezeket akaratunkon kívül animisztikus jelleggel fellépő jelenségek idézik elő, amit idézett dolgozatomban még nem ismertem fel). Ezeknek az állapotoknak szervezeti velejárói a cselekvési lehetőségek gyökeres korlátozása, akár (a félelem esetében) tájékozó és készenléti működéseink korlátozása, akár mozgási lehetőségeink gátlása (a harag esetében).

3. Hogy állunk azonban a vonzódás törekvésével? Kisgyermekben érzéki gyönyört nyújtó források felé tapasztalunk vonzódást, legyen az étel vagy meleg simogatás. Ezeknek fellépése olyan szervezeti állapotot teremt, amelynek meghosszabbítására törekszik az élőlény, amíg a megindult kielégítési folyamat el nem csitítja a hiányt, amelyre hivatkozik. A szervezeti hiány az étel esetében cukor-, zsír- vagy fehérjehiány, a meleg simogatás (vagy fürdő stb.) esetében meleghiány, érintés, vagy takaráshiány. A meghosszabbítási törekvés az érintkezés biztosítására irányul és így az érintkezést nyújtó (vagy tanulás esetében az ígérő) környezeti mozzanat felé birtokbentartási vagy megszerzési, közeledő vonzódás lép fel. A vonzó tárgyaknak a fejlődés folyamán észlelhető gazdagodása kétségtelenül lehet tanulás eredménye is, mint azt a ragaszkodás jelensége tanúsítja. Ezzel azonban nem magyarázhatjuk az ismeretlen dolgok iránt későn fellépő vonzódást, mint pl. a nemi érdeklődést. A behavioristák és a lélekelemzők vállalkozása teljesen csődöt mondott, amikor a nemi vonzódást gyermekkor érzéki gyönyörökhöz való asszociáltságból értelmezték, mert a társválasztást az újabb kutatások nativisztikusan kormányzottak mutatták ki.² Általában: az élethiánykeltő körülmények köre nem annyira tanulóssal, mint inkább éréssel szélesül ki. A nemi szervek kifejlődése, az erogén zónák

¹ V. ö. Schiller: Die Triebpsychologischen Wurzeln der sog. nervösen Zustände. *Nederlandsch. Tijdschr. Psychol.* 2., 1935.

² Szondi: *Analysis of marriages.* *Acta Psychologica*, 3., 1937.

hormonálisan szabályozott vérbősége vagy pangása újfajta érintési és meleghiányokat teremt, melyek keresésre serkentenek és appelláló körülményekkel szemben vonzódó viselkedésre készítetnek. A tapasztalt alkalmakhoz nyilván hozzárögződhet a törekvés, és így azt az alkalom tapasztalása is, az élet-hiány aktualizálójaként előidézhethi.

Ugyanez a meggondolás áll a remény törekvésére nézve is, amely szintén birtokbavevésai szükségletből fakad és úgy viszonylik a vonzódáshoz, mint a félelem a dühhöz; csakhogy ezek felszólításai fenyegetések, amazokéi ígéretek. A remény kiváltóit még nem ismerjük pontosan, de a vonzódásaival meg-egyezőknek látszanak, sőt állatkísérletekben is nyomukra akadunk elvárások, ill. „csalódások“ formájában.¹

Reprezentatív szükségletkategóriáink megbeszélése alapján társas és vitális szükségletek tekintetében nem találunk különbséget. Messzebbmenően azonban a szerzett és az eredeti szükségletek közt is észleltünk hasonlóságot. Bizonyos szükségleteknek a velükjáró felszólításokkal való szerkezeti egységét született adottságnak kell felfognunk, másokat érés és tapasztalás módosít. A szükségletek egységességére jó példát találunk az ember nemi vonzódásában, melynek bonyolult társas feltételezettségét jól ismerjük.

Nemi érdeklődést az emberben az erogén zónák külső vagy élményvezérelt izgatásán kívül az egyedüllét megszűnésének ígérete is kelt, és ennek a mozzanatnak uralkodó voltát a nemi kiválasztás társas vezérszempontja bizonyítja. A társas hiányok éppúgy veszélyeztetik zavartalan működéseinket, mint a vitális hiányok. Az embernek nemcsak mozognia, hanem beszélnie is kell, életvezetésében a tájékozódáson és mozgásszabadságon kívül társas támaszra is szüksége van, és ezt nemi működésének biológiai biztosításával együtt a házasság intézménye nyújtja neki. A társhiány éppúgy keresésre és vonzódásra készítet, mint az érintéshiány. Ha a csordaállatok társas vonzódását a testi védelem és az összebujás nyújtotta me-

¹ Tolman használja az „állati hipotézis“ kifejezést. L. még Schiller: A fürge csele mozgáslátása. Idomítási kísérletek. A Magyar Biol. Kutatóintézet Munkái. 7., 1934. Továbbá Máday: Psychologie des Pferdes. Berlin, 1912.

legnek szükséglete kelti, akkor megtaláltuk az átmenetet és dinamikus egyenértékűséget a nemi és a társas szükségletek között. Az ember esetében természetesen a társas jelhasználat hatalmas kifejlődésével a közvetlen biológiai eredmény a felismerhetetlenségig elvonttá válhatik. Ez a körülmény azonban nem az egész történelemnek, a cselekvésnek egy új esetét, hanem a cselekvésirányító berendezések gazdagodását eredményezi.

A fejlődés nem teremt egészen új szükségleteket, hanem már korábban meglévő élethiányokat tesz új szervezeti vagy külső körülmények által is kiválthatóvá, az élőlény hatáskörének kiszélesülésével. Az ember egyéni fejlődésében fokozódó társadalmasodásával a szükségletkeltő szervezeti állapotok kiváltója mindinkább társas körülményektől válik függővé. A nagyobb hatáskörben mindig újabb funkcióknak nyílik működési és egyúttal gátlási alkalmuk. A szükségletkiszélesülés tehát leghelyesebben az előbb felvetett (c.) elmélettel értelmezhető. E szerint a szükségleteket meghatározott élettigény váltja ki, amely a szervezeti érés és a külvilági tapasztalás korábbi szakaszaiban kisebb és konkrétabb körre terjed ki, mint a későbbiekben, amelyek felszólító jellegére csak fejlettebb igényei felelnek.

Nemcsak fizikai ingerek, hanem társas történések is szervezeti állapotváltozásra vezetnek, és ezek a cselekvésre hajtó törekvés szempontjából szükségleteknek nevezhető élethiányok. Az objektív szükségekkel szemben a cselekvéstől viszonylagosított szükségletek szubjektív, a törekvés erőmezejében helyzetalkotó mozzanatok. Minden törekvésnek megvan a biológiai képviselője, objektív élethiánykísérője. *A biológiai reprezentációnak ezt az elvét* kell a tudatlélektan élményreprezentációja helyére állítani. A szükséglet természetesen vezethet élményre is, és ebben az esetben az élménynek van biológiai reprezentációja, mint ezt a pszichofizikai párhuzamosság elve ki is mondotta. A szükséglet objektív jelentését egyszerű tételen juttathatjuk kifejezésre: a létet fenyegető vagy fokozását ígérő körülmények egyaránt funkciószabadságot, biztosítást vagy kiterjesztést tesznek szükségessé, vagyis minden szükséglet hatalomratörést kelt. A cselekvéslehetőségek biztosítása a

hatalom állapotának elérésére irányul.¹ Az ember a szervezeti állapota és a külső körülmények által kiváltott törekvésének megvalósítását keresi, és ennek gátlása, akár fizikai, akár társadalmi vagy szellemi téren, cselekvésének szabadságát veszélyezteti. Az így keletkező összeütközést meg kell oldania, hogy hatalmát a tárgyi világgal, a társadalommal vagy a szellemi tényekkel szemben biztosítsa. Az ember hatalma veszélyeztetettségét kerüli vagy küzd ellene, a cselekvéslehetőségek fokozását pedig keresi. Természetesen adottságtól és műveltségtől függ, hogy ki hol teszi ezt. A törekvések objektív szervezeti velükjárójáról szóló negyedik cselekvéstani alaptételt a felszólítást még fel nem tételező módon a következőkép fogalmazhatjuk meg:

4. Szükséglet tétel. Az erőmezőt indukáló törekvés objektív élethiányokon alapul, és a környezettel való viszony módosítására irányulva a hatalombiztosítást célozza.

A szükséglet a törekvésmezőben cselekvéstani jelentést nyert élethiány, amelytől a cselekvéseink irányításában közreműködő külső tényezők felszólító jellege függ. A felszólítás a környezet biológiai és társas körülményeihez fűződik és egyértelműséget ad olyan külső történéseknek, amelyek az élőlénytől eltekintve igen változók lehetnek. A vitális és a szellemi hatókörben az élőlénynek egyaránt szabadság kell. Az élőlény tevékenységei által teremtetett külvilágban a külső történések hatalombiztosító eszközi értékük szerint kapnak lélektani valóságot.

Az élőlény a valóság több rétegével áll kapcsolatban. Mint fizikailag jellemezhető tömeg és kémiaiilag jellemezhető rendszer, az élettelen történéseknek is tagja, mint anyagcserét végző, érző, mozgó, fejlődő-szaporodó lény, a biológiai létfeltételekhez alkalmazkodó, és mint társas követelmények alá eső személy, a művelődési eseményösszefüggések alanya. Ezeknek

¹ Amikor Brandenstein hatalmi célúak mellett elméleti és művészeti irányulású tevékenységeket is állít, akkor már körülírtabb területeken mozog; de ezek együttesen nyilvánvalóan mind életelőnyöket biztosítanak. (Az ember a mindenségben. I—IV. Budapest, 1936—37.)

a valósággrétegeknek egymáshoz való viszonya általános valóságtani kérdés, és ezért vele a lélektan nem foglalkozhatik, hanem csak adalékot szolgáltatathat e kérdés bölcséleti megoldásához. Ezek a rétegek a lélektani kutatás adalékai szerint nem egymástól függetlenül fennálló külön hatásterületek, hanem ugyanazokból az elemi történésekből kialakuló különböző összefüggésrendek. Ezek a bonyolódás foka szerint egészen különböző tagozódású történésegségeket tartalmaznak és ezért az egyikben megállapított tételekből a másakra nézve semmi sem vonható le, legalábbis nem a nélkül, hogy a valóság összességére nézve határozott egységes képünk ne volna. A naív világnézetek éppen a valósággrétegek összekeveréséből származtak, a materializmus csakúgy, mint a spiritualizmus.

Éppen ezért sem természettudományi, sem szellemtudományi lélektanról nem beszélhetünk, mert illet csak azok a kutatók vesznek fel, akik egyoldalú műveltségüknél fogva a cselekvést csak egyik vagy másik valósággrétegbe tartozónak látják. Mivel a cselekvés éppen különböző valósággrétegek találkozásából adódó helyzetből folyik, és a fizikai meg társadalmi körülmények egyaránt az élettani állapot számára adott jelentésükben válnak lélektani fennállásúakká, világos, hogy a cselekvés objektív velejárói (mint feltételek és hatások) az immanens helyzetszemponpon kívül, tehát a külső, történeti meghatározottságukban csak bölcséleti világszemlélet számára ragadhatók meg. A lélektanon belül maradva, a helyzetet nem bonthatjuk szét alkotó tényezőire; ha a cselekvést az élőlénytől független objektív fizikai vagy objektív társadalmi körülményektől való függésében próbáljuk leírni, nem kapunk egyértelmű összefüggést, mert akkor a viselkedés csak életvegytani vagy életfizikai módon jellemezhető, illetőleg csak társadalmi vagy szellemi jelentőségében mérlegelhető. Ezzel a cselekvésnek csak élettani, illetve szellemtörténeti velejáróit kaptuk, tehát bölcselkedtünk, és nem végeztünk lélektani kutatást. A cselekvésnek csak egyes mozzanatai fordíthatók le egyrészt a környezet fizikai és társadalmi, másrészt a szervezeti történéssel való vonatkozásaira.¹ Kétségtelenül elvégzendő fel-

¹ V. ö. e munka 4. fej. 2. és 4.

adat a törekvés-keltő szükségletek objektív szervi feltételeinek elemzése és a felszólítások fizikai, társas és szellemi jegyeinek objektív jellemzése; de ne felejtsük el, hogy ezzel az immanens lélektani leírás területét elhagyjuk és a tudományok szintézisének fáradozunk.

A viselkedésmegszabó helyzet kéttényezős megfogalmazása a belső állapotnak és a külső körülményeknek egymást meghatározását fejezte ki. A szükségletek és felszólítások nem tekinthetők egymástól függetleneknek. Katz kéttényezős szükségletelméletében kimutatta,¹ hogy egyazon élettani éhség-állapotban az evés mennyisége függ a nyújtott alkalmak természetétől, nevezetesen az étel mennyiségétől és minőségétől. Függ továbbá külső társas mozzanatoktól, amennyiben pl. a tyúk ugyanannyi éhezés után is többet eszik, ha társaságban etetik, mint amikor egyedül van. Érdekes módon a rendszeren társaságban mutatkozó viselkedésformák, pl. az étel elrángatása a többiek előtt, akkor is fellép, ha az állat magánosan étkezik, sőt akkor is, ha teljesen magánosan nevelték fel, mintegy Hany Istókként; ez a megfigyelés a társas impulzusoknak biológiai szükségletjellegét élesen megvilágítja. Hasonló megfigyelésről értesített Lorenz, aki a kacsza növénytépő viselkedését (ami által a vízfenék iszapjában rejtőző rovarokat kizavarja) olyankor is észlelte, amikor a kényelmesebben táplált állat jóllakva sétált a parton. A szükségletek tehát olyankor is megvalósítódnak, amikor a külső követelmények egyáltalán nem indokolják őket. A felszólítás természete elsősorban a szervezet berendezéséből származik.

Jól megfigyelhetjük ezt a jelenséget különböző állatoknak ugyanazzal a tárggyal szemben tanúsított viselkedésén. Ha egy kölyökkutyának és egy kölyökmacskának kócból készült labdát adunk falhoz kötve, ezt a kutya fogaival megragadja és megfeszített mellső lábakkal huzogatja hátrafelé; a macska mellső lábaival nagyokat üt rá és a himbálózásokat ugrásokkal követi. Az állatok különböző szervi felkészültsége szerint más és más sajátos szükségletekkel áll kölcsönös vi-

¹ Hunger und Appetit. Leipzig, 1932. és Animals and Men. London, 1937.

szonyban a kérdéses felszólító jelleg. Ugyanezen alapul a különböző korú gyermekek különböző tárgykezelési módja, melyek nem annyira a „jövő életre való felkészülést“ szolgálják (hiszen ettől a Groos-féle elmélettől akár az inaskiképzés is játék lehetne), mint inkább az organikusan lehetséges cselekvésmódok megvalósításai. Igaz, a macska testi szerkezetéből kifolyóan a labdával már kölyökkorában hasonlóan bánik, mint érett korában más mozgó jelenségekkel, és ez azt a benyomást kelti, mintha a kismacska a játékon próbálgatva nevelné a körmeit. Még szebb megfigyelésekre ad alkalmat a különböző, de rokon fajú állatok egymással szemben tanúsított viselkedése. A hagyományos kutya-macska barátság azon alapul, hogy a két állat számára egészen különböző felszólító jelleget jelent a másik viselkedése. Mindkét állat a maga szükségleteinek megfelelő módon reagál a társára: a gyenge látású és szociális kutya játéktárs-felszólítást lát a macskában, míg a magános, éleslátású macska ellenfélként kezeli az idegen élőlényt. Mindegyik állat a maga felkészültségét kínálja és ez nem vezet összhangra. Ezzel szemben az egyfajú állatok felszólító jellegei és szükségletei összhangban lévén, viselkedésük összevág, miként a hím és nőstény viselkedése, midőn a különböző felszólító jelekre reagálván, eredményesen hozzák létre a párzás aktusát.

Részletes vizsgálatokat igényel az a kérdés, hogy a levezetett felszólító jelek mikép fejlődnek ki. A kölyökmacska lassan megtanulja a vele együtt élő kutyával való játszást, a kutya pedig óvatosabb lesz és kezdi megkülönböztetni látási benyomásait. A szükségletek kielégítő alkalmait megtanulják felismerni és ilyenmódon a szükségletek mind határozottabb felszólító-jelekhez kapcsolódnak.

Az érés mellett tehát a tapasztalat hatása is megváltoztatja a felszólító jeleket. Amíg csak arról van szó, hogy valamely jelenség átveszi egy vele jelentkezőnek felszólító jelét, addig egyszerű jelhelyettesítésről van szó. A magasabbrendű emlősök azonban pozitív viselkedést mutatnak olyan tárgyakkal szemben is, amelyek tanult jelét sem tapasztalják aktuálisan; így pl. a szemük láttára ismeretlen doboz alá rejtett ételt kitartóan keresik (még akkor is, ha nem szagolható). Ebben

az esetben feltételezhetjük, hogy a levezetett felszólító jellegeket élményreprezentánsok hordozzák. Az emberi felszólító jelek túlnyomó része ilyen élményszerű (emlék-)reprezentációjú (tudatos cselekvés). Esős délutánon a szórakoztató mozi-előadást nemcsak akkor kívánjuk meg, ha hirdetve látjuk, hanem a szenvedett hiány a vele kapcsolatos kielégítési alkalom emlékét maga is felidézheti és így törekvésünket konkrét irányba tereli. Ilyen, élményirányított, felszólító jelleg szerepel a legtöbb rögzítési jelenségben, amikor is az élőlény a szükségletét nem alakítja az alkalmak szerint, hanem meghatározott alkalomhoz ragaszkodik, melyet biztosítani iparkodik.

Az emlékhordozta felszólítójel egyik legjobb példája a szerelem jelensége. Ebben az állapotban a társas támasz és a nemi kielégülés igényeinek összeforradását tanulmányozhatjuk. A szerelmi társválasztásban észleljük a legnagyobbfokú ragaszkodást egy bizonyos felszólítójelhez, amely a maga vonzó természetével éleszti az alapját adó szükségletet. Ez a ragaszkodás annak következménye, hogy a kielégítés ígérését a sors különös kegyelmének érezzük, nempedig a saját tulajdonságaink alapján meghatározott választás következményének, és így a vonzó jel pótolhatatlannak tűnik fel. A törekvés viszonylagosan meghatározott, annyira, hogy a legtöbb szerelemelmélet középponti jelentőséget tulajdonít a képzelet eszményesítésének (pl. Stendhal). A szerelem tárgyának kitüntetettséget jellemzi, hogy folyton rágondolunk, a nélkül, hogy az a maga részéről erre kényszerítene. Élményeink egy pont körül forognak és olyan kielégítést keresünk, melyet teljesen elérni nem tudunk. A szerelmes számára a választott társ betölti az egész világot („Te vagy a világ”), minden más felszólítás fontosságát veszti. De egy gondolkodó sem emelte ki, hogy a szerelem állapota mint élménytörténet a jelenséget még nem jellemzi teljesen, hanem figyelembe kell venni, hogy az élmény helyzetváltoztató, cselekvésre sarkalló jellege az, ami egyéni vonását adja. Maga az érzelmi állapot a költői művekben lecsűrődött tapasztalatok szerint szinte ijesztően egyforma és a végnélküli gazdag változatokban való megénekelhetőség a szerelmek sorsának különbözőségén alapul. A lélektani lényeg nem magában az érzelmi állapotban van, hanem abban, hogy

ezzel az állapottal mit kezd a szerelmes, hogy az miféle motívummá válik számára. A szerelem sorozatos cselekvésekre vezet, melyek a törekvésjellemelte helyzet fordulatait eredményezik. Az ígéret elénktárta lehetőségek megvalósítására törekszünk. A realizálás pusztá elgondolása olykor már izgalmas pótkielégülést jelenthet, de ez még nem teljes cselekvés. Ha ugyanis az volna, akkor nem találnánk különbséget a reális és irreális szerelem, a komoly tervezgetés és a légvárépítés között, lévén akkor az élménytörténés az egyetlen ismertetőjegy. Az élményeknek a cselekvésre gyakorolt hatásában van a különbség: ez választja el egymástól Francesca elbukását és Werther fellengzéseit, Leander áldozatát és Donquijote képzelgését, Sachs önzetlenségét és Dante ihletét. A szerelem cselekvéseink huzamos és következetes irányításának motívuma, nem pedig pusztá képzeleti eszményítés vagy élményegyikörűség. A személy és a körülmények tulajdonságai szerint a szerelem „minden poklokön keresztül” realizálódik vagy pedig végleges áldozatokra, szublimált tettekre, passzív szenvedésekre vezet. A naphosszatt ábrándozó szerelmes helyzete lélektanilag azzal jellemezhető, hogy a vonzalom nem serkenti változtatásra; az élmény irrealitása éppen a cselekvésváltoztatás hiányával jellemezhető. Az élmény csak hordozza a felszólítást, de még nem cselekvés és ezért a szerelem lényegéről mit sem mond és másféle rögzítésektől vagy megszállottságoktól nem különböztethető meg. A szerelem a szerelmeshez hasonló lénnel való együttélésre irányul, biológiai és társadalmi értelemben egyaránt; ezért látjuk a jellem változásával párhuzamosan változni a szerelmi eszményt, amelyben, annyi biográfia tanúsága és a legújabb házasságkutatások szerint a szerelmes a maga fejlődésének útját mintegy ösztönösen megsejti. A szerelem tárgyának törekvéseit a szerelmes magáévá teszi és azokról úgy gondoskodik, mint a saját szükségleteinek kielégítéséről. Ez az empátiкус vonás a vonzódás mindenféle formájában megtalálható. A szerelem legmélyebb meghatározását kétségtelenül Platon adta, akinek csodálatos szavait: *τικτεῖν ἐν τῷ καλῷ*, Ortega így értelmezi:¹ a szerelem a jövő megalkotása a legjobbnak látszó életben.

¹ Über die Liebe. Meditationen. Stuttgart, Berlin, 1933.

A vonzódás biológiai jellegéről egyelőre igen keveset tudunk. Az egyetlen konkrétumot eddig csak az étvágy esetében sikerült kidolgozni. Itt látjuk a legtisztábban a sajátos felszólításoknak a szervezeti szükséglet-állapottól való meghatározottságát.

A külső ingereknek a szervezeti állapottól való függését meghatározott formában tárja elénk az étkezés ú. n. aviditás-elmélete.¹ E szerint az állat különleges szükségei felszólító jelleget adnak addig egyáltalában közömbös tárgyakkal. A tojó tyúk pl. a fokozott mézszükségletét faltörmelék, tojáshéj stb. fogyasztásával kezdi biztosítani. Ezeknek az anyagoknak felszólítását nem látási tulajdonságaik hordozzák (mert rejtve beadás után az állat nem keresi már) és ízük nem tapasztalatok alapján nyer pozitív jelleget, mert hiszen az állat első próbálkozásra bekebelezi az eléje került anyagokat. Az aviditást úgy értelmezhetjük, hogy a sajátos szükségletet kísérő belső kémizmus alapján az anyag bizonyos íz-szkémát nyújt; ételek más ízt kapnak, és az állat azokat kiköpi, a kérdéses új anyagok pedig a bekebelezendő íz szkémáját nyerik el. Az azután már természetbölcséleti kérdés, hogy miért éppen a hasznos anyagok nyernek pozitív felszólító íz-jelet. Hasonlóan lehet értelmezni más felszólításokat is, nevezetesen a tanultakat; erre azonban itt nem térhetek ki bővebben.

A felszólító jelek azonban nemcsak vonzók és taszítók, hanem meghatározott cselekvésekre felszólítók. A kisgyermek egészen másképp játszanak a különböző szerkezetű tárgyakkal, így pl. szilárd vagy laza szerkezetűekkel.² Az önkéntelen babrálásról folytatott kísérleteinkben felnőtteken is észleltük, hogy közelebbi jelentés nélkül való tárgyak néhány meghatározott viselkedésformát kínálnak, melyek a helyzet szerint többé vagy kevésbé megvalósulnak.³ Valahol említettem,

¹ L. Katz idézett munkáit.

² L. pl. Fayer Márta és Kósa János: Kisgyermekek játéka laza szerkezetű tárgyakkal. Lélektani Tanulmányok. I., 1937.

³ Molnár Ilona: Különböző tárgyak babrálása. Lélektani Tanulmányok. II., 1938. Schiller Pál—Steif Antal: A babrálás kifejező természetéről. Lélektani Tan. III., 1939.

hogy a tóparton ügyelgő ember nehezen állja meg, hogy kavicsot ne dobjon a vízbe. A kavics felszólító jellegét mozgathatósága hordozza, és az a szükséglet kölcsönzi, hogy az erőbefektetésnél aránytalanul nagyobb hatást érünk el a víz hosszan tartó gyűrűzésének létesítésével. Egybeillő tárgyak összeillesztése is egyike azoknak a babrálásformáknak, melyekre a tárgyak egymás mellett való megpillantása ellenállhatatlanul felszólít; ilyen a falon ferdén lógó kép kiigazítására irányuló törekvésünk is, és sok más rendező tevékenység, amely kóros esetben kényszeres formában is jelentkezik.

A bonyolultabb társadalmi felszólító jelek is ugyanezt a mintát követik. A magántulajdon szerzésének felszólítását már kisgyermkeken is észlelhetjük. A gyermek áldozatot is hajlandó hozni törekvésének megvalósítására, felméri a társától megkívánt játéktárgy értékét és szívesen odaadja érte a neki most már csak kisebb szükségletkielégítést ígérő, régibb játékát. A csere könnyen létrejön, mert a másik fél is újat kap és régit áldoz. Ezen a kezdetleges cselekvéstan alapon épül fel a legújabbkori szövevényes gazdasági élet. A közgazdaságtani értékelmélet a határhaszon fogalmának bevezetésével a lélektani fogalomalakuláshoz egészen hasonló forradalmon ment át. Az új elmélet a gazdasági jelenségeket teljesen relativisztikus-szubjektív alapra helyezte, a konkrét eseteket vizsgálva nem szabadnak, hanem önszabályozó lefolyásúnak látta a cserét és a termelést, a szükségletek fajtái helyett pedig fokozataikra épített.

A határhaszonelmélet, minthogy emberi tevékenységekkel foglalkozik, a szükséglet és kielégítés alapfogalmaival dolgozik.¹ Valamely készlet értékét az általa még észszerűen fedezhető szükséglet kielégítési haszna szabja meg, mert a készlet csökkenése esetében csak az az aránylag legkevesbbé fontos szükséglet van veszélyeztetve, amelyre egyébként még megfelel. Ezt a hasznót nevezik a határhaszonnak. De ez a helyettesítés csak akkor áll, ha egy osztható jószágfajtaival különböző szükségletfokozatokat elégíthetünk ki, pl. a vízzel

¹ V. ö. Heller Farkas: A határhaszon elmélete. Budapest, 1904., továbbá, Dékány István: Az érték és árjelenségek törvényeinek vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1917.

az ivás, a mosdás, a főzés, az öntözés stb. szükségletfokozatait. Senki sem fog egyéb, neki kevésbé fontos szükségletet kielégíteni, amíg a fontosabb telítetlen marad; a gazdasági észszerűség jegyében mindig a legkisebb haszonról mondunk le. A szervezett gazdasági életben a jószág saját határhasznánál kisebb határhaszon az értékmegszabó, t. i. a megszerzésére fordítandó ár-áldozat határhaszna, vagy az előállítására fordítandó termelési költségek határhaszna. A munka is jószág, amelynek értékét nem az objektív fáradság méri, hanem az az áldozat, amelyet más foglalkozástól való elvonása jelent. A nagyobb értékképző huzamosabb termelési folyamatokra való vállalkozás haszna azon alapul, hogy a jövőbeli szükségleteink általános alábecslése folytán a termelési javakkal rendelkező egyén jelenleg nélkülözhető javaiért később többet kap, mint ma. Tehát nem az elvont általános használhatósági lehetőség, hanem a konkrét szükségletkielégítés adja a javak értékét. Ezek ilyenformán ritkaságuktól függnek, minthogy így csak korlátozott kielégítésre adnak alkalmat. A termelt készlet különböző részei egy időszakban mégis egyformán használhatók, és így a különböző becslések ellenére a piac változatlan állapota mellett egyöntetű ár alakul ki. Az árat a legalacsonyabban kínáló és a legmagasabban kereső cserélők olyan határpárjai szabják meg, amelyek becslései a keresett és kínált áru nagyságát tekintve egymást a legjobban megközelítik. A termelési költség csak másodsorban szerepel az ármeghatározásban, és az szintén szubjektív áldozatbecslések függvénye. E szerint a fogyasztási, sőt a termelési jószágok is felszólításukat rendszerint attól a legkisebb horderejű szükséglettől nyerik, amelynek kielégítését még biztosítják. Szükségleteinket a kínálattal való legészszerűbb kiegyezésben fedezzük, és ez a törekvésünk szabályozza a felszólításoknak való engedésre fordított áldozatot. A gazdasági észszerűség és a biológiai célszerűség ugyanannak a cselekvéstani alapvonásnak megnyilvánulásai.

A felszólító jelek tehát mindig eredeti vagy (éréssel, tanulással, belátással) szerzett szükségletekkel együttjárók, és objektív hordozójuk csak annyiban határozza meg cselekvésirányító természetüket, amennyiben aktuális szükségletekkel kapcsolódva a lélektani helyzetben részt vesznek.

A különböző valósággrétegekkel való kapcsolat következtében tehát sem a helyzet, sem a tőle függő viselkedés nem írható le azok „objektív“, egy rétegen belüli természetével, mert csak rész-mozzanatokat kapunk. Transzcendens lényeg és cselekvés közt összefüggést nem állapíthatunk meg. Egy meghatározott hullámhosszúságú fény csak a fizikai történés szempontjából mértékadó tényező, a lélektan szempontjából azonban semmitmondó. Egy ilyen fény azonban jellé válhatik valamely cselekvés végrehajtására, mint pl. étel színe, vagy közlekedés-jelzés. Fizikai szempontból egészen különböző dolgok lélektanilag ugyanazt jelenthetik, pl. egy hirtelen zaj éppúgy menekülésre készíthet, mint a váratlan elsötétedés: mindkettő fenyegető történés jele lehet. Egy meghatározott társadalmi változás is igen különböző hatást tehet: a forradalom az egyik embert menekülésre készítheti, a másikat pedig lelkes közreműködésre a szerint, hogy milyen hatáskört ígér a számára. Viszont ugyanazt a felszólítást egészen különböző körülmények is kiválthatják, pl. egyaránt hálát ébreszthet felbbvalónk jóakarata és alárendeltünk hűsége.

Az élőlény törekvéseit tehát külső történések kiválthatják, de mindenkor csak aktuális szükséglettel kapcsolatban. Ezért a szükséglet és a felszólítás mindig csak objektív vonásuk viszonylagos alakulásaiban nyer jelentést, és ez tárgyi összefüggést biztosít a két független eredetű rendszer közt. A szükségletek biológiai reprezentációjának a felszólítások *történeti reprezentációja* felel meg, mert ezeknek a szervezeten kívül van az objektív eredetük, ha cselekvésmeghatározó vonásukat az élőlény adja is nekik. A történeti változás csak annyiban vesz részt a helyzetben, akárcsak az élettani, amennyiben a törekvés erőmezejébe lépve ígér vagy fenyeget. A törekvés felszólító vonásának meghatározása az immanens és a történeti alakulás szétválasztása nélkül is megejthető; így nyerjük a cselekvéstan ötödik, vagyis a környezeti velejárókról szóló tételét.

5. *Felszólítás-tétel. A törekvés erőmezejében az objektív biológiai és kulturális alkalmak vagy követelmények a szükségletekkel együttjáró jelentést nyernek az élethiány kielégítésére.*

A törekvés megvalósulása valami módon mindenesetre érvényesül; éppen ez adja a kielégítésnek mint erőttörténés eredményének jellegét. Tételeink kimondták, hogy a viselkedés olyan erőmezőben történik, amely az élőlény működéseinek a mindenkori környezete adottságaival való összeigazításában keletkezik. Ez az élet alapvető vonása és tovább már csak biológiai módon elemezhető. Törekvéseink szervezeti alapja az objektív élethiány, amely a hatalombiztosító irányulások — a szükségletek — biológiai reprezentációja. A törekvések környezeti alapja az alkalmak és követelmények történeti reprezentációjában való jelentkezése, ami a szükségletekkel korrelát módon a lélektani helyzetben bizonyos kielégítési módra felszólít. A cselekvés tehát a biológiai és történeti tényezőknek az élőlényben való találkozásából adódó erőttörténés. A cselekvésben szereplő fogalmak egymást határozzák meg és így egymáshoz való viszonyuk természetének meghatározása nélkül a cselekvés szerveződése még nem érthető meg. Az utolsó tétel az egész felépítésnek ezt a talán legjellemzőbb pontját kísérel meg tárgyalni.

4. *A motiváció tétele.*

Tételeinkből felismertük, hogy a cselekvés minden mozanata csak a másikkal kölcsönhatásban ragadható meg. Csak az egyes elszigetelt tényezőknek van objektív velejárójuk az élettani, a fizikai és társadalmi valóságrétegben, de az egész együttesnek nincs, hiszen éppen ez adja különleges vonását. A relativizáló együttes tagozásának rekonstruálása a lélektan feladata.

A lélektannak itt kifejtett saját nézőpontjával szemben természetesen jogosan felvethető a kérdés, vajjon nem pusztán felesleges fogalomcsépléshez jutunk-e el, ha a cselekvést olyan helyzetektől tekintjük függőnek, amelyeket maga a cselekvés szab meg, és ha a cselekvést olyan erőmező határozza meg, amelynek tényezői éppen csak cselekvésmeghatározó mivoltukban jelentenek cselekvéstani realitást. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy ezt nem is kerülhetjük el, mert minden végső fogalommeghatározás tautológikus természetű, mivel

végsőt nem lehet mással, mint végsővel meghatározni.¹ Ha a lélektani végső tényeket lélektani módon akarjuk jellemezni, akkor nem tehetünk mást, mint azt, hogy a végső tényezőket egymással jellemezzük. Mihelyt pedig tovább kérdezzük, már más valóságrétegbe lépünk át, és így korrelációs vizsgálatunk bölcséleti átfogást végez. A cselekvésmozzanatok objektív meghatározásai kapcsolatot teremtenek a lélektani és a nem-lélektani szempontok között. Az ilyen meghatározások a lélektani határterületek alkalmazott problémáit adják, nevezetesen az élettani és a társadalmi lélektant, amelyet az általános lélektantól el kell választanunk. Ilyen kérdések azokat az élettani és társadalmi alkatokat kutatják, amelyek összeshívódésükben lélektani funkciókat eredményeznek. Ezek alapfogalmai csak átfogó bölcséleti rendszerben nyerhetnek határozott jelentést. Ilyen filozófiai alapfogalom a hatalombiztosítás, amely az élettani és társadalmi legelőnyösebb helyzet elérésére vezet és a környezeti oldalon a legáltalánosabb cselekvéslehetőségekkel ismerteti meg. A tiszta lélektan a cselekvést csak önmagában kutatja, egy összefüggésrendbe tartozó eseményekkel foglalkozik. A különböző valóságrétegek korrelációit átengedi a bölcseletnek, amely a cselekvésnek csak a kereteivel, de nem az aktualizálódásával foglalkozik.

Igaz ugyan, hogy a cselekvés objektív változást hoz létre az élőlény és környezete aktuális vonatkozásában, sőt éppen e változás szempontjából nyertük a sajátosságát. Azonban a változást is a cselekvő egyénre gyakorolt hatásánál fogva jellemzi a lélektan és azt a célszerűség vonásának kiemelésével hangoztatja; a lélektan mindig bizonyos szubjektivisztikus vonást tartalmaz: feltételeket és hatásokat egyaránt az élőlényre vonatkoztatott jelentésében elemez. Ezt a nézőpontot neveztük relativisztikusnak, hogy a szubjektív élménytani jelző ismeretelméleti mellékizétől megkülönböztessük. A cselekvést relativisztikusan meghatározó tényezőket motívumoknak nevezzük. Teljes motívumként csak a cselekvéstani alaptételeinkben meghatározott tényezők szerepelhetnek.

¹ V. ö. Brandenstein, B. v.: *Grundlegung der Philosophie*. I. Halle, 1926.

Nem lehet elégséges motívum az élmény, és természetesen nem lehet az a mozgás sem, noha mindkettő lehet cselekvésmozzanat, sőt a cselekvés irányításában is döntő. Így pl. egy kellemes társas együttlét élménye felébresztheti a vágyat, hogy barátságot keressünk valakivel; egy ügyetlen mozdulatunk pedig felkeltheti pl. annak a vágyát, hogy azt leplezzük, ami aztán különféle megfelelő cselekvésekre vezethet; mindkét esetben azonban hatalmunk kiterjesztése, illetve biztosítása az az alapvető törekvés, melynek valamilyen megvalósítására a kérdéses élmény vagy mozgás mint önállóan cselekvésmozzanat vezet.

Világos, hogy az élmények, a mozgások és a cselekvések egészen különböző valóságrétegbe tartoznak és velük egyrétegű jelenségekkel egészen másféle vonatkozásban vannak, mint a másik rétegben nyert jelentésük szerint. Az élményt nem tekinthetjük teljes cselekvésnek és ugyanígy a mozgást sem. Ezek a cselekvéshez képest változékony összetevők, és pedig mindegyik a maga módján, az élmény mint irányító tag, a mozgás pedig mint végrehajtó tag. Láttuk, hogy a szerelmek megénekelt hőstetteit sem motiválhatjuk pusztán érzéseikkel. Az egyes cselekvésmozzanatok egészen különböző valóságrétegekbe tartoznak, és összefüggésük felderítése a legnehezebb tudományos feladatok közé tartozik. A különböző valóságrétegek összekeveréséből adódik a lélektan számos látszatproblémája, amilyen a párhuzamosság és a kölcsönhatás kérdése is. Mivel a lélektan magasabb szervezettségű élettörténetekkel foglalkozik, különösképpen vigyáznunk kell a túlságos vagy az elégtelen elemzés veszélyeire. Mindkettővel könnyen más valóságrétegbe juthatunk, mint ami a lélektan területe, és így élettani folyamatok vagy szellemi összefüggések területére tévedhetünk. Ezért játszanak olyan nagy szerepet a lélektanban az adekvát jellemzések és a releváns összefüggések logikai kategóriái, melyek közelebbi kidolgozásától és alkalmazásaik szabályaitól a lélektani gondolkodás finomodását várhatjuk.

A cselekvés jellemzése ezek szerint csak a maga kategóriáival mehet végbe, és ezért bizonyos körbenforgás jellegét mindig érezni fogjuk, legalábbis addig, amíg a modern logika az immanens lélektani lefolyások elemzéseinek finomabb meg-

különböztetéseire meg nem tanít. Innen szükségszerűnek íté-
hetjük az élménytan körbenforgásait is, amelyeket az ismer-
etelméleti és valóságtani szempontok összekeverésével még
súlyosabbá tett. Ha tehát a tautológia — legalábbis látszat
szerint — elkerülhetetlen, akkor mégis mi az, amit körben-
forgó alapfogalmainkkal megismerhetünk? Mennyiben ismer-
rünk meg egymástól függő motívumok között elkülöníthető
részmozzanatokot?

A cselekvés a törekvéskeltő szükségeknek és a törekvé-
sekre felhívó alkalmaknak kiegyenlítődése, és mivel a helyze-
tet a külvilágnak az egyén törekvéseire gyakorolt felszólításai
határozzák meg, önként lépett fel a kérdés, vajjon nem ugyan-
azt a jelenséget írjuk-e le egyszer mint viselkedést és egyszer
mint helyzetet? A helyzet nem önállótlan részmozzanata a cse-
lekvésnek, hanem jól elkülöníthető tagja annak az esemény-
egésznek, amelyből, cselekvés és történeti mozzanatok által, ke-
letkezett és ahova vezet. A cselekvés tehát, pl. a fizikai törté-
néssel szemben, jól tagozott esemény. A szabadon eső kő ese-
ménytípusában ilyen, jól elkülöníthető tagokkal nem találko-
zunk: minden mozzanat a megelőzőnek feltétlen következ-
ménye és attól csak egynemű és mesterséges differenciál-
számítással különíthető el. Ellenben a cselekvést megelőző
helyzet a bekövetkező helyzetváltoztatástól jellegzetes módon
annyiban különíthető el, hogy a cselekvés végrehajtásával
már lényegesen módosul, tehát csak addig áll fenn, míg az
esemény egy új tagja vissza nem hatott rá. A helyzet tehát
szakaszokra oszlik, amelyek a viselkedés egyes szakaszainak
sorsától függenek.

Ugyanígy vagyunk a belső történésekkel: a szükséglet
és a felszólítás kölcsönhatását, mint azt Tantalus-példánkon
láttuk, az jellemzi, hogy az élőlény fogékonysága következté-
ben nyert felszólítások új törekvéseket keltenek, ezek to-
vábbi felszólítások érvényesülését eredményezik s i. t. Így
tehát minden helyzet viselkedéseken keresztül új helyzetekhez
vezet, és ezek újabb törekvések kiváltásával további helyze-
teket teremtenek. A történésszövődés folytonosságát csak
az élettani hullámzások és a külső történeti események szakít-
ják meg, illetve térítik ki útjából. Ezt az egész többrétű ese-

ménysort nevezzük cselekvésnek, és ez éppen a mozzanatok egymáshoz való viszonyával jellemezhető. Néhány példa könnyen meggyőz arról, hogy az eseménymozzanatok viszonyai által létesített tagozódás igen különböző lehet, és így annak feltárása a legkevéssbé sem felesleges feladat. Az esemény ugyanis jellegzetes szakaszokra bontható, a szerint, hogy mely mozzanatok tartoznak össze szorosabban és melyek kevésbé. A problémák tehát arra irányulnak, hogy a helyzet egyik vagy másik mozzanatához a viselkedésnek milyen szakasza tartozik hozzá, melyik felszólítás milyen szükséglettel áll kölcsönös kapcsolatban, a lefolyás tagozódásának milyen törekvésváltozások felelnek meg s í. t. Az objektív velejárókkal való összefüggés még tovább megy, az már nem tiszta lélektani probléma, hanem az alkalmazott kérdések körébe tartozik.

Igen tanulságos bepillantást nyújt a motivációk szerkezetébe a regényekben és drámákban alkalmazott ábrázolás, amellyel a szépíró alakjainak cselekvéseit felépíti. Tanítványaim számos művet elemeztek abból a szempontból, hogy a belső szükségek és külső felszólítások párhuzamos fejlődését miképpen érzékelteti a szerző. De nemcsak az újabb lírai, lélektani regényben, hanem pl. a klasszicizáló, keserű hűvösséggel ábrázoló Flaubert műveiben is megtaláljuk a motiválásnak azt a vonását, hogy a külső mozzanatok jelentésváltozásának a belső törekvésektől való függése, a helyzet- és viselkedéstényezők relatív szerveződése a cselekvéslefolyást érthetővé teszi. Bovaryné viselkedését Flaubert nem átéléseinek elemzésével érteti meg az olvasóval, nem akarja hősnője szubjektív állapotának festésével valószínűsíteni cselekedeteit, hanem egyszerűen leírja az események egymásutánját, amelyből az olvasó közvetlenül megérti azoknak egymásra gyakorolt hatását. Így pl. aznap, hogy Rudolf az asszonyt barackos kosárba rejtett levélben értesíti a szöktetési terv elejtéséről, Bovaryné fegyelmezetten ül a vacsoránál, de rohamot kap, mikor férje unszolja, hogy egyék a gyümölcsből, vagy legalább szagolja meg. Mikor azután megpillantja az egyedül elutazó hűtlen kedvesét, elájul. (A tudálékos Homais érdekes módon az illat élettani hatásának tulajdonítja az ájulást.) Hosszan tartó betegségéből felépülve Bovaryné mindentől idegenkedik, ami ed-

dig kedves volt előtte. A kertet (ahol szerelmük lezajlott) fenekestől felforgatja. Túláradó érzelmességgel a szegények gondozásának adja át magát, s i. t. Szinte egyetlen szó élményelemzés nélkül, a viselkedésmozzanatok pusztá történeti összefüggésével a flauberti motiválás teljesen meggyőző és kimerítő.

Igen érdekes a társalgás gondolatmenetének alakulásában megfigyelni az egyes tárgyak fellépésének indokait. Pl. a keresetten elhangzó dicséret szándékát annak előzményeiből és későbbi viselkedésekhez való viszonyából érthetjük meg: lehet hizelgő, a későbbi társas viszonyt előnyösen befolyásoló törekvésektől motivált, de lehet egy korábbi tapintatlanság jóvátétele, diplomatikus figyelem-elterelés s i. t.

Egy régebbi munkámban többször utaltam arra a különbségre, amit valamely társas jellegű viselkedés különféle motivációja szerint nyerhet.¹ Amikor valaki erélyes fellépést tanúsít, az származhat természetének erőteljes voltából, amit fölényes helyzete érvényre juttat, de származhat ellenkezően gyengeségből is, amely ellen védekezni akar és befolyásolástól vagy ellenkezéstől félve mutathat erélyt a cselekvő. A valóban fennálló motívumok megállapítása a lélektani feladat. A rossz emberismerő nem tudja megítélni, hogy az ez esetben, mondjuk, számára egyedül észlelhető viselkedés milyen összefüggésbe tartozik. Éppen a valódi összefüggések helyes rekonstruálása ismerteti meg a cselekvés motívumaival, vagyis a szereplő mozzanatok funkciójával, a helyzetben közreműködő tényezők viszonyaival, amelyek a cselekvés erőmezejét adják.

Ha az erélyes viselkedés őszinte törekvésből, a szükségletek és felszólítások összhangjából fakad, akkor az a cselekvéslefolyás többi tagján uralkodik; ellenben, ha a szükségletek és felszólítások közötti eltérés következtében olyan törekvés áll elő, amely az igazi szükségleti forrástól eltérő szükséglet látszatát kelti, akkor a viselkedés a cselekvéslefolyás alárendelt mozzanata, mint az álerély példájában, ahol a védekezés az uralkodó mozzanat. A cselekvéstagok összefüggése szerint lehet egy viselkedés közvetlen törekvés eredménye, de le-

¹ Pszichológia és emberismeret. Budapest, 1934.

het valamely távolabbi törekvéssorozat egyik folyománya is. Ez esetben a motiválás csak szélesebb tényezőeggyüttesben lehetséges, mint erre már számos példát láttunk. Az eseménytagok összefüggése korántsem nyilvánvaló, erről csak elégséges dinamikus leírásuk ad bizonyító erejű felvilágosítást.

A téves motiváció legkiemelkedőbb eseteit a cselvetésekben tanulmányozhatjuk. A csel technikája abban áll, hogy a cselekvő áldozatát a maga motívumainak tekintetében félrevezeti és ezúton biztosít előnyt a maga számára. Az áldozat egészen más összefüggésben látja a cselekvő viselkedését, mint amelybe tartozik. Ezért az áldozat gyanútlanul halad azon az úton, melyet számára előkészítettek, nem látja előre, mi fog vele történni, a cselvető azonban előre látja az áldozat sorsának beteljesülését. A cselvető félelmetes fölényét a görögök isteni vonásként tisztelték és ezzel Hermést ruházták fel. Ez az isten már csecsemőkorában félrevezette Apollont, amikor annak ökreit elcsente, hogy bátyján diadalmaskodjék. A cselvetés hataloméreztetési törekvésből fakad, ezt főleg az előnytelen helyzetben levő alkalmazza, hogy kockázat árán fölénybe kerüljön. A középkori novellagyűjtemények, főleg Bocaccioé, rengeteg anyagot tartalmaznak élelmes egyénektől keltett álmotivációkról, amelyekkel együgyű vagy elvakult embereket félrevezetnek. A cselekvések igazi és téves motivációjának egymás mellett való bemutatása a különböző tagozódások átláttatásával a komikum egyik legfőbb forrása.¹ Az egyik első pikareszk remekműben, Quevedo Don Pablo di Segovia-jában az igazi és az álmotívumok egyik legtanulságosabb szembeállítását találjuk egy alcala de henaresi diákcsinny leírásában. Don Pablo, látva, hogy tekintélyét csínyjei mennyire növelik, megígéri nemes barátainak, hogy éjjel megszerzi az őrzőket fegyvereit. Megszólítja az őrzőket, félrehívja annak parancsnokát és térdrehullva előadja, hogy Sevillától kezdve nyomon követett egy rablótársaságot, amely az anyját meggyilkolta. Most végre elérkezettnek látja a bosszú percét, mert a gonosztevők itt tartózkodnak a szomszéd mulatóban egy francia kém társa-

¹ V. ö. Schiller: A configurational theory of puzzles and jokes. *Journal of General Psychology*, 18, 1938.

ságában. A parancsnok azonnal hajlandó a fényes fogásra, de Don Pablo figyelmezteti, hogy a rablóknak löfegyverük van és bizonytalannal nem fognak habozni annak használatával. Ezért azt a cselet eszelik ki, hogy fegyver nélkül egyenként osonnak be a mulatóba, és vendégekként a nép közé vegyülve bekerítik a veszedelmes gonosztevőket. A parancsnok erre a téren egy bokor alá elrejteti a fegyvereket. A mulatóban a nagy forgatagban Pablo kiszökik és társaival elemeli a fegyvereket. Hazaérve rögtön ágybafekszik és haldoklónak tettet magát, körülötte a barátai imádkoznak. Mikor a parancsnok észbekapott, hogy becsapták, az egyetem rektorával végigjárja a diákszállásokat, de Don Pablo szobájában a haldoklási jelenetet látva keresztet vetnek és továbbkeresésre távoznak. — Ez a sokat ünnepeelt csíny világosan mutatja, hogy az őrpaparnak mennyire más motívumokból látta indokoltnak a diák cselvetését, mint amilyen célra az ez utóbbi számára szolgált.

A téves motiválás tragikus következményeit komoly hatalmi küzdelmekből ismerjük. A 4. fej.-ben elemzett Othello esetében láttuk, hogy előtte környezetének cselekvései csak akkor rendeződnek át a reális összefüggésbe (Jágó gonoszságára, Cassio ártatlanságára és Desdemona nagylelkűségére), amikor téves értelmezésének már áldozatává vált. A cselekvések egészének egyes észlelt részekből való rekonstruálása tehát korántsem egyértelmű feladat, mert az egyes mozzanatok nagyon különböző jelentésűek, cselekvésmeghatározó funkciójuk eltérő a szerint, hogy milyen összefüggésbe tartoznak, és a konkrét összefüggést csak az észlelt mozzanat reális szerepének megragadása tárja elénk.

Minden téves elmélet és így a rossz lélektani értelmezés is, a jelenségek helytelen csoportosításában áll. Probléma addig áll fenn, amíg a megfelelő tagozódást meg nem találtuk. Az emberi cselekvés addig rejtélyes előttünk, míg a vele reális összefüggésben álló lélektani tényezők együttese a megfelelő rendbe nem tagozódik, és addig rosszul értelmezett, amíg mozzanatai között oda nem illő kapcsolatot tételezünk fel, amelynek az eseménylefolysis egyik pontján problémához kell vezetnie. A cselekvést nem külső tényezőkből kell értelmeznünk,

hanem belső összefüggéséből; a belső összefüggés elemzése pedig a legkevésbé sem tautologikus (csak alapfogalmainak formális meghatározása az), hiszen a részből az egészet még nem következtethetjük, amíg az egészben elfoglalt helyét nem ismerjük. Ez a viszonykeresés a motiválás. A motiválásnak mindig az összefüggések mértékadó együttesében *természetes egészeket* kell tekintetbe vennie.

A cselekvés egyes tényezői fedve vannak előttünk, és ezért az összefüggések megismerése rekonstruáló tevékenységet igényel. Ezt nevezzük motiválásnak, ami a mindennapi emberismeretben csakúgy, mint a tudományos lélektanban természetesen tévedésekre is vezethet.

A történést rendszerint csak csonkán tapasztaljuk, és maga a cselekvő alany rendszerint még csonkábban éli át, amint ezt az élménytan bírálatában pl. Spranger olyan meggyőzően kifejtette.¹ Cselekvéseink valódi összefüggését csak hiányosan tudjuk rekonstruálni, és lélektani kutatómunkára van szükség, hogy ennek igazolási módszereivel felkutassuk egyik vagy másik viselkedésünk indokát, a helyzet erőmezejét, a szükségleteket és felszólításokat, amelyekből az fakad. Sok példán láttuk, hogy a cselekvések motívumai minő gazdag sokféleséget mutatnak kiterjedésben, újszerűségben és bensőségben. Vonatkozást a résztvevő mozzanatok közt igen sokfelét találhatunk, azonban a döntő összefüggések nagyon is meghatározott eseményrészek közt állanak fenn, és éppen ezeknek kihámozása a lélektani motiváció feladata. Ha ez az immanens elemzés merőben felesleges lenne, akkor az emberi cselekvéseket sohasem értelmeznők tévesen. Márpedig a téves értelmezés éppen azt jelenti, hogy külső egybeesések vagy lapos általánosítások alapján reális összefüggést tételezünk fel ott, ahol a mozzanatok együttese közt igazi összetartozás nem áll fenn.

Egyetlen történésnek eleve összefüggő, de a megismerésben elkülöníthető mozzanatait kiragadva keressük köztük az összefüggés természetét. Csonka a tapasztalás azért is, mert az összefüggő mozzanatokat nem egyformán észleljük:

¹ V. ö. e munka 6. fejj. 3. pont.

egyes mozzanatokot — mozgást, kifejezést — látási benyomásként észlelünk, másokat általános, vagy az egyénre vonatkozó előzetes ismereteinkből következtetünk, ismét másokat hallomásból értelmezünk s i. t. Minden adatnak egymással egybevetett mérlegelése ismerteti meg a fennálló valóságos összefüggéssel. — Vegyünk egy mindennapi példát. Ha azt észleljük, hogy egy cselédleány vasárnap elesente a gazdasszony egyik ruháját és az addigi viselkedéséből tudjuk, hogy a leány nagyon tetszenivágyó, de becsületes, akkor cselekvését nem fogjuk eltulajdonítási törekvésből származónak minősíteni, hanem úgy értelmezzük az esetet, hogy a leány a kimenőjén ékeskedni akart és csak átmenetileg vitte el a ruhát. Ha valóban ez volt a helyzet, és rekonstrukciónk helyes, akkor a cselekvés közvetlen folytatása az elvitt ruhadarab visszacsemprésése lesz. A felismert motívumok alapján mérhetjük fel a legcélszerűbb vallomásra bíró intézkedést is. A megrendezett tettenérés túlságos elkészerítő megszegyenülésre, a méltatlankodó szemrehányás pedig tagadásra vezetne; ezért az eset ártatlanságát tekintve, merevítést létrehozó nagy gesztusok helyett a cselekedetet jelentéktelenné tevő humoros kérdőre vonás látszik a legjobbnak. Ugyanígy kemény feddés helyett a cselekedet helytelenségének megmagyarázása és a titkolózás méltatlanságának kiemelésevel történő öntudatraébresztés lehet a legsikeresebb megtorló helyzet, amelynek következtében a vétkes efféle kalandokat majd kerülni fog. — Minden nevelési és bűnügyi eset kezelésének a cselekvés motiválására kell építenie. A motiválás pedig a cselekvés egyes mozzanatait a cselekvő lény számára és a kérdéses cselekvésben vitt jelentésében iparkodik megragadni. Értékelésnek csak szabatos leírás lehet az alapja.

A helyesen megragadott részben benne vannak az egészhez való vonatkozásai, és ezért egyetlen mozzanatból, ha az a történésnek természetesen elkülönülő tagja, az egész összefüggés rekonstruálható. A motiválás abban áll, hogy a cselekvés alkotórészeit egymásból származtatjuk: a viselkedést a helyzet levezetésével, a helyzetet a törekvésből, ezt pedig a szükségletek és felszólítások kölcsönhatásából értelmezzük. Egyedül ezzel a szemlélettel érjük el, hogy a cselekvést ne tévesszük

össze sem izomrágásokkal, sem élményfolyammal, mint ezt a descartesi világkép kiépítői mindkét irányba megtették. Az immanens tagozódás kutatása természetesen nem mondja meg, vajjon egy esemény be fog-e következni vagy sem, hanem csak azt, hogy amikor bekövetkezik, akkor ilyen vagy olyan módon fog végbemenni és milyen részmozzanatok fognak mutatkozni. Ennyiben a motiválás valóban nem más, mint (dinamikus és teljes) leírás, más célja pedig tapasztalati kutatásoknak nem is lehet.

A motívum kifejezés ezzel eredeti értelméhez, a mozzanathoz pontosan hozzáillő értelmet kap. A motiválás tudományos végrehajtása rekonstruált összefüggések igazolásában áll. Ha az eredmények egyelőre sokszor a mindennapos emberismeret közhelyeivel esnek is egybe, értéküket a megállapítás igazoltsága és rendszerbeállítása adja. A cselekvések motiválásának tudományos kiépítésétől eddig ismeretlen jelenségek felfedezését is remélnünk kell.

A történeti változásoknak az élethiányokkal kapcsolatba lépő relatív szerveződése azokat a törekvés-megvalósításokat adja, amelyeket a kérdéses helyzetből folyó viselkedések gyanánt értelmezhetünk. Az értelmezés csak az esemény lefolyásának immanens tagozódására vonatkozhatik, mint ezt a 6. tételünk kifejezi:

6. Motiválás-tétel. A helyzettől függő viselkedés nem vezethető le egyedül sem a törekvéskeltő szükségletekből, sem a törekvésirányító felszólításokból, hanem ezek kölcsönhatásának immanens tagozódásából. Az egyes tagokból ezek szerepének megértése alapján a többi és így az egész rekonstruálható; az egymással való összefüggés természete a cselekvés lefolyására jellemző.

A motiválás a részt az egészben vitt szerepében óhajtja megérteni és ha ez sikerül, akkor maga az egész reális összefüggésegység már felidézhető. A viszonylagosság-gondolat e konkretizálása alapján az alaptételekben kifejtett cselekvéstani felfogásomat *motivációs-elméletnek* nevezem. Az egyes motiválások végrehajtásának módja, a lehető jelentések kinyomozása és az aktuálisan érvényesülőknak elhatárolása természetesen már nem tartozik a tudományelméleti alapvetés-

hez, hanem módszertani kérdés, amellyel a részletes cselekvéstan foglalkozik.

A cselekvés ezek szerint a biológiai és történeti változások relatív jelentéseinek találkozásától függő magasabb szerveződésű élettörténet, amely megváltoztatja azt az együttest, amelyben a cselekvést kiváltó erő keletkezett. Felderítése alkotó mozzanatainak összefüggésére és tagozódására irányul; ebben az értelemben a cselekvés motivációja a lélektan feladata.

5. *A cselekvéselméletek.*

A cselekvéstan kifejtett alaptételei teljes cselekvéselméletet foglalnak magukban. A cselekvés a szervezet és a környezet találkozásából támadó sajátos történet, amely az élettani történet és a környezeti fizikai, társadalmi, szellemi történet mellett fennálló külön valóságrétegbe tartozik, mint a helyzettől függő viselkedés. Az élőlény asszimilatív törekvései jelentést adnak az élettani eredetű szükségeknek és a környezeti alkalmaknak, követelményeknek. Az így keletkező szükségletek és felszólítások találkozásából a lélektani erőmezőben az életjelenségek állandósuló szerveződése jön létre, mozgások és élmények, amelyek a környezeti történettel kapcsolódnak és a helyzet megváltozására irányuló cselekvést adják. A cselekvés nem tekinthető olyannak, hogy az külön-külön függésben van az egyes belső vagy külső tényezőktől, hanem csakis mozzanatai tagozódásával, motivációjának immanens lefolyásával jellemezhető.

Ezt a cselekvéselméletet természetesen csak a részleteiben való kidolgozása igazolhatja. Ez azonban túllépné az itt vállalt kereteket. Az elméletnek egész általánosságban való elbírálása egyelőre csak a többi általános cselekvéselmélettel való egybevetésével lehetséges. Ezeket a történet folyamán fellépett elméleteket két szakaszban tárgyalhatjuk meg. A régebbi elméletek bölcséleti eredetűek, az újabbak a biológiából származnak.

A bölcséleti eredetű cselekvéselméleteknek három főformáját ismerjük, nevezetesen 1. az antik képességelméletet, 2. az újkori élményelméletet és kísérőjét, 3. a gépelméletet.

Ezek mindegyikét már számos vonatkozásban láttuk, de most még egyszer összevetjük őket az itt javasolt felfogással.

1. A képességelmélet szerint az élőlényeknek tovább nem kutatható végső adottságai vannak arra, hogy környezetükkel célszerű kapcsolatba lépjenek. Ön- és fajfenntartó működésük és a többi tendenciáik a természetükben gyökereznek. Ennek az elméletnek egyik alformája az önkifejtés elmélete, amely szerint a végső adottságoknak az az általános tulajdonságuk, hogy minden körülmények közt érvényesülésre törnek. Ez a felfogás a képességtannak azt a nehézségét akarja kiküszöbölni, hogy a tendenciák aktualizálásáról semmit sem mond, hanem csak általános lehetőségeket jelöl meg. Az önkifejtés azonban szintén nem mond semmit arról, hogy mikor aktualizálódik az egyik és mikor a másik képesség. A tehetségelmélet végül csak szavakkal való álmagyarázat. Annyit mindenestre helyesen lát meg, hogy az élőlény szervezeti adottságai végső határokat szabnak meg az objektív élettani körülményektől lehetővé tett cselekvésköröknek. Valóban az élőlény természetében van, hogy mit tehet és mit nem, de ez a tény nem mond semmit a cselekvések aktuális lefolyásáról.

2. Az élményelmélet általában azon az állásponton van, hogy a cselekvések, amennyiben nem pusztán mechanikus életjelenségekről van szó, a tudat művei. Az ingerek következtében beálló észlelések és érzelmek, vagy a szabadon felszálló elképzelések következtében az élőlény a cselekvéslehetőségek közül választ. Az élmények útmutatását élvezeti vagy haszonelvű alapon gondolták el; ezek szerint az élőlény olyan cselekvéseket végez el, amelyek kellemesnek, vagy hasznosnak ígérkező tudatállapotra vezetnek. Az elmélet egyik alfaja az ideomotoros elmélet, amely az önkifejtéstannal rokonságban a tudatban fellépő élmények megvalósításában látja a cselekvések lényegét, amivel a gyönyör- vagy hasznosságtan laposságainak elkerülését célozta. Az élménytan részletes bírálata után itt elég, ha arra utalok, hogy a pusztá elképzelés még semmiképpen sem hajt cselekvésre, merthiszen akkor minden színházlátogató peleskei nótáriusként beleavatkoznék a színpadi eseményekbe és az álmodozást a reális cselekvés tervezésétől nem lehetne megkülönböztetni. A realitásfokok kü-

lönbségét és a jelszerű történést ezek az elméletek nem tudják összhangba hozni a gyakorlati valósággal. Annyit természetesen el kell ismerni, — ezt viszont a gépelmélet hanyagolta el, — hogy gyönyör- és más élmények a cselekvést igenis irányíthatják, sőt a motiváció lényeges mozzanatai lehetnek, hiszen valamely állapotnak az elképzelése erősen fokozhatja azt a szükségletet, amelyből az elképzelés támadt és megjelölheti a keresés irányát, ahonnan felszólításokat várunk. Erre a tényre épít a nevelés és az emberek ígérekkel és fenyegetésekkel való befolyásolásának gyakorlata. Az élményeknek azonban csak a biológiai eredetű erőmezőben való szerveződése ad cselekvéstani jelentést.

3. Az asszociációs élménnytán általános erők helyett aktuális mozzanatok találkozásának mezejével magyaráz. A gépelmélet is sajátos erőktől függetlenül kísérel meg a mozgást a cselekvés elemeként beállítani. Ez az elképzelés a szervezetben bonyolult gépezetet lát, amely meghatározott ingerekre meghatározott mozgásokkal felel. Ennek az elméletnek tarthatatlanságáról maguk az elmélet legújabb képviselői győztek meg, amennyiben nem találtak egyértelmű kapcsolatot inger és felelet közt. Az elmélet értékét viszont abban láttuk, hogy a problémák egyszerűsítésére, valamint a külső és belső történes találkozásának központi tekintetbevételére tanított meg. A viselkedést azonban nem önmagában, hanem a környezettel való kapcsolatot módosító szerepében kell néznünk.

Ezek a bölcelet történetében fellépő cselekvéseméletek részletesebb kidolgozást kaptak a biológiai kutatások következtében beállott tágasabb tapasztalati tájékozottságban. A biológiai fejlődéstan és a lélektani értelem-elméletek közt fennálló párhuzamosságra Piaget mutatott rá, aki öt elméletpárt hasonlított össze. Eddigi tárgyalási menetünket véve, a képesség-elméletnek két formáját látjuk az ő összeállításában, nevezetesen a vitalizmus-intellektualizmus és a preformizmus-apriorizmus elméletpárt. Az élményelméletet a lamarkizmus-asszociacionizmus elméletpárral, a gépelméletet pedig a darwinizmus-pragmatizmus elméletpárral hozhatjuk rokonságba,¹ Piaget felfogását pedig az itten képviselt állásponttal.

¹ La naissance de l'intelligence. Conclusions.

1. A vitalizmus a fejlődésről nem mond semmit, mert egy mindenható tényező megnevezésén kívül a történésről közelebbi felvilágosítást nem ad és további termékeny kérdezést sem tesz lehetővé. Ugyanez áll az intellektualizmus lélektani elméletéről, amely az élőlények értelmes magatartását egy éppen értelmes magatartásra képesítő, végső tulajdonsággal véli magyarázandónak. A vitalizmus elvetése azonban még nem jelenti a mechanisztikus világszemlélet mellé való állást.

2. Ugyanígy eleve kész skémákkal dolgozik a preformizmus tana, amelynek lélektani megfelelője az aktuális történés kereteit megszabó apriorizmus. Az értelemben azonban csakúgy, mint a viselkedésben és a szervfejlődésben, a skémák nem merevek, hanem a környezettel való kölcsönhatásban alakulnak, ha alakulásuk nem is teljes, hanem korlátoknak engedelmeskedő.

3. A lamarckizmus ezzel szemben az egyéni sorstól függő, szétfolyó plaszticitást hirdet, melyet azonban az örökléstörvények sem az organizációk, sem a funkciók keletkezése tekintetében nem igazolnak. Ugyancsak az egyéni élet folyamán szerzett tapasztalatok találkozásából véli levezethetőnek az értelmes élet minden megnyilvánulását az asszociációs elmélet *tabula rasa* felfogása, melyet az átöröklés éppúgy cáfol, mint az egyéni fejlődésnek az éréstől való függése, valamint a szükségletvezéreltség, elméleti és viselkedései értelem tekintetében egyaránt.

4. A preformizmusnak és a plaszticizmusnak alapvető tényeit próbálja tekintetbe venni a mechanisztikus eszményt követő újdarwinizmus, amely mutációs elméletével időnként mechanikusan változó preformációt hirdet és kiválogatódási elméletével e változatoknak próba és tévedés alapján való fennmaradásával vagy elpusztulásával magyarázza az alkalmazkodást. Ennek az elméletnek hibája, hogy az alkalmazkodást nem tekinti a követelményektől tárgyi függésben létrejövőnek, hanem ezt a kapcsolatot csak a véletlen beállás után tekinti érvényesülőnek. Ugyanígy tarthatatlan a lélektani pragmatizmus, amely az értelmes viselkedésben gépies változatok ismétlődéses kiválasztódását látja, mint ezt a behaviorista

tanuláselmélet bírálatában kifejtettem. A viselkedés a helyzettel, amelyből keletkezik, tárgyi egységet alkot.

5. Piaget elkerüli a maga elméletével a hagyományos cselekvéselméletek hibáit. Saját, ifjúkori biológiai felfedezéseivel kimutatta a fejlődéselméletek egyoldalúságát, a gyermeki értelem legsikeresebb elemzésével pedig az értelem fejlődésében analógiát talált a biológiai alakfejlődéssel; a viselkedés fejlődésének kutatása a cselekvéstant helyezte a fejlődéselmélet középpontjába.

E sokoldalú kutató a maga elméletét biológiai relativizmusnak, vagy lélektani asszimilációtannak nevezi. Piaget módszeresen tanulmányozta egy édesvízi csigának (*Limnea stagnalis*) két formáját. A hegyi tavak csendes vidékein hosszúkás formája él, szeleknek kitett vidékein pedig rövid formája. Az összehúzódott változatok örökléses úton lépnek fel, kereszteződéseik mendeli osztódást követnek, tehát genotípusok. A hosszúkás forma azonban az egyéni fejlődés során röviddé változik, ha növekedés közben állandóan mozgatott vízben tartjuk — de ezt a tulajdonságot nem örökíti át, tehát ez az összehúzódott forma fenotípus. Ugyanannak a változatnak ilyenformán egy szerzett és egy örökölt formáját ismerjük. A lamarckista magyarázat tehát nem alkalmazható, de ellene szól az is, hogy nem minden széles tóban találjuk meg a rövid genotípust. Ugyanezért tarthatatlan a preformista és a vitalista magyarázat. A leginkább alkalmas még a mutációs felfogás, amely szerint a véletlen változat preadaptációja bizonyul pragmatikusnak, a környezettől és az egyéni alkalmazkodástól függetlenül. Ennek a felfogásnak azonban ellene mond az a körülmény, hogy a rövid formák nem élnek másutt, mint éppen a legszelesebb zónákban, ahol pedig semmi szükség a mutáció utáni kiválasztásra nincs, mert hiszen ez a forma egyéni alkalmazkodásban is létrejön. Jóllehet ez a forma szívósabb a hosszúkásnál, és csendes vizeken is jól megél, amint a kísérleti fenotípusok kitelepítése bizonyította, mégsem terjedt el és nem szorította ki a hosszúkás formájú változatait. Ezért, ha nem akarunk fölöslegesen bonyolult feltevésekkel dolgozni, el kell ismernünk a környezet hatását az új formák létrehozásában, de nem mint kényszert, hanem mint a szerve-

zet aktív alkalmazkodásában résztvevő tényezőt. A szervezet nem preformációt tanúsít, hanem a reflexeit a környezeti hatásokhoz igazítva differenciálja és ezzel kölcsönhatásban végzi a formafejlődését.

A fajok és egyének alkalmazkodása között tehát nincsen elvi különbség, és így megnyílik az a lehetőség, hogy a Piaget-től képviselt biológiai viszonylagosságot — az egyéni aktivitás és környezeti hatás közti kölcsönhatás tanát — a lélektanban is értékesítsük.

A biológiai viszonylagosság és az értelemelméleti asszimilációs felfogás egységes sorba rendezi a szervfejlődést, reflexmódosulást, tanulást, intenciót, a reflektáló és kooperáló gondolkodást; ezek a tárgyi és a szellemi világhoz való hozzá hasonlító alkalmazkodásnak formái. E viselkedésformák funkcionális állandója a környezethez való alkalmazkodás, és ennek östénye az asszimilálás. A hiányos alkalmazkodási kör oly szükségletet létesít, amely az irányulást kelti és tájékoztatja. Az alkalmazkodás fejlődésével az inger és eredménye közé közbülső tényezők, viselkedések és elmebeli reprezentációk lépnek közbe cselekvési eszközökként.

Piaget elméletével szoros rokonságban áll az alakelmélet. Ő maga ezt a tant a preformizmus változatának fogja fel és mint ilyet, dinamikus apriori tannak nevezi. Kapcsolatba hozza az alakelméletet a biológiai emergencia-tannal, amely nem egyszer és mindenkorra való és nem is véletlen mutációs preformációt hirdet, hanem olyan preformációt, amely lassú szakaszokban folytonosan alakul a szervetlenből a mind bonyolultabb szerves felé. Ennek megfelelően az alakelmélet a szervetlen világban megtalált alaktörténetek mintájára a különböző élőlényekben különböző bonyolultságú alaktörténetekre eleve való képességet lát. Piaget az empirizmussal dinamizálja a preformizmust. Hasonlóan jár el az alakelmélet is, csak hogy e szerint a tan szerint az értelmi tevékenység valamely helyzetben hirtelen fellépő átrendeződésben áll, és a tapasztalatnak legfeljebb kiváltó hatása lehet; ezzel szemben Piaget szerint a megoldást elmebeli próbálkozás előzhette meg, és az új struktúra hasonló helyzetekből általánossá alakulhatott. A feltalálások nemesak belső érés, hanem hosszas, tapasztalati kölcsönhatásokban tör-

ténő szkémafejlődés eredményei. Az értelem szervei, a szkémák, történettel bíró alakok. A szkémák ezenfelül aktívak, nemcsak érnek és gyakorlódnak, hanem keresnek is, ellenőrző kísérletezésben alakulnak, mint a reflexigazítás, a szokás, az intenció, az elméletek. A próbálkozó keresés nem vak véletlenhez hasonló, — amit az alakelmélet is helyesen kifogásol, — hanem irányított és így vezet átszerveződésre. Piaget felfogásának az alakelmélettől való eltérését röviden abban összegezhetjük, hogy az alkalmazkodás egységei ugyan alakszerűek, de történettel rendelkeznek, aktívak és egymással folytonos fejlődési összefüggésben vannak. Az alakelmélet azonban nem áll még ennyire sem távol Piaget elgondolásától, csak éppen nem találjuk sehol ennyire világos és módszeres alkalmazását a bölcséleti főkérdésekre. Az alakelmélet is értékesíti az élőlény tapasztalatszerzését az alakok dinamikájában, elismeri az alakok történeti fejlődését az egyénben, az észrevevésben talán kevésbé (Piaget pedig elsősorban erről a területről veszi az ellenük szóló példákat), de a gondolkodásban egészen kifejezetten; hiszen Köhler — aki mechanizmustól és vitalizmustól egyaránt távol áll, akárcsak Piaget — csimpánzkísérleteit tervszerűen a szerint állította össze, hogy milyen megoldási módokra jöttek már rá az állatok és milyen fokozódó szerkezetek létrejötte várható. Ami pedig az alakok aktivitásának hiányos hangsúlyát illeti, az csak az észrevevési és értelmi alakokra nézve valamennyire jogos kifogás, de egyáltalán nem áll az érzelmi és akarati állapotok szerkezetére, melyeknek dinamikus voltát Lewin a legrészletesebben kidolgozta; ezek az alakok nemcsak magukat alakítják, hanem az egész mezőt, amelynek feszülése készteti az egyént cselekvésre. Az alakelmélet fejlődéstannal nem foglalkozott és ezért fogalmi készlete nem alkalmazható minden további nélkül azokra az új problémákra, melyekre Piaget nem találja mindenben alkalmasnak. Ellentétéről tehát nincsen szó, legfeljebb hiányosságról, amelyet viszont Piaget tökéletesen kitölt, egységet létesítve a lélektan és a biológia, valamint a lélektan és a bölcsélet között.

A legtermékenyebb modern lélektani elméletek, Piaget asszimilációs értelemтана és az alaklélektan tehát cselekvéstani jelentésükben közös nevezőre hozhatók. Ezeket a felfogá-

sokat igyekeztem az alaptételeimben értékesíteni, olyan módon, hogy az antik felfogással való rokonságuk szembetűnjék, és hogy a jeltani értelemben vett élménystan, valamint a viselkedéstan is megtalálja a maga jogosultságát a megújított lélektani eszmén belül.¹

Az alaptételeimben adott motivációs elmélet szerint a cselekvés létrejöttében az élőlény biológiai szükségéi és a környezet történeti körülményei törekvésmezőt létesítenek, amelyben az aktuális szükségletek és az ezekkel együttjáró felszólítások irányítják a történetet. Ezeknek a mozzanatoknak a lélektani helyzetben és a tőle függő és azt módosító viselkedésben (melynek mozgások és élmények az eszközei) vitt szerepe alapján a cselekvés motivációja a maga konkrét, releváns, dinamikus összefüggésében felidézhető.

A motivációs elméletem jogosultságát nyilván még nem döntheti el a fogalomkialakulások logikai megfontolása, hanem csak az általa megindítandó problémák termékenysége vethet erre fényt vagy árnyékot. A lélektan főproblémáinak a cselekvéstani eszme kifejtése következtében szükségessé váló átigazítását célzó néhány vonással próbálok fogalomtörténeti munkámnak lekerekítést adni. Vajjon rejt-e annyi felszólítást e kérdések objektív szellemi állapota, hogy a kutatási szükségletek azok megoldására irányuljanak a kutatók annyi más és nem mindig csak tudományos tényezőtől alakított erőmezejében?

¹ V. ö. e fejezet vázlatos közlésével: A cselekvéstani alaptételei. A cselekvés motivációs elmélete. Athenaeum, 25, 1939.

BEFEJEZÉS — A LÉLEKTANI TÖRVÉNY ESZMÉJE.

A tapasztalati kutatásokat az a törvényeszme vezérli, amely a kutatókban él, amikor a problémát felállítják. A törvényeszmék történeti alakulásának elemzésére a tudományelméleti alapvetés már nem terjedhet ki, és így meg kell elégednünk néhány jellegzetes törvényeszmének érintésével. Kutatásaink célkitűzését abból a törvényeszméből érthetjük meg, amely szerint azoknak a tényezőknek a szerepéről kell kijelentést tenni, amelyek az élőlény szükségeiből és a környezet felszólításaiból erőmezőt szerveznek és helyzetváltoztató viselkedést eredményeznek. A viselkedés különféle formáit a helyzetnek tapasztalati adatokból való elméleti megszerkesztéséből értelmezhetjük. A viselkedésbe természetesen a téri mozgásokon felül a kifejezésbeli és alkotásbeli közléseket is beleértjük, más szóval minden, a biológiai, társadalmi és szellemi élettérben való magatartást.

Talán szerencsésebbnek tűnhetnék fel, ha a viselkedés helyett a magatartás kifejezést alkalmaznók, mint ezt egy korábbi művemben tettem.¹ Akkor azonban még hajlottam arra, hogy teljes tartalmú magatartásnak minősítsek tisztán élménytörténeteket, míg ma mindennemű élményegyüttesben csak önállótlant látok, amely teljes értelmét későbbi viselkedések befolyásolásában nyeri el; e felismerés elhanyagolása félrevezethet. Mindennemű élménytörténet, pl. a külső viselkedésben nehezen jellemezhető figyelés vagy töprengés, későbbi helyzetváltoztatások lehetősége,² nempedig külön elméleti vagy belső cselekvés, mint ezt egyes nagy lélekbúvárok, pl. Janet és

¹ Pszichológia és emberismeret. Budapest, 1934.

² V. ö. e munka 4. fejj. 4. pont.

Bühler engedményként tételezik. Azzal egyetértek, hogy a teljes cselekvés rekonstrukciójára jó kiindulópont lehet a pusztá élménytörténés, de ezt nem tekinthetjük külön, a cselekvések alapszerkezetével összhangba nem hozható interiorizációs cselekvés-osztálynak, hanem csakis a helyzetváltoztató cselekvések előkészítőjének, mint ezt a viselkedéstani és élménytani eszme összefüggését tisztázó dolgozatában Gemelli páter javasolja.¹ Az élmény, mint a teljes eseményösszefüggés egyik része, jelentős funkciót végez a cselekvések létesítésében: tájékoztat a környezeti cselekvéslehetőségekről, követelményekről és alkalmakról és tájékoztat az egyéni cselekvéslehetőségekről, szükségletekről és adottságokról. A legelvontabb elméleti tevékenység, a művészi élvezés és alkotás is helyzetváltoztató cselekvés a jelenben, és távolabbi helyzetekben is viselkedésmeghatározó tényezővé válik. Ez a körülmény a szellem művelődési valóságának ismertető jegye.

A lélektani törvény eszméje nem indulhat ki sem az alanyból, sem a tárgyból, hanem csakis a kettő kölcsönhatásában mindenkor aktualizálódó jelentésből. Az élőlény felkészültségének kutatása éppúgy csak keretlehetőségekkel ismertet meg, mint a környezet biológiai és társas vonásainak tanulmányozása. Az a kérdés magva, hogy mi az, ami e képességeket aktualizálja, és hogy mi teszi kívánatosá vagy fenyegetővé a téri és társadalmi berendezések egyes mozzanatait. A képességtan természetesen nem termett konkrét törvényfogalmat, ellenben kidolgozott egyet a gépelmélet, az élménytán pedig hármat is, amelyből kettő a fizikai, illetve az erkölcsi objektív világot is belevonta az élménytörténésbe, egy pedig immanens.

A gépelmélet törvényeszméje az inger-mozgás viszony, amely minden közbülső tényezőt kizárni iparkodik és külső fizikai történéseknek izomrángásokkal vagy mirigykiválasztásokkal való összefüggésére tesz kijelentéseket. Ez a rövidzárlat jellegű elgondolás a többértelműségek értelmezésére képtelen, a törvényszerűségnek csak az egyetemes vonását kívánja, a szükségszerűt nem, és így beláttatás helyett megelégszik sta-

¹ Introspezione e studio del comportamento. Riv. Filos. Neoscolastica, 28, 1936.

tisztikai átlagokkal. Az emberi mozgásjelenségek legjobb ismerője, Michotte szerint¹ a számos mozgásprobléma közül csak azok lélektaniak, amelyek a mozgás eredményét és hatását vizsgálják. Így tehát a külső történéseket nemcsak mint mozgáskiváltókat, hanem mint a mozgás eredményeit is tekintetbe kell venni, ha lélektani összefüggéseket akarunk tisztázni. Az összefüggések pedig csak a belső tényezők (élettani és élménytani mozzanatok) tekintetbevételével egyértelműek. A haragot pl. nem jellemzi a külső inger kiváltotta mozgás, de nem magyarázza az élménytani vagy az élettani összetevője sem, hanem mindezeknek a mozzanatoknak együttesét kell leírni, amint az új helyzetet teremt, bosszút vagy tartózkodást, ami a cselekvés értelme. A viselkedésről csak a helyzetváltoztatás nézőpontjából mondható ki lélektani törvény.

Tiszta élménytani törvényeszmét követnek az asszociációs tételek, melyek egyes élmények közt keresik a szabályszerű összefüggéseket, az élmények külön világának öntörvényeit. Az élmények rendeltetésének megállapítása nélkül itt is csak külsőleges statisztikát kapunk. A tudat „színpadán“ jövőmenő élmények szabályainak vizsgálata olyasféle tanulmányhoz hasonlít, melyet egy kikötőben levő hajók közlekedéséről végeznénk, amelyben a rendőrségi előírások és a szél járása bizonyos rendet teremt, de a hajók jövés-menésének értelmét, útjaik céljának ismerete nélkül, nem foghatjuk fel. A társítási szabályok értelmét az általuk létesített cselekvéslehetőségekben tekinthetjük át teljesen, tehát az asszociáción kívül fekvő valóságokkal kapcsolatban. Ugyanis gondolatmeneteinket sem az élménymozzanatok egymáshoz való kapcsolata, hanem reflexiónk célja, az objektív szellemi problémákhoz való vonatkozása irányítja.²

Egy szép kínai versben a költő — Ma Huang Csung — körtefavirágból készített koszorút helyez a kedves ablakába, holdfényes, dalos estén. Másnap a szomszéd kertjéből való piros szegfű tüzelt a kedves keblén. A költő bánatában össze-

¹ Morphologie du mouvement. XI congrés internat. psychol. Paris, 1937.

² A tudattalan „erők“ is élménytaniak. L. pl. Jung: Energetik der Seele. Zürich, 1928.

törte árva citeráját, azóta éjtszaka nem alszik és gyűlöli a szegfűt. Ebben a kis lélektani tragédiában a szegfű nem élménytani történés láncszeme, hanem a kedves hűtlenségének szimbóluma, a csalódás és reménytelenség állapotának mozzanata, amely elkeseredést szül és a cselekvések hosszú sorában feléleszti az emésztő tüzet. A cselekvésben vitt szerepétől eltekintve ez a jelentéktelen asszociáció értelmét vesztené.

A társításokat magukat sem érthetjük meg az őket létesítő törekvés-alap nélkül. Nem a leggyakrabban, legerősebben vagy legfrissebben együttjárt élmények kapcsolódnak, hanem azok, amelyek valamiképpen fontosak számunkra: a piros színű közlekedési jelzés és a gépkocsi megállítása, egy elmélet és szerzőjének neve, egy dal és a személy, akivel együtt hallgattuk. Mindenkori értelmi szándékom vagy érzelmi érdeklődésem szerint valamely benyomásról hol az egyik, hol a másik emlékem támad fel a számtalan lehető élménykapcsolat közül. A spontán társítások az életünk folyásában alakuló érdeklődéseink és értékeléseink szerint változnak, nempedig tudatmechanikai érintkezési szabályok értelmében. Így pl. valamely háznak megpillantása sokáig a leghevesebben emlékeztünkbe idézi annak képét, akivel ottan találkoztunk. De amikor ez az esemény már nem izgat többé, e társítás esetleg akkor sem lép fel, ha közömbös találkozások újabb bevéséseket létesíthettek. Társításainkat kívánságaink, néha tudattalan törekvéseink létesítik. Ezért lehet későbbi cselekvéseink árnyékát előrevető, magunk előtt is ismeretlen törekvéseinket olykor álmainkban, gondolatfüzéseinkben megsejteni.

Az élménynyfogalmat még két további módon értékesíték a lélektani törvényeszmében; az egyik esetben az ingerrel, a másikon a felelettel kapcsolták az élményt.

A pszichofizikai törvényeszmé a külső eredetű ingerek és az élmények között keres szabályszerű összefüggést, állandó viszonyt tételezve fel bizonyos fajta objektív környezeti történés és a tudatállapot között. A felfedezett logaritmikus összefüggés felelős zónáját azonban nem tudták, hol keressék, élet-tani területen, érzéki vagy ítéleti élményben.¹ Megtalálták továbbá ezt a viszonyt objektív teljesítményekben is, mint pl. a

¹ Pauli: Über psychische Gesetzmässigkeiten. Leipzig, 1920.

feledésben, az alvás mélységében, sőt gazdasági és fizikai történésekben is. A lelki életben csak azért tűnt fel csodálatosnak a jelenség, mert ellentmondott annak az igazán indokolatlan feltevésnek, hogy az ingerelemek mindenkor egyforma eredményt létesítenek. Már pedig az inger hatása nemcsak a jelenlevő ingerületektől függ, ami a Fechner-féle „felfedezés” lényege, hanem a lélektani helyzet egész aktuálításától is, mint ezt az újabb érzékeléstan számtalan adalékkal bizonyította. Az ingerek hatása, akárcsak a történelmi eseményeké, attól függ, hogy a szenvedő alany számára mit jelentenek, a jelentést pedig, és ezzel az inger sorsát, a törekvésszervezte mező határozza meg.

A moralisták ideomotoros törvényeszméje az élményektől függő viselkedés felderítésére ösztökélt. Ez az elgondolás figyelmen kívül hagyja, hogy ha van is egyes elképzeléseknek cselekvéssürgető vonása, az impulzus nem az elképzelésből fakad, hanem ugyanabból a törekvésből, melynek maga az elképzelés is csak kísérő tünete. Az élmény cselekvésirányító szerepét realitásfoka jellemzi. Az álmodozás nem vezet cselekvésre, mert kezdettől fogva irreális, amiktől még lehet természetesen sokkal élénkebb, mint bármilyen reális terv. De pl. az utazásnak sem az útiterv az oka, mert hiszen az útitervet is már az utazásra készültség szándéka alapján dolgozzuk ki. Ha az élmények egymagukban viselkedést eredményeznének, előzetes szándékoktól és hajlamoktól függetlenül, akkor az embereket belátásra buzdító prédikációkkal meg lehetne javítani, amit a tapasztalat, sajnos, a legkevésbé sem bizonyít. Elképzelt és valósággal átélt helyzet közt az élménytani különbség meg sem határozható, és az előbbi rendszerint mégsem vezet cselekvésre.

Hasonlóképpen terméketlen a cselekvést aktuálisan át nem élt személyi vonásokból magyarázni. Ez a képességtani elgondolás, mely a mai tipológiákban százfejűvé regenerálódott, csak általános keretlehetőségeket tud megnevezni és ezeket is csak helyzetösszehasonlításokból ismerheti meg. A személyi alkatokat függvényállandókként foghatjuk fel, amelyek a függvény fekvését nagyjában előírják, de alakjára éppúgy nem engednek következtetni, mintahogy általában semmilyen

szerkezet egymagában még nem határozza meg a működés történetét.¹ Ezért mindegy, hogy a személyi tényezőket tudatlanoknak vagy valamiképpen tudatosaknak fogjuk fel.

Az élményről sem egymagában, sem pedig a cselekvéstől függetlenül bármilyen más valósággal való kapcsolatban, egyértelmű törvény nem mondható ki. Hasonló megállapításra jut Kornis Gyula, amikor kimutatja,² hogy az asszociációs jelenségek az akarattól, az érzetkülönbségek az egyén attitűdjétől függenek, a cselekvés pedig a lelki történés egészétől függ. A tudatban nem lévén állandóság, exakt törvényszerűség nem állapítható meg róla. Az eseményeket bonyolultságuknál fogva nem tudjuk elégségesen áttekinteni. Megjegyzendő azonban, hogy az egyéni vagy típusos történésben nemcsak irányokat állapíthatunk meg, mint azt Kornis is elismeri, hanem felismerhetünk szükségszerűségeket, a nélkül, hogy azok egyetemesek lennének. A független eredetűeknek mondott tényezők kölcsönhatása nagyfokú szabadságot enged meg, mert összefüggéseik igen távoliak és mai módszereinkkel kiszámíthatatlanok.

Nemcsak az élménytani, hanem a mozgástani törvényeszmék is érdekes módon oly határeseteket ragadtak meg, melyek megvalósulásaival a pszichopatológiában találkozunk. Vajjon ez a körülmény a rendkívüli jelenségektől való, a műkedvelő érdeklődésre annyira jellemző megihletettségre vezethető-e vissza, vagy pedig az elméletyszerkesztésnek a patológikus viselkedéssel megegyező kezdetlegességére, azt a tudománytörténetre alkalmazott lélektannak kell eldöntenie. Kétségtelen azonban, hogy egyértelmű inger-felelet viszonyt csak kóros mozgásstereotípiákban találunk reflexeknél összetettebb jelenségek között, ugyanígy az inger-tudat viszony is csak élménysztereotípiák esetében szabályszerű, továbbá csak a gondolatszökellés valósítja meg a társítások tiszta eseteit és az élmény-viselkedésviszony a gáttalan impulzivításban mutat egyetemes egyformaságot. Ezekkel a rendes összefüggésükből kiesett részműködésekkel szemben a gazdag bonyolódású cselekvésben sztereotípiákkal nem találkozunk, hanem a szabadságnak sokkal na-

¹ V. ö. Bognár: Pszichológia. Budapest, 1936.

² Kornis: Okság és törvényszerűség a psychológiában. Budapest, 1911.

gyobb fokán zajlik le a lélektani történés. A patológikus működések, akárcsak a gépi lefolyások, csak egy irányban engednek meg változást. Ezzel szemben a szabad fizikai mezőben és az élettani történésben még tágabb, többirányú önszabályozás lehetséges. A lélektani események lehetőségei még nyitottabbak, és ennél is kevésbbé meghatározottak a társadalom történelmi jelenségei.

E letűnő törvényeszmék lapályaira építettek azok az elvek, melyeket a tudományos lélektan megalapozására szántak a múlt században. Fő kérdésnek a lelki és testi jelenségek összefüggését tekintették, amiről két felfogás alakult ki. Az egyik felfogás szerint az elmebeli jelenségek élettani jelenségeket kísérve, azokat szigorú párhuzamossággal követik. Ez a helytelenül pszicho-fizikai párhuzamosságnak nevezett feltevés (élmény-élettani párhuzam a helyes név)¹ szembeszállt az elégséges okról szóló logikai alapelvvvel, mert noha a párhuzamot komolyan akarta venni, mégis mindkét jelenségsorban sajátos okságot tételezett fel, melyek egymásra nem hatnak. Ez a tan szükségképpen vagy pánmentalizmusba vagy pánfiziológizmusba vezet.

Az összhangot előremeghatározottsággal, vagy azonos-sággal vélték magyarázhatónak. Az előbbi feltevés képesség-szerű bűvös szóval magyarázat helyett a kérdés megismétlését adja, az utóbbi pedig ismeretlen harmadikra vezeti vissza a kettős jelenségsort, tehát az előbbi felfogással tulajdonképpen megegyezik: mert hiszen nem tudjuk, hogyan függ össze a kettő a harmadikkal. Ez az elmélet nem látja az elmebeli és élettani immanens összefüggések egészen eltérő egységeit, amit Kornis úgy fejez ki, hogy a törvényszerűségek egészen mások az egyik és a másik jelenségsorban. Ezek után meglepő, hogy Kornis mégis a párhuzamosság feltevése alapján csatlakozik a pszicho-fizikai (élmény-élettani) oksághoz, azzal az egyébként helyes érveléssel, hogy a változások párhuzamossága az oki összefüggés ismertetője.² Ez csak akkor volna indokolt, ha a pszichofizikai

¹ Pszichofizikán mentális-fiziológiát kell érteni. Újabb fogalmazásban e kifejezés a cselekvés élettani összetevőinek kutatását jelenti.

² A lelki élet. III. k., 20. feje.

párhuzam tapasztalati tény volna (az élmény-élettani korrelációk csak elvétve manifeszttek), ezzel szemben azonban nem más hamis feltevésnél — és így csak a feltevés vezet át, végig-gondolva, a pszichofizikai okság feltevésébe.

Ennek, az élmények naív realista értelmezéséből következő második felfogásnak elvi nehézségeit Kornis szintén igen jól látja és végül úgy foglalja el a maga álláspontját, hogy a kérdést a tapasztalati lélektanra nézve közömbösnek minősíti. Nem is lehet máskép, mert hiszen a kérdésnek nincsen tárgya. Az élmények fennállási módja gyökeresen különbözik az élet-tani jelenségekéétől; az élmények tértelenségében és szubjektivitásában az anyagi folyamatoktól való teljes különbségét éppen a dualisták hirdették, amivel ügyetlenül fejezték ki az egészen különböző valóságrétegbe való tartozást. Az elmélet ezt a különállást egyszerre csak áthidalja; hiszen ha oksági viszonyba kerülnek, akkor egyetlen eseménysor tárgyaivá válnak (ezért Kornis gondolatmenete az okságról nem meggyőző). Teljesen csődbe jut a különböző összefüggésrendek keverése, amikor a kölcsönhatás-elmélet az energia megmaradásának elvébe botlik bele. Az élettani folyamatok a maguk lefolyásán felül hozzáadódó energiát nyernek, ha az elmebeli jelenségek élettaniakat előidézhetnek (ami ismét az elégséges ok logikai követelményének hány fittyet). Az elmebelit előidéző élettani folyamat energiája pedig elvész, mert az élmény mint „lelki jelenség” ilyet nem hordozhat; hiszen ez esetben már testi lenne. A pszichikai energia ilyen értelmű felvétele természetesen szánalmas hylomorfikus vállalkozás. Más feltevés szerint az élmény-történéssel nem jár energia-változás — ez azonban ismét a párhuzamosságra vezet. Más megoldás ezekután nem kínálkozik, mint az, hogy az energiatörvényt lényegtelennek mondjuk az elmebeli történésekre nézve. Ez a helyes felfogás azonban magában hordja a probléma elvetését, mert ezután már nem tehetünk fel kérdést a két jelenségsor oki összefüggésére. A fizikai okság gondolatmintája teljesen alkalmatlan a jeltörténések irreális, viszonylagos tartalmi világában, melyet nem vehetünk tekintetbe ugyanolyan kategóriák alapján, mint az általuk képviselt élettani (és fizikai, társadalmi stb.) valóságot. A tapasztalt ú. n. kölcsönhatások és párhuzamosságok azokra az ese-

tekre vonatkoznak, amikor a hozzárendelést mintegy megsejtve a kutatók nem önmagukban vizsgálták az élményeket, hanem külvilági és szervezeti történésektől való függésükben, és ettől eltekintve értelmeset az elmebeli történésről nem is mondhatunk.

Látnunk kell, hogy semmilyen lélektani törvényt vagy elvet nem mondhatunk ki másképp, mint a szóbanforgó jelenségnek a cselekvésben vitt szerepének meghatározásával. Egy jellegzetesen élménytörténeteket jellemző tétel példáján mutatom be a cselekvéstani törvényalkotás törekvéseit.

A lélektanban az egyes helyzet tényezők széles keretek közt változhatnak, a nélkül, hogy a cselekvés természete megváltoznék. A cselekvéstani törvény egységben lát egészen eltérő megnyilvánulású viselkedéseket, melyeknek helyzetváltató dinamikája ugyanaz, jóllehet az egyik esetben pl. levezetett, a másokban eredeti szükség indít rá. Ilyen cselekvéstörvényt ismerünk meg pl. abban a tételben, hogy „a növekvő szükséggel nő a rá felelő felszólítások köre“.

Ennek a törvénynek két egészen eltérő esetével kísérelem meg bemutatni, hogy mindennapi számtalan lélektani tapasztalatunk mennyire ráutalt arra, hogy általános fogalmak segítségével rendezzük őket, ha tudományos kijelentéssé óhajtjuk őket előléptetni. Tételünknek esete pl., hogy az éhség eredeti vitális szükségletének fokozódásával nő az étvágykeltő tárgyak köre: korábban még visszataszító dolgok lassan szinte kívánatossá válnak és tudjuk, hogy szélsőséges esetekben mire ragadtathatják magukat éhezők. Az „Édes anyaföld“ c. mozgókép megrázóan mutatta be a kiéhezett kínai parasztok földevését és szomorú tapasztalatokat gyűjtöttek rossz sorba jutott expedíciók részesei is. Ettől az esettől külső körülményeiben és élménykísérőiben is gyökeresen eltérő, de cselekvéstani dinamizmusában vele megegyező lehet némely levezetett társas szükség túltengésekor előálló helyzet. A siker megköstölésétől megmámorosodó ember szertelenné válik és hatalomvágyát kiterjeszti olyan területekre, melyek korábban a legkevésbé sem érdekelték. Számos politikai tapasztalat közül Napoleon bukása talán a legszomorúbb történelmi példakép törvényünknek erre az esetére. Mind a két esetben, és a példákat szinte tetszés szerint

szaporíthatnók a legkülönbözőbb területekről, az erőmező mind feszültebbé válik és a törekvés mindinkább minden áron érvényesül. A felszólításkör szélesedése annál meglepőbb, mint-hogy az első esetben az egyre kisebb kielégültséggel az igény csökken, a második esetben pedig a kielégültség nagyobbodásával az igény nő és mégis mindkét esetben a szükség fokozódik. Ilyen törvények megismerése az általános emberinek valódi vonásait tárja fel, amit a régebbi lélektani törvényelképzelések egyik esetéről sem állíthatunk határozottan. A lélektani törvény különmemű lefolyású, de megegyező dinamikus szerkezetű cselekvések általános eseménytípusát írja le, kijelentvén, hogy változó alakú megjelenéseknek megegyező erőmezeje állhat fenn.

*

A tudományos lélektan feladata, hogy a cselekvések keletkezéséről szerzett tapasztalatokat módszeresen igazolja és rendszerezze. Ez a fáradság azonban sokszor hiábavalónak tűnhetik fel, hiszen a gondolkodó emberek lélektani tapasztalatai rendszerint gazdagabbak, mint a korlátozott tekintetű szak kutatóké. A lélektannak a többi szaktudománnyal szemben jellemző vonása, hogy a cselekvésekről rendszerint sokkal több ismerete van az átlagembernek, mint bármilyen más szaktudomány tárgyát adó jelenségkörökről. Innen származik a lélektanban a műkedvelőségnek rendkívüli veszélye. Az egyszerű társadalmi ember, de az élet- és társadalomtudományi szak kutató is bátran utal végiggondolatlan fogalmakkal olyasmire, amit mindenki amúgyis megért és így a cselekvésekről módszeresség nélkül is sok mindent állíthat, ami többé-kevésbé találó. Ilyen alapon a lélektanban is számos álelemzés adódik, ami a mindennapi nyelv kifejezéseinek szubsztancializálását jelenti.¹ A széthulló adatok bizonytalanságát azután természetesen hiába fedik el meghatározatlan „egység”-nek hangoztatásával, amire semmi szükség nem lenne, ha valóban hinnének benne. Igazolt és rendszeres ismeretek igénye nem elégíthető ki határozott tudományelméleti alapvetés nélkül,

¹ Kardos Lajos: Előadás a Magyar Pszichol. Társaságban. 1935.

amely a megállapítandó törvények formai kereteit megszabja. Ennek az alapvetésnek a részleteit iparkodtam e munkában megírni. Talán nem túlzás az az állítás, hogy az itt felállított igényhez képest tankönyveink csak a lélektani történések eszközeivel, a cselekvések végrehajtó elmebeli és mozgási működéseivel és kerettulajdonságaival foglalkoznak, amelyeket nemcsak mintegy kellékestárként kell felkutatnunk, de rendeltetésüket is meg kell ismernünk.

A régi és új eszmék küzdőterén egyre újabb arcot nyernek a lélektani jelenségcsoportok, átalakul az érzékelés, a mozgás, a gondolkodás, és az ösztöntan, melyek valamennyien cselekvésirányító szerepükben kezdenek mutatkozni. A szerteágazó és sokszor terméketlen kutatások láttán azonban nem kedvetlenedhetünk el. Minthogy a cselekvésben független eredetű tényezők működnek közre, és a jelenségek magasabb szerveződésével van dolgunk, a lélektan számtalan motívumképes tárgyának kutatása következtében a különböző iskolák versengésének más tudományoknál sokkal inkább kitett. Mivel a fogalomtörténeti elemzés a látszólagos töréseket hullámokká simítja, a sokrétűség csak a pesszimisták szemében jelent reménytelenséget, az igenlők előtt pedig tudományunk gazdagságának tünete.

A lélektan elméletében főszerepet játszott a két ősképeség, az ösztön és az értelem. E két fogalom viszonya erősen átalakult a törvényeszmé fejlődése során. A konációban értelmet láttak, a rációban pedig törekvéseink érvényesülését. Nevezetesen a pszichopatológiai ösztönelferdülések értelmét fedezte fel a freudi tanítás és az ettől erősen befolyásolt Szondi-féle ösztön- és sorselemzés. Szondi Lipót örökléstani vizsgálatai az ösztöntörekvések alakulásának dinamizmusát részleteiben mutatják be.² Ugyanaz az östörekvés hol egyenes kiélésében, hol társadalmilag kedvező (jellem- és pályaalakítás) vagy kedvezőtlen (betegség és bűnözés) formájában kerülő úton mu-

¹ L. pl. Révész Géza művét az érzékelés és mozgás egymást meghatározásáról a tapintásban, nevezetesen vak szobrászok esetében. *Formenwelt des Tastsinns*, I—II. Hága, 1938.

² Ösztön és nevelés. (Kísérleti ösztönvizsgálatok ikreken.) *Lélektani Tan.* III., 1939.

tatkozhatik meg. Az értelem segítségével a tapasztalás és az öntudatos elhatározás (akarat) bizonyos mértékben rendet teremthet versengő törekvéseink között.

Az ösztönfogalom még a képességtan virágzása idejéből való és mind az élménytani, mind a géptani átértelmezése sok ellenkezést váltott ki. Ezt a régi fogalmat ma határozottabb tartalommal tudjuk megtölteni.¹ Szervezeti élethiányok alapján bizonyos jelek a szervek meghatározott működtetésére készítetnek. Az érzékelési és mozgási formák született szkémákból adódnak, melyek éréssel és tapasztalással módosulnak. Természetesen ebből egyaránt következhetnek különleges esetekben az alkalmazkodást módosító vagy azt gátló cselekvésformák. Az élvezetelvű és racionalista ösztönértelmezés antropomorfizmusával szemben a metafizikai vagy pozitivistá el-fogultságból származó tiszta gépelmélet állott, de mindkét felfogás a biológiai viszonylagosság alapgondolata ellen vét, és a kettéosztást áthidaló nézetek ellen foglal állást. Az ösztönjelenségeket vagy alakulóknak vagy egészen mereveknek tüntetik fel és nem veszik észre, hogy mennyire antropomorf, vagy inkább „szkolaromorf” értelmezését adják a tapasztalatoknak, midőn a kutató külvilágát az állatra is érvényesnek tekintik. A primitív cselekvésekbe a kutató beavatkozik és hol alkalmazkodást észlel a beavatkozáshoz és ezért racionális képességet tételez fel, hol meg változatlan viselkedést észlel és ezért gépezetet sejt. A különbség benyomásom szerint nem annyira a tárgyban van, mint inkább a módszerben, mert az irodalom áttanulmányozása meggyőz arról, hogy hol lényeges ponton sikerül a beavatkozás, hol meg az ösztönlény külvilágában lényegtelen ponton.

Két példán kísérelem meg ezt a körülményt bemutatni. A legnagyobb újkeletű adatgyűjtést Hingston őrnagy végezte.² Ő közli egy indiai méhkirálynő alakuló ösztönecselekvését, amelynek az a szokása, hogy megtermékenyítés után a magányban néhány ivadékot költ ki, majd miután ezek fészket építenek neki, kikölti a második, nagylétszámú nemzedéket. Jóllehet, az

¹ L. e munka 10. fejr. 3. pont.

² Problems of Instinct and Intelligence. London, 1928.

ilyen ösztönritmusok többnyire olyan merevek, hogy a biológiai rendeltetés megakadályozása esetében is változatlanul mennek végbe, ez az állat, ha az első nemzedéktől megfosztják, másodszor ismét csak keyésszámú ivadékot hoz létre, vagyis alkalmazkodik a beavatkozáshoz. A célszerű viselkedés ebben az esetben nyilvánvaló, hiszen a szervezeti felkészültség akkor a népes nemzetség kiköltését indokolta volna. Nyilván sikerült itt Hingstonnak döntő ponton beavatkoznia az eseményekbe és olyan ingert kapcsolt ki, amelynek jelenléte a nagyszámú ivadék kikeltetéséhez elengedhetetlen. Szemben ezzel a valóban „apimorf” beavatkozással, más esetekben a beavatkozás szkolaromorf, és ilyenkor az ösztöncselekvés mereven halad a maga útján. Egy indiai darázs a kettévágott fészekbe is behordja az ivadékaik táplálására szolgáló eledelt, noha az számára is észlelhető módon kiesik onnan. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a darázs számára nem döntő inger a fészek hátsó falának szokásos érintése, és így az ösztöncselekvés ha részleteiben zavartan is, mégis merev ritmusban zajlik le. Hasonló a helyzet, amikor fészekjavításra képes rovarok a mesterségesen létesített lyukakat nem javítják ki. Ezekben a kísérletekben a viselkedést kiváltó felszólítás, úgy látszik, nem változott döntően a biológiai eredményt biztosító körülmények megakadályozásával. A kutató által ismert biológiai célt nem tekinthetjük döntőnek, hanem csakis azokat az állat külvilágában adott jeleket, melyek rendes körülmények között az eredményt biztosítani szokták. Ha ilyen jeleket oltunk ki, — de hogy melyek ezek, azt előre nem tudhatjuk, mert éppen csak a viselkedésből lehet megállapítani — akkor az ösztöncselekvés alakulni lehet, ha pedig más jeleket oltunk ki, akkor merevnek mutatkozik. A helyzetet az élőlény számára adott felszólításokból, a szükségével kapcsolatos viszonylagos valóságból kell értelmeznünk.

A képességtan másik főfogalma, az értelem az ontológiai alapnak az ismeretelméletbe való áttolódásával az érzéki megismerés, az emlékezés és az elképzelés élményelemzésével ért el konkretizálást. A tulajdonképeni gondolkodás a reflektáló feltevések kidolgozásával cselekvéstani jelentést kapott, nevezetesen az ily helyzethez való alkalmazkodás vonzásának kieme-

lésével. A gondolkodás rendeltetése új helyzetekhez új (nem ösztönösen, születetten készen adott) eszközökkel való alkalmazkodás, elvont környezeti feltételek között való tájékozódás jövőendő magatartásmódok kitervezésére. Értelmi tevékenységünket kívánságaink vezetik és arra képesítenek, hogy létérdekű változtatásokat tudjunk végrehajtani eljövőendő helyzetekben. A gondolkodás megindítója a platoni csodálkozás, a megdöbbenésből való felocsudás vágya, amely ismeretlen jelentésű adatok elrendezésére készített.¹

A lélektani történetet csak teljes tartalmúként érthetjük meg, vagyis az eszközökön kívül az eredeti hajtóerőt is tekintetbe kell vennünk, ha nemcsak mozgásmechanizmusokat és élményjelentéseket akarunk megismerni. A rációt éppen úgy, mint az érzést és a mozgást a cselekvés egy mozzanatának kell tekintenünk, amelynek a szükségletkielégítésben vitt szerepét akarjuk kutatni. Ezért nem lehet a gépi történések mintájára értelmezni a jelenségeket, mint ezt a behaviorizmus első formájában szándékolta, de nem lehet a ráció mintaképébe sem belekényszeríteni a konatív motívumokat, mint ezt újabban pl. Szymanski is megpróbálja.² Szerinte minden lélektani történet a megismerés három fázisát mutatja, a szükségletet, a realizálást és a lehetőséget. Ezeket látja tükröződni önkényesen kiragadott és hiányosan jellemzett mozzanatokban és noha minden jelenség törekvéseredetét keresi, mégis megismerésmozzanatok szóbeli szubsztancializálását végzi. Ha egy lépéssel továbbhaladna Szymanski a következetesség útján, meglátná, hogy a ráció, akárcsak a konáció, a lélektan szemszögéből a helyzetváltoztatás eszköze. Az értelem, mint jelfejlődéssel járó funkcióváltoztatás a cselekvés irányítója. Természetesebb tagozódásra vezet, ha a rációban cselekvésmozzanatot látunk, mintsem ha fordítva a cselekvést fogjuk fel a ráció egy esetének.

A tanulásban és az értelemben az ösztön született jelkapcsolatainak szaporodását észleljük, ami azután az ösztönöstől

¹ V. ö. munkatársaim dolgozataival. Lehner Ferenc: A problémamegoldás fázisai. Az eredményes gondolkodás vizsgálata. Lélektani Tan. I., III., 1937, 1939. Kosztolányi Adám: Az éle szerkezetéről. Lélektani Tan. III., 1939.

² Psychologie. Leipzig, 1930.

gyökeresen eltérő történésmód látszatát kelti, a nélkül azonban, hogy a cselekvés alapvető szerkezete, az élethiánytól és a körülményektől szervezett törekvésmezőben lefolyó helyzetváltoztatás módosulna. A motivációs elmélet nem bajlódik a lélektani főosztályok szétválasztásával és ezért, ha lát is fejlődésbeli különbséget benyomás és gondolkodás, vagy ösztön és akarat közt, ezeknek funkcióját, motívumszerepét kutatja, amint a cselekvések létesítésére konvergálnak. A tájékoztatásra szolgáló XVIII. századi felosztást értelem, érzelem (= konáció tudatállapota) és akarat szerint ma inkább a Bűhlertől módszeresen megkülönböztetett ösztön, tanulás, értelem szerinti tagozódás helyettesíti. De nem szabad elfelejtenünk, amint ezt főleg Piaget és az alakelmélet hívei megállapították, hogy mind e tulajdonságok születettek és az egyéni élet folyamán meghatározott keretekben módosulnak, úgyhogy fejlődéstani szétválasztásuk csak heurisztikus értékű lehet. Született és szerzett viselkedésműformák dinamikus hatása éppoly kevésbé különböztethető meg, mint ahogy pl. a gyermeki véleményben is meddő fáradozás a hallomás útján szerzett és a magától hozzágondolt elemek szétválasztása — ha csak nem üres, megértetlen ismétlésről van szó, amit a lélektan művelője könnyen felismer, — hiszen a gyermeki vélemény a felnőttek felfogásához való lassú hozzáigazításban keletkezik, és a gyermek csak azt fogadja el, ami az ő felkészültségének és érdeklődésének, hiedelmeinek megfelel.¹

Minden gondolat és cselekvés a szervezet és a környezet találkozásából adódó törekvésből fakad. Eppen ezért az értelem és tanulás, csakúgy mint az ösztön és az akarat, kölcsönhatásban álló tagok viszonya, melyek természetét és dinamizmusát a motiváció kutatása deríti fel.

A tiszta, *általános* lélektani törvények mellett természetesen még helye jut a más valóságrétegekkel összehasonlítás végző cselekvéstörvényeknek is. A különféle élőlények cselekvései közti különbséget az *összehasonlító* lélektani törvények állapítják meg, amelyek az emberi cselekvések átfogóbb meg-

¹ Piaget: La représentation du monde chez l'enfant. Paris, 1938.² L. még tanítványaim idevágó értekezéseit: Nagy Mária Ilona: A gyermek és a halál. Budapest, 1936 és Katona Klára: Gyermeki álomelméletek. Budapest, 1939.

értése céljából a különböző korú, fajú, épségű és műveltségű emberek, valamint különféle infracumánus lények cselekvéseit vetik egybe. Ez a lélektani főterület, mint láttuk, egészen jelentős szerepet vitt tudományunk eszméjének megújításában. A pszichológia legmegbízhatóbb adatait ezidőszereint az állatlélektanban találjuk, és az emberi fejlődéslélektan is gazdagabb ma bármely testvérterületénél. A lélektani ismereteket és kérdésfeltevéseket más tudományágakra és gyakorlati életágakra vonatkoztatva nyerjük, további lépéssel, az *alkalmazott* lélektani törvényeket.¹ Ezek az alkalmazott kérdéskörök adják a kutatás gyakorlati értékesítésének és a tudományok bölcséleti egyeztetésének legfőbb tapasztalati alapjait. Az alkalmazott lélektan e két művelődési feladatának a cselekvéstani eszme feléledése következtében történő átalakulását óhajtom könyvem befejezésekeppen röviden érinteni, bemutatván az új elgondolásoknak 1. a bölcseletre és 2. a gyakorlati életre való alkalmazhatóságát.

1. A cselekvéstani a logikai egységhatárok és nagyságrendek megkülönböztetésével felhívja a figyelmet a valóság-rétegek viszonylagosságára, nevezetesen az életjelenségek rangrendszerére. Ezáltal ösztönzést ad a mechanizmus és a vitalizmus meddő talajainak határozott úton való megkerülésére. Az élménytan erősen szolipszisztikus vonzalmával szemben a cselekvéstani a kritikai realizmusnak ad érveket és egyúttal példákat hoz az ismerettani és valóságtani felfogások párhuzamosságára. A bölcséleti embertanban módot nyújt a természet- és művelődésbölcsélet összekapcsolására. Ilyen módon a metafizikában a lélekfogalom a sápadt racionalista álarc el-távolításával a cselekedtetőnek eleven arcát ölti.

Az ontológiai hiány pótlására az élménytanban a tudatjelenségek állandó hordozója biztosította a lélekszubsztancia fenntartását. A lélekszubsztanciának a tudatjelenségekben való megalapozása azonban nem jelent egyebet, mint annak felismerését, hogy az élményeknek hordozója van, amely a fejlődésben is állandó, egységes élőlény. A lélektan nem magát a

¹ V. ö. Erdélyi: A pszichotechnika alapkérdései. Budapest, 1936.

lelket, hanem annak tevékenységét vizsgálja, mint ezt az élménytan kimagasló képviselői nem is felejtették el. Csak természetesen a tevékenységeket nem tekinthetjük pusztá funkcióknak, hanem valaki működésének, a világgal szemben való állásfoglalásának. Az élőlényhez, öntudatos személyhez (nyelvtanilag célszerűtlen megjelöléssel „én“-hez) való hozzátartozás a tevékenységek rendeltetésére kérdez. Élmény- és mozgásműködések egyaránt a képességek megsabta lehetőségek keretein belül az embernek a világában elfoglalt helyét változtatják. Az erre irányuló törekvések ismeretének birtokában, a cselekvések természetének elfogulatlan leírásával válik lehetségessé, hogy a cselekvés társadalmi, szellemi értékeinek és normáinak tiszteltetését és megközelítését a nevelés és kormányzás egészen konkrét programjává tehesse.¹ A cselekvéstani nézőponttal gazdagodott bölcseslettől várhatjuk az emberirányítás konkrét eszményeit, amelyek a gyakorlati lélektan eszközeivel a művelődés eleven értékei lehetnek.

2. A gyakorlati életre alkalmazott lélektan a cselekvés irányításának eszközeivel foglalkozik. Feladatköreinek felvázolása távoli kicsengést adhat a cselekvéstani eszme megkísérelt bemutatásának. Az ember a társaival foglalkozó hivatásokban nem élményekkel, hanem cselekedetekkel számol, hiszen társainkat viselkedésükből ismerjük meg és tetteikben óhajtjuk őket befolyásolni. A polgáriasodás nemcsak a természeti erők terelését tűzi ki célul, hanem az emberi erők fékezését és irányítását is, a társadalmi eszmék érdekében. Hogy az antik jogból több él ma, mint az antik technikából, az lehet éppúgy az emberirányításnak a természetirányítással szemben való nagyobb maradandóságának, mint az előbbi lassúbb fejlődőképességének tünete. Mindenesetre a tudatos társadalmi élet emberismeretre épít. Jogi intézkedésekkel az együttélésnek csak kereteit biztosíthatjuk, de még korántsem a méltányosságot, nyíltságot és szeretetet. A vezetőszellemek tartós sikere mindenkor a cselekvésirányítás lélektani tapintatán múlt.

¹ A cselekvéstan normatív kidolgozására nézve l. Brandenstein: Az ember a mindenségben. I–IV. Budapest, 1936–37. Továbbá Noszlopi: A világnézetek lélektana. Budapest, 1937.

A cselekvést kétoldalról befolyásolhatjuk, motívumaiban és realizálásában. Mindkét oldalról az irányító vagy megadja a követelményeket, melyekhez a cselekvőktől vár alkalmazkodást, vagy pedig ő maga alkalmazkodik a cselekvők természetéhez, szándékainak a cselekvőkéhez való asszimilálódását várva. A motívumok tekintetében a követelményekkel való befolyásolás példája a tanítás és a hírverés lélektani elmélyítése, ami a cselekvők természetéhez való alkalmazkodást tételezi fel és így átvezet két esetünkben a gyermektanulmányozásnak, ill. a gazdaság- és társadalomkutatásnak gyakorlati területeire. Ugyanígy a büntetésügy a bűnözők „külvilágának“ lélektani tanulmányozásából nyeri a legértékesebb cselekvésjavítási és -társadalmasítási eszközöket. A realizálások oldaláról a munkalélektan a legfejlettebb gyakorlati tevékenységkör, melyben a követelmények állítását a diagnosztikus alapú kiválasztás végzi, a hozzáigazodást pedig a munkamódok számtalan lélektani feltételének tanulmányozásával tesszük lehetővé. Az emberi cselekvések tanulmányozása tehát a társadalmi élet számos ágában ígéretteljes. Kezdetleges gyakorlati lélektani módszereink a cselekvések polgárosításával foglalkoznak, akár jobb tanítást, eredményesebb munkát, hatósabb büntetést, sikeresebb pszichoterápiát vagy méltányosabb hivatásmegosztást iparkodnak lehetővé tenni.¹

A cselekedtető lélek fogalmának birtokában a lélektan felkészülhet azoknak az igényeknek kielégítésére, melyeket körülünk nagy gondolkodói vele szemben támasztottak. A lélektani mozzanatok sokat hangoztatott fontosságát hallva, a szakember ijedten gondol a kísérletezők élmény- vagy mozgáspedantériájára és a bölcselők laza általánosságaira. A cselek-

¹ A lélektan alkalmazásának legfőbb területe a nevelés. Ennek törekvései egyoldalú racionalizmusból funkcionális irányba terelődtek (hazánkban főleg Nagy László munkássága folytán). Busemann Pädagogische Psychologie. Leipzig, 1932. c. művében az ösztönös törekvések szabályozó ápolását, társadalmasítását és szellemi képzését tekinti az emberfejlesztés feladatának. A gyógyítva nevelés és a bűnügyi lélektan sikere érdekesen mutatja, hogy a patológiai esetek mennyivel inkább foglalkoztatták tudományunkat, mint az egészségesek motívumainak társadalmi értékjavítása.

véstan fogja beváltani azokat az ígéreteket, amelyeket a gondolkodók bizalma kölcsönzött a leghumánusabb tudománynak, a szellemi és az élettani történések ütközővonalán álló lélektannak. A cselekvéstani eszme újjáéledése az emberi jelenségek ellenőrzésének valóban olyan sikeres eszközeit ígéri, mint amelyeneket a természeti jelenségekre hozott a természettudományok fejlődése és amelyeneket a társadalmi tudományok kiépülésével csak sokára várhatunk, egy boldogabb korban, a szellemi jelenségek terén. A tiszta emberséget, az infrahumánus lényektől való megkülönböztetésben, a természeti és történeti valóságrétegekkel való érintkezésben, a cselekvések lefo-lyásának teljeskörű kutatása hivatott a legmélyebb és a leg-élesebb veretben elénk állítani.

NÉVMUTATÓ.

- Abderhalden 88
 Ach 166, 220
 Adler 160
 Aristoteles 11, 12, 13—31, 35, 38, 42, 44,
 45, 50, 53, 54, 56, 57, 61—65, 76, 90,
 101, 110, 111, 135, 221, 223, 239, 259
 Augustinus 33, 74

 Bencsik 59
 Bentley 102
 Bergson 102, 148
 Berkeley 42
 Binet 146
 Boda I. 155, 166
 Bognár C. 298
 Brandenstein B. 68, 102, 264, 275, 309
 Brentano 12, 20, 40—42, 54—66, 67, 68,
 76, 85, 102, 103, 167, 245
 Brown 230
 Brunswick 245
 Busemann 310
 Buytendijk 97, 121—126, 148, 154, 180,
 185, 201
 Bühler 3, 41, 70—83, 90, 153, 168, 203,
 238—240, 294, 307
 Bühler Ch. 244

 Carr 172, 198
 Cassirer 73, 87
 Cattell 172
 Charcot 146, 153
 Claparède 171, 203
 Comte 11, 60

 Darwin 104—106, 113
 Dékány I. 142, 225, 271

 Dembo 231
 Descartes 11, 12, 25—43, 46, 47, 51, 62,
 66, 67, 74, 143, 173, 179, 186, 191,
 194, 208, 214, 284
 Dewey 171
 Dilthey 131—135, 136, 141
 Driesch 154
 Duncker 211

 Ebbinghaus 8
 Erdélyi M. 308

 Fayer M. 270
 Fechner 31, 42, 84, 85, 297
 Flugel 10
 Fouillé 80
 Frazer 128
 Freud 131, 141, 146, 153—164, 190,
 230, 257, 303
 Fröbes 60

 Galilei 221
 Gemelli 41, 203, 294
 Gesell 257
 Giese 177
 Goethe 76
 Goldstein 166, 242
 Gossen 166
 Gottschaldt 257
 Groos 171, 267

 Heller F. 166, 271
 Herbart 42, 43
 Hingston 304, 305
 Hobbes 42
 Hull 40, 184

- Hume 107, 134
 Hunter 8, 174, 175, 198
 Husserl 102

 Jaensch 166
 James 102, 170—172, 184, 192, 211, 217
 Janet 146, 147—152, 153, 161, 293
 Jennings 175
 Jones 99
 Jung 295

 Kant 11, 42, 113, 134
 Kardos L. 302
 Katona K. 307
 Katz 203, 266, 270
 Klages 166
 Koffka 8, 76, 209, 211
 Kornis Gy. 3, 8, 58, 87, 232, 298—300
 Kosztolányi A. 306
 Köhler 3, 41, 168, 210—219, 226, 230, 258, 291
 Kreckevsky 211
 Krueger 102, 166

 Lang 128
 Lashley 166, 174, 175, 257, 258
 Lehner F. 306
 Leibniz 74, 113
 Lewin 168, 199, 203, 210, 211, 220—236, 291
 Locke 33, 42, 43, 51, 54, 57, 59, 61, 76, 107, 134, 186
 Loeb 175
 Lorenz 255, 266

 Máday I. 262
 Mahler 230
 McDougall 168, 185—193, 197
 Michotte 203, 295
 Mill 107
 Molnár I. 270
 Muenzinger 198
 Müller-Freienfels 135
 Müller L. R. 166, 255
 Nagy L. 310

 Nagy M. 307
 Noszlopi L. 309

 Ortega 9
 Ovsiankina 220

 Pauler A. 3
 Pauli 296
 Pawlow 175
 Perry 194
 Piaget 3, 75, 168, 203, 248—253, 257, 258, 287, 289, 290, 291, 307
 Piéron 8, 148, 203
 Pikler 76, 97
 Platon 16, 17, 20, 25, 58, 74, 143
 Plessner 125

 Ranschburg P. 3, 159, 174, 210
 Rapaport 26
 Restorff 210
 Révész G. 303
 Ribot 80, 146
 Riemann 93
 Rueff 166

 Scheler 60
 Schiller P. 67, 76, 84, 94, 97, 200, 261, 262, 270, 279, 280, 292, 293
 Schjelderup 8
 Spearman 148, 166
 Spencer 106—113, 138, 148, 153, 190, 209
 Spranger 131, 136—143, 282
 Steif A. 270
 Stern 166
 Stone 198
 Stout 102
 Straus 41, 121
 Stumpf 102

 Szondi L. 261, 303
 Szymansky 203, 306

 Takács M. 156
 Tarsay I. 221
 Thorndike 168, 175, 176, 177, 182, 183

- Titchener 8, 102
Tolman 3, 168, 194—202, 219, 262
Tylor 128

Uexküll 54, 85, 92, 113—121, 123, 155,
172, 210, 211, 213, 214, 217

Várkonyi H. 257
Verworn 86
Vives 25

Ward 102

Warren 10
Watson 8, 168, 173—184, 208, 260
Weil 9
Weiss 174, 179
Wertheimer 209
Wirth 102
Woodworth 8, 10, 85
Wundt 12, 41—55, 57, 60—68, 97, 102,
103, 107, 129—131, 133, 163, 166,
171, 187, 193, 208

Ziehen 74

